

GERHARD JÄGER

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ
ΚΛΑΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ - ΜΙΛΤ. ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 8 - ΑΘΗΝΑ 1987

1. Κλασική φιλολογία: Έννοια, ιστορία, σημερινή κατάσταση

1.1. 'Η έννοια της κλασικής φιλολογίας

'Η φιλολογία ως αυτόνομος επιστημονικός κλάδος δημιουργήθηκε τον 3ο αιώνα π.Χ. από την επιθυμία ορισμένων Έλλήνων ποιητών να μαθητέψουν στον «κλασικό» δόμοτεχνό τους, τον Όμηρο'. Τό δημηρικό κείμενο πού χρησιμοποιήσαν είχε μία παράδοση τεσσάρων αιώνων και είχε σέ αρκετά σημεία παραποιηθεί. 'Η δημηρική γλώσσα ήταν προϊόν μίας άλλης εποχής και μίας διαλέκτου διαφορετικής από τή δική τους. Τό έργο του Όμηρου έθετε επίπλεον πραγματολογικά και γραμματολογικά ζητήματα.

Έτσι προέκυψαν τρία ζητούμενα: έπρεπε νά επιχειρηθούν: 1. ό διαχωρισμός του γνήσιου από τό νόθο κείμενο, 2. ό έντοπισμός των ιδιομορφιών πού παρουσιάζουν οι ξένοι γλωσσικοί τύποι, και 3. ή υπερνίκηση των δυσκολιών στην κατανόηση του κειμένου.

Αυτός πού επιδιόταν σέ τέτοιου είδους δραστηριότητες ονομάστηκε αρχικά "κριτικός" ή "γραμματικός". Στα κείμενα όπου πρωτοεμφανίζονται οι λέξεις *φιλόλογος* και *φιλόλογια* – πρόκειται για τούς πλατωνικούς διαλόγους του 4ου αιώνα π.Χ.² – ή σημασία τους είναι «εραστής του λόγου» και «διάθεση για διαλογική συζήτηση» αντίστοιχα. Και όταν αργότερα, τον 3ο αιώνα, χαρακτηρίζαν τον Έρατοσθένη «φιλόλογο», έννοοσαν μέ τή λέξη αυτή τον κατ' έξοχήν πολυμαθή λόγοιο. Μέ τό ίδιο νόημα χρησιμοποίησε και ό Ρωμαίος Σενέκας τον όρο *philologus*. Στην 'Αναγέννηση για πρώτη φορά χρησιμοποίησαν τούς όρους «φιλόλογος» και «φιλόλογια» για νά δηλώσουν τή δραστηριότητα πού κατά τήν αρχαιότητα υπαγόταν στην άρμοδιότητα του γραμματικού, δηλαδή τήν «επίπονη ένασχόληση μέ τή λέξη» (H. Friedrich)³. 'Αφού κάθε γλωσσική έκφραση παρουσιάζει δύο όψεις, τή φωνητική άρθρωση και τό νόημα, ό όρισμός μπορεί νά διατυπωθεί ακριβέστερα ως εξής: «φιλολογία ονομάζεται ή άγάπη

για τη λέξη και τό πνευματικό περιεχόμενο που η λέξη κλείνει μέσα της» (Congady)⁴.

Η γλωσσική έκφραση και η γραπτή αποτύπωσή της με τη μορφή κειμένου⁵ αποτελούν μέσα επικοινωνίας. Κατά κανόνα τὰ κείμενα γίνονται κατανοητά, όταν απευθύνονται σε άτομα που ανήκουν στην ίδια γλωσσική κοινότητα και στην ίδια εποχή. Δυσκολίες δημιουργούνται, μόλις η γλώσσα διαφοροποιηθεί εξαιτίας της τοπικής ή της χρονικής απόστασης. Οι σημερινοί αναγνώστες των αρχαίων ελληνικών ή λατινικών κειμένων βρίσκονται αντιμέτωποι και με τους δύο παράγοντες: πρέπει να ασχοληθούν με γλώσσες και ξένες και αρχαίες.

Η φιλολογία μπορεί να βοηθήσει τον αναγνώστη να ξεπεράσει τέτοιες δυσκολίες, και μάλιστα σε σχέση με τον καθένα από τους τρεις επίμερους τομείς που προαναφέραμε: 1. Ένδεχεται να ενδιαφέρει η εξακρίβωση της αυθεντικής διατύπωσης του κειμένου (κριτική των κειμένων και έκδοτική τεχνική)⁶. 2. ενδέχεται στόχος να είναι η κατανόηση ή εξήγηση της γλώσσας του κειμένου (λεξικογραφία και γραμματική γλωσσικός σχολιασμός)⁷. 3. ενδέχεται, στην περίπτωση ενός λογοτεχνικού κειμένου, να προέχει η σύμμετρη κατανόησή του ως προϊόντος της λογοτεχνίας (ερμηνευτική προσέγγιση). Έδώ ανήκουν επίσης η πραγματολογική διασάφηση του κειμένου καθώς και η ένταξή του στα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής του.

Τά περισσότερα αρχαία κείμενα απαιτούν μία αντιμετώπιση που συναιρεί όλους τους παραπάνω τομείς. Έτσι, η γλωσσική εξήγηση είναι αδιανόητη χωρίς μία φερέγγυα έκδοτική βάση από την άλλη μεριά όμως η αποκατάσταση ενός κειμένου γίνεται συχνά δυνατή χάρη στη συζήτηση των γλωσσικών ιδιομορφιών του. Η φερέγγυα έκδοση του κειμένου και η γλωσσική κατανόηση προαπαιτούνται για μία λογοτεχνική θεώρησή του· σε συγκεκριμένες περιπτώσεις εντούτοις η λογοτεχνική θεώρηση συμβάλλει σημαντικά στη λήψη μιας απόφασης για τη διατύπωση του κειμένου ή τό νόημα ορισμένων έκφραστικών τρόπων.

Για τη φιλολογική εργασία, επομένως, είναι απαραίτητη η σύμπραξη των οικείων μεθόδων που εφαρμόζονται στον κάθε τομέα. Βέβαια, η εξοικονόμηση εργασίας, τὰ ειδικότερα ενδιαφέροντα του κάθε φιλόλογου καθώς και η ιδιοτυπία των ίδιων των κειμένων γίνονται αίτια να δίνεται συνήθως τό προ-

βάδισμα σε έναν μόνο από τους τομείς που προαναφέρθηκαν.

Αν λοιπόν η φιλολογία επιδιώκει «να συντηρήσει, να αποκαταστήσει και να αναγνωρίσει τη διατύπωση και τό νόημα των κειμένων» (R. Pfeiffer)⁸, τότε με την αναγνώριση – αυτό σημαίνει: με την κατανόηση του νοήματος – πετυχαίνει τον πραγματικό στόχο της. Πρόκειται, με τὰ λόγια του H. Patzer, για την «αιτιολογημένη έκθεση του πραγματικού νοήματος που περικλείει ένα δεδομένο λογοτεχνικό κείμενο»⁹. Αυτή την έκθεση την ονομάζουμε, χρησιμοποιώντας παραδοσιακή όρολογία, έρμηνεία και αυτήν υπηρετούν τόσο η συντήρηση ή αποκατάσταση του κειμένου όσο και η γλωσσική εξήγησή του. Με αυτό τό νόημα ο A. Böckh – επηρεασμένος και στην όρολογία και στην ουσία από την εγελιανή φιλοσοφία – ορίσε τή φιλολογία ως «γνώση των προϊόντων του ανθρώπινου πνεύματος, δηλαδή γνώση του ήδη γνωστού»¹⁰. Με ποιόν τρόπο μιά τέτοια κατανόηση του νοήματος είναι δυνατή θά επιχειρήσουμε να τό δείξουμε στο κεφάλαιο της ερμηνευτικής (πρβ. κεφ. 4.1.1).

Κατά την έρμηνεία οφείλουμε να λαμβάνουμε υπόψη μας πολλές κατηγορίες συμφραζομένων. «Φιλολογία είναι ή τέχνη να κατανοούμε με τή βοήθεια των συμφραζομένων» (Gadamer)¹¹. Τό ιστορικό πλαίσιο είναι ένα από αυτά τὰ συμφραζόμενα, και γι' αυτό ή φιλολογία πρέπει να χρησιμοποιεί και τίσ ιστορικές μεθόδους. Αυτό δέν σημαίνει ότι επιτρέπεται να ταυτίζουμε τή φιλολογία με την ιστορία, όπως πίστευαν ότι συχνά έπρεπε να τό τονίζουν κατά τόν 19ο αιώνα¹², επειδή θεωρούσαν την ιστορία βασίλισσα των επιστημών και καθόριζαν τή θέση κάθε άλλης επιστήμης ανάλογα με τόν βαθμό συγγένειας που είχε με αυτήν.

Η φιλολογία αποτελεί εξειδίκευση με συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο. Έτσι, τὰ κείμενα σε ελληνική και λατινική γλώσσα από την αρχαιότητα (τήν περίοδο που φτάνει περίπου ως τὰ μέσα του βου αιώνα μ.Χ.) αποτελούν αντικείμενο τής κλασικής φιλολογίας.

Η κλασική φιλολογία, λοιπόν, στον βαθμό που «επιδιώκει να καθιστά προσιτά τὰ γλωσσικά δημιουργήματα άλλων εποχών και πολιτισμών και να τὰ διασώζει απαραχάρακτα»¹³, κατέχει σημαντική θέση στο πλαίσιο μίας ευρύτερης αρχαιολογικής επιστήμης, δηλαδή μίας επιστήμης που μελετά τόν πολιτισμό των αρχαίων χρόνων. Κατά την επίλυση των προ-

θλημάτων της επικουρείται από τὰ πορίσματα άλλων κλάδων τῆς ἀρχαιογνωστικῆς ἐπιστήμης, ὅπως ἡ γλωσσολογία, ἡ ἀρχαία ἱστορία, ἡ θρησκευολογία καὶ ἡ ἀρχαιολογία. Ἀπὸ τὰ παραπάνω δὲν συνάγεται, βέβαια, ὅτι κλασικὴ φιλολογία καὶ ἀρχαιογνωστικὴ ἐπιστῆμη ταυτίζονται.

Μολονότι ἡ φιλολογία θὰ μπορούσε νὰ ὀριστεῖ ὡς «διερεύνηση τῆς πολιτισμικῆς ἐξέλιξης ἐνὸς λαοῦ *μέ βάση τῆ γλώσσα καὶ τῆ λογοτεχνία του*» (Imscher)¹², ὁ ὀρισμὸς τῆς ὡς «μελέτης ἐνὸς πολιτισμοῦ» (West)¹³ δὲν θὰ ἦταν ἀπόλυτα ἀκριβής. Ἀκόμη καὶ ὁ Wilamowitz διεύρυνε ὑπερβολικά – ἂν κρίνουμε *μέ βάση τῆ σημερινή πρακτικὴ καὶ τὸ σύγχρονο γλωσσικὸ αἶσθημα* – τὸ ἀντικείμενο τῆς «φιλολογίας» (ἐννοεῖ τὴν κλασικὴ φιλολογία), ἀφοῦ ὀρισε ὡς θέμα τῆς «τόν ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ στὸν ἐσώτερο πυρῆνα του καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς διαδρομῆς του»¹⁴.

Ὁ F. A. Wolf θεώρησε σκοπὸ τοῦ «φιλολογικοῦ σεμιναρίου» τοῦ «τὴν ἐκπαίδευση καθηγητῶν κατάλληλων γιὰ τὶς ἀνώτερες τάξεις τῶν σχολῶν ἢ τῶν γυμνασίων»¹⁵. Ὁ Wilamowitz καταφέρθηκε *μέ δριμύτητα ἐναντίον παρόμοιων στόχων ἐνὸς φιλολογικοῦ σεμιναρίου*: «Ἵποψήφιους καθηγητὲς ἀκόμη καὶ τῶρα δὲν ἀναγνωρίζουμε ἀνάμεσά σας [δηλαδὴ ἀνάμεσα στὸ ἀκρατήριον] ἀναγνωρίζουμε μονάχα σπουδαστὲς τῆς φιλολογίας... Ἐάν τὸ σχολεῖο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆ φιλολογία εἶναι ἓνα ἐρώτημα πού δὲν θὰ τὸ θίξω· ὅτι ἡ φιλολογία ὅμως δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σχολεῖο εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο». Ἡ χρῆση τῆς λέξης «φιλόλογος» στὴ σημερινή γερμανικὴ γλώσσα ἀκούγεται σάν εἰρωνικὸ σχόλιο στὴν ἀποψη τοῦ Wilamowitz: ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν φιλόλογων εἶναι ἐκπαιδευτικοί, καὶ, ἐπειδὴ οἱ φιλόλογοι ἀποτελοῦν μεγάλο μέρος τῶν γυμνασιακῶν καθηγητῶν, ὁ ὄρος «φιλόλογος» κατέληξε νὰ δηλώνει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γυμνασιακοῦ καθηγητῆ· ἓνας σύλλογος μάλιστα γυμνασιακῶν καθηγητῶν θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστῆ «Ἐνωσὴ Φιλολόγων».

Ἐδῶ καὶ καιρὸ ἀμφισβητεῖται τὸ δικαίωμα τῆς κλασικῆς φιλολογίας νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸ «κλασική». Ὁ ὄρος «κλασικός» ἀποτελεῖ τὴ συνισταμένη διαφόρων σημασιολογικῶν συνιστωσῶν πού θεωρητικὰ ἐπιδέχονται διάκριση, τὸ σημερινὸ ὅμως γλωσσικὸ αἶσθημα τὶς διαπλέκει χωρὶς διάκριση, ἐνῶ, ἀνάλογα *μέ τὰ συμφραζόμενα*, μιά συνι-

στώσα μπορεῖ νὰ δίνει τὸν ἐκάστοτε κυρίαρχο τόνο.

Ἡ λέξη «κλασικός» πρωτοεμφανίζεται στὸν ρωμαϊκὸ χῶρο. Ἐκεῖ ὀνομαζόταν *classicus* ὁποῖος ἀνήκε στὴν πρώτη οἰκονομικὴ τάξη, δηλαδὴ στὸ ἀνώτερο κοινωνικὸ στρώμα. Αὐτός ὁ ἱεραρχικὸς χαρακτηρισμὸς μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μεταφορικὰ καὶ στὴν περίπτωση φιλοσόφων ἢ συγγραφέων¹⁶. Σ' αὐτὸ συνέβαλε καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι εἶχαν ἐντάξει ὀρισμένους συγγραφεῖς πού καλλιεργοῦσαν διάφορα λογοτεχνικὰ εἶδη στὴν ὁμάδα τῶν ἀρίστων¹⁷. Ὁ ὄρος «κλασικός» στὴν περίπτωσή αὐτὴ δηλώνει *ὕψηλό βαθμὸ ποιότητας*.

Δύο ἐπιπλέον παράγοντες ἐπαιζαν σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς σημερινῆς σημασίας τῆς λέξης. Ὁ ἓνας τοποθετεῖται στὴν Ἀναγέννηση, περίπου τὸν 16ο αἰῶνα, ἐποχὴ πού δρᾶ ὁ Γάλλος οὐμανιστὴς G. Budé (πρβ. παρακάτω κεφ. 1.2). Τότε ὀνομάζονταν «*classici*» οἱ συγγραφεῖς πού διδάσκονταν στὰ *σχολεῖα*, καὶ αὐτοὶ ἦταν κατὰ τὴν Ἀναγέννηση οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς. Οἱ συγγραφεῖς αὐτοί, χάρι στὴν ὕψηλή τους ποιότητα, θεωροῦνταν *ὁποδειγματικοί*. Μιά ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες σημασίες τοῦ ὄρου «κλασικός» εἶναι «αὐτὸς πού ἀποτελεῖ μέτρο σύγκρισης, πού εἶναι πρότυπο ἢ ὁποδειγμα».

Ἡ δευτέρη ἀπόχρωση τοῦ ὄρου «κλασικός» ἔχει μόνον ἑμμεση σημασία γιὰ τὴν κλασικὴ φιλολογία. Κάθε φορὰ πού διαπιστώνεται ἡ ὕψηλὴ ποιότητα ἐνὸς φαινομένου στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐξελικτικῆς διαδικασίας, τότε χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «κλασικός» γιὰ νὰ προσδιορίσει μιά ἐποχὴ *ἀκμῆς* ἢ *ὠριμότητας* ὡς περίοδο ὕψηλῶν ἐπιδόσεων κατὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη στοὺς πιὸ διαφορετικοὺς τομεῖς. Ἐτσι, μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴν ἀγγλική, γαλλικὴ ἢ γερμανικὴ κλασικὴ περίοδο, ἔχοντας ὑπόψη μας περιπτώσεις στὴν ἱστορία τῆς τέχνης ἢ τῆς λογοτεχνίας· εἰδικότερα στὴ λογοτεχνία – ἅς ποῦμε τὴ γερμανικὴ – μπορούμε νὰ διακρίνουμε τὴ «Weimarer Klassik» καὶ τὴ «Staufische Klassik», εἶναι ὅμως δυνατό νὰ ἀναφερόμαστε καὶ σὲ κορυφαῖες στιγμὲς φιλοσοφικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ πολιτικῶν ἐξελίξεων, π.χ. σὲ μιά κλασικὴ περίοδο τοῦ ἱστορισμοῦ (!).

Ἐσυντελέστηκε ἓνα σημαντικό, ἂν καὶ ἀμφιλεγόμενο, βήμα, ὅταν γύρω στὰ 1800 χαρακτηρίστηκε ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα στὸ σύνολό της «κλασική». Σ' αὐτὴ τὴ νεοουμανι-

στική αντίληψη πρέπει να αναζητήσουμε την αφετηρία για τη δημιουργία του όρου "κλασική φιλολογία"¹⁸.

Η μεγάλη εκτίμηση που έτρεφε ο 19ος αιώνας για την αρχαία ελληνική τέχνη και λογοτεχνία είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη μιας πολύπλευρης ιστορικής έρευνας με αντικείμενο την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Η έρευνα αυτή, παρά τις αρχικές προθέσεις, κατέληξε σε μία απόλυτα ιστορικο-ιστορική αντίληψη για την αρχαιότητα, η οποία θεωρήθηκε ιστορικό φαινόμενο σάν όλα τα άλλα, χωρίς δηλαδή προτεραιότητα και υποδειγματική αξία. Η φιλολογία, που είχε ως αντικείμενό της τα αρχαία κείμενα, φάνηκε λοιπόν να μην έχει τό δικαιώμα να αυτοχαρακτηρίζεται «κλασική» ή να θεωρεί «κλασικό» τό έρευνητικό της πεδίο. Έτσι, ο Böckh τιλοφορεί τό έγχειρήμά του «Έγκυκλοπαίδεια και μεθοδολογία τών φιλολογικῶν ἐπιστημῶν» και ο Wilamowitz αρχίζει την «Ιστορία τής φιλολογίας» ως έξης: «Η φιλολογία, που συνεχίζει να συνοδεύεται από την προσθήκη "κλασική" – μολονότι δέν προβάλλει πιά την αξίωση να έχει τό προβάδισμα που προϋποθέτει αυτός ο χαρακτηρισμός – έχει ως αντικείμενό της τόν έλληνορωμαϊκό πολιτισμό στον έσωτερο πυρήνα του και σε όλες τις εκφάνσεις τής διαδρομής του»¹⁹.

Μιά τέτοια αντιμετώπιση κάνει τόν όρο «κλασική» φιλολογία να ήχει από μία άποψη κάπως παράδοξα. Τό παράδοξο αυτό τό διατυπώνει ο Nietzsche στό έργο του «Έμεις οί φιλόλογοι»: «1. Κάθε ανώτερη παιδεία πρέπει να είναι ιστορική... 2. Στην περίπτωση τής ελληνικής και τής ρωμαϊκής αρχαιότητας τά πράγματα είναι διαφορετικά από ό,τι σε άλλες περιόδους, γιατί η περίοδος αυτή είναι κλασική». Όσο άπερίφραστα όμως ο Nietzsche καταδικάζει τόν ιστορισμό, άλλο τόσο κατηγορηματικά άπορρίπτει τόν κλασικισμό νεοουμανιστικού τύπου.

Επιδιώκοντας μία νέα σύνθεση τών δύο πόλων και όχι την όλοσχερή άπόρριψή τους, ο W. Jaeger έπιχείρησε σε άρκετές εργασίες του²⁰ να άποκαταστήσει τό ιδανικό τής κλασικής αρχαιότητας, χωρίς ταυτόχρονα να άπορρίψει τά έπιτεύγματα τής ιστορικής έρευνας. Έτσι, τόσο ο ίδιος όσο και οί εκπρόσωποι του «τρίτου ούμανισμού», όπως έχει επικρατήσει να ονομάζεται η τάση που, ως έναν βαθμό, αυτός εισηγήθηκε, προσπαθούν να έντοπίσουν στή σύγχρονη σκέψη και τόν σημερινό εύρωπαϊκό πολιτισμό ορισμένες σταθερές που προέρ-

χονται από την αρχαιότητα. Οί διαλέξεις που δόθηκαν τό 1930 στό πλαίσιο ενός συνεδρίου στό Naumburg με θέμα «Τό πρόβλημα του κλασικού και η αρχαιότητα» άποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτού του έγχειρήματος²¹.

Τό συνέδριο στό Naumburg όμως, κατά την άποψη του Karl Reinhardt, έθεσε απλώς εκ νέου και διατύπωσε σαφέστερα τό δίλημμα που ούσιαστικά είχε ήδη θέσει ο Nietzsche, την αντίφαση δηλαδή ανάμεσα στό κλασικιστικό ιδανικό και τις ιστορικοιστικές επιδιώξεις τής κλασικής φιλολογίας. Η αντίφαση αυτή χαρακτηρίζεται από μία όλοένα αυξανόμενη εξειδίκευση και από μερικές ήρωικές θυσίες στον βαθμό άνολοκληρωτων μεγαλεπήβολων σχεδίων ιστορικής έρευνας. Η συμβιβαστική προσπάθεια του W. Jaeger δέν μπορούσε, κατά τόν Reinhardt, παρά να ναυαγήσει, καθώς τό «κλασικό» προσελάμβανε τη μορφή μιας «άποκάλυψης» που διαφεύγει τις συνειδητές προθέσεις τών φιλόλογων και δέν υπόκειται σε έπιστημονικό προγραμματισμό²².

Πιο αισιόδοξος ο H. Patzer δέν άποκλείει τη δυνατότητα μιας έπιστήμης που σε τελευταία ανάλυση θα μπορούσε να ονομαστεί «κλασική» φιλολογία²³. Η φιλολογία, υποστηρίζει, δέν θεωρεί προκαταβολικά τά κείμενα (ιστορικές) μαρτυρίες αλλά γνωστικό αντικείμενο με αυτοδύναμη αξία. Μερικά από αυτά επιδιώκουν μία αυτόνομη έγκυρότητα προβάλλοντας στον άναγνώστη η τόν έρμηνευτή «την αξίωση να θεωρηθούν άληθινά». Σε παρόμοια κείμενα πρέπει, κατά τόν Patzer, να αναζητηθούν τά κλασικά έργα. Με την ένασχόληση μαζί τους γίνεται η φιλολογία «ούμανιστική» και δικαιούται να φέρει τόν τίτλο «κλασική».

Αυτόν τόν τίτλο εξακολουθεί να φέρει η φιλολογία που άσχολεϊται με τη μελέτη τών ελληνικών και λατινικών κειμένων τής αρχαιότητας. Πρέπει, ωστόσο, να παραδεχτούμε ότι ο χαρακτηρισμός αυτός έχει σφραγιστεί ιστορικά από τις αντιλήψεις τής έποχής που τόν δημιούργησε²⁴. Κατά τόν W. Marg, «αυτός ο τίτλος δημιουργεί άμφιβολίες, η αξίωση όμως που προβάλλει δέν είναι τελείως άδικαιολόγητη»²⁵. Άποφασιστικό κριτήριο για την ύλοποίηση αυτής τής αξίωσης θα μπορούσε να είναι ο βαθμός στον όποιο η κλασική φιλολογία συμβάλλει ώστε τά αρχαία κείμενα να διατηρούν τη ζωντάνια και τη δραστηκότητά τους, γιατί «η σχέση τών μεταγενεστέρων με τό κλασικό καθορίζεται από την άποστολή που τους

ἀναθέτει ἡ ἐποχή τους» (E. Heppes)²⁶. «Κλασικό είναι κάτι τὸ ὑποδειγματικό πού ἀπαιτεῖ τὴν προσοχή μου καὶ προκαλεῖ τὴ συμμετοχή μου» (J. A. Mayer)²⁷. Ὁ ὀρισμός, ἐπομένως, τῶν κειμένων πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν «κλασικά» ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐκείνους πού ἀσχολοῦνται μὲ τὸ δυνάμει κλασικό, δηλαδή τόσο ἀπὸ ἐκείνους πού προσλαμβάνουν τὸ κείμενο ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς φιλολόγους.

Κατὰ τὸν W. Jaeger, ὑπάρχουν τόσες φιλολογίες ὅσοι καὶ οἱ φιλόλογοι²⁸, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀδύνατο νά παρουσιάσουμε μιά δεσμευτική «φιλολογική μέθοδο». Αὐτὸ ὅμως πού μποροῦμε νά κάνουμε εἶναι νά ὑποδείξουμε τὰ προβλήματα καὶ τὰ ζητήματα πού δημιουργήθηκαν κατὰ τὴ μελέτη τῆς «ἀρχαίας γραμματείας» καθὼς καὶ τὶς μεθόδους πού ἐφαρμόστηκαν κατὰ τὴν προσπάθεια ἐπίλυσής τους. Τόσο τὰ προβλήματα ὅσο καὶ οἱ μέθοδοι ἐπίλυσής τους γίνονται ἀντιληπτά, ἀν ἀνατρέξουμε στὴν *Ιστορία* τῆς κλασικῆς φιλολογίας.

1.2. Ἱστορία τῆς κλασικῆς φιλολογίας

Σκοπὸς τῆς ἱστορίας ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ κλάδου εἶναι νά παρουσιάσει τὸ ἀντικείμενο, τοὺς στόχους καὶ τὶς μεθόδους τοῦ κλάδου αὐτοῦ τόσο γενετικά ὅσο καὶ ἐξελικτικά. Ἡ διπλή αὐτὴ γνώση δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἀπόδοση τιμῆς στοῦ ἐπιστημονικοῦ παρελθόν, ἀλλὰ μπορεῖ νά ἐπηρεάσει διορθωτικά τὴ μελλοντικὴ πορεία τοῦ κλάδου²⁹. Παράλληλα, προσφέρεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ δυνατότητα νά ἐξακριβωθεῖ κάτω ἀπὸ ποιῆς συνθήκες καὶ σὲ ποιῆς ἐποχῆς ἐπιτεύχθηκε «κάτι ἔγκυρο, τὸ ὁποῖο... παρέμεινε ἐκτοτε ἀναλλοίωτο ἢ γνώρισε κάποια ἐξέλιξη»³⁰.

Βέβαια, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ. ὑπῆρχαν ἐρμηνεῖα καὶ κριτικὴ τῆς ποίησης, συζήτηση γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν ὀρθότητα, τὴν ἀποτελεσματικότητα καὶ τὴν δομὴ καθὼς καὶ σκέψεις γιὰ τοὺς νόμους τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας· ἡ δραστηριότητα αὐτὴ ὅμως ἐντασσόταν στοῦ πλαίσιο ποιητικῶν, φιλοσοφικῶν ἢ πολιτικῶν συμφραζομένων καὶ δὲν διέθετε αὐτόνομη μέθοδο γιὰ «τὴν κατανόηση, τὴν ἐρμηνεῖα καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης» (Pfeiffer).

Μιά τέτοια μέθοδος ἐμφανίστηκε μόλις μετὰ τὸ 300 π.Χ. στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅταν μιά ὁμάδα ποιητῶν ἐπιδίωξε νά ἐκ-

φραστεῖ μὲ ἐπιλεγμένο καὶ ἐξευγενισμένο λεξιλόγιο καὶ θέλησε γι' αὐτὸν τὸν λόγο νά μαθητέψει στὴ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων ποιητῶν, κυρίως τοῦ Ὀμήρου. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἔπρεπε κατ' ἀρχὴν νά ἀπαλλάξουν τὰ κείμενα ἀπὸ τὶς παραποιήσεις τῆς μακρόχρονης παράδοσης.

Ὁ πρῶτος, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, πού ἐπιδόθηκε σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια ἦταν ὁ Φιλίππας ἀπὸ τὴν Κῶ, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται «ποιητῆς ἅμα καὶ κριτικός». Μαθητῆς του ἦταν ὁ Ζηνόδοτος ὁ Ἐφέσιος, ὁ πρῶτος ὀμηριστῆς καὶ βιβλιοθηκᾶριος στοῦ «Μουσεῖο», τὸ ἐρευνητικὸ κέντρο στὴν Ἀλεξάνδρεια πού ἴδρυσε καὶ χρηματοδότησε ὁ Πτολεμαῖος ὁ Β'.

Ἐδῶ συλλέγονταν καὶ ἀντιβάλλονταν χειρόγραφα μὲ κείμενα τοῦ Ὀμήρου καὶ ἄλλων παλαιῶν συγγραφέων, γιὰ νά ἐντοπιστοῦν τὰ πιὸ ἀξιόπιστα. Ὅτιδήποτε θεωροῦνταν ἑλλιπῶς τεκμηριωμένο ἢ ὑποπτο ἐπισημαιοῦνταν, καὶ καταβαλλόταν προσπάθεια νά βελτιωθοῦν οἱ γλωσσικὲς καὶ οἱ νοηματικὲς ἀτέλειες κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ὑποθετικά ὀρθοῦ κειμένου. Ἔτσι τέθηκαν οἱ βάσεις γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συγκρότηση τῶν κειμένων πού εἶχαν παραδοθεῖ.

Ἄλλοι στόχοι τῆς ἀλεξανδρινῆς φιλολογίας ἦταν: 1. ἡ ἐξήγηση τῶν κειμένων ἀπὸ γλωσσικὴ, μετρικὴ καὶ πραγματολογικὴ ἄποψη· 2. ἡ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν συγγραφέων· 3. ἡ ἐνταξὴ τους σὲ συγκεκριμένα γραμματεῖακά εἶδη· 4. ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἔργων μὲ κριτήριον τὴ γλῶσσα καὶ τὸ περιεχόμενό τους. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δημιουργήθηκε μιά ὁμάδα ἄριστων συγγραφέων, πού ἀργότερα ὀνομάστηκαν «κλασικοί».

Ὁ ποιητῆς *Καλλίμαχος* ἀνέλαβε τὴ συγκρότηση ἑνὸς καταλόγου τῶν συγγραφέων καὶ τῶν ἀποκείμενων στὴ βιβλιοθήκη χειρογράφων τους. Ὁ Ἐρατοσθένης, πού γιὰ τὴν εδρῦτατη πολυμαθειά του ὀνομάστηκε «φιλόλογος», διαλεύκανε χρονολογικὰ ζητήματα καὶ συνέγραψε μιά *μονογραφία* γιὰ τὴν ἀττικὴ κωμῶδια. Ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος ἐπιμελήθηκε σημαντικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν λυρικῶν καθὼς καὶ ἐκδόσεις τραγωδιῶν καὶ κωμωδιῶν. Γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ κειμένου χρησιμοποίησε *σημεῖα στίξης* καὶ *τόνους* καθὼς καὶ *κριτικὰ σημάδια*. Τὰ λυρικά μέρη τὰ διαίρεσε σὲ *στροφές* καὶ *κῶλα* (κῶλα = μονάδες μεγαλύτερες ἀπὸ τὸ μέτρο καὶ μικρότερες ἀπὸ τὸν στίχο). Συνέταξε *περιλήψεις* τοῦ περιεχομένου τῶν τραγωδιῶν καὶ τῶν

κωμωδιών (υποθέσεις), ενώ ή έκδοτική του δραστηριότητα απαιτούσε τή διενέργεια διεξοδικών λεξικογραφικών και γραμματικών έρευνών. Παραμένει άβέβαιο αν έγραψε σχόλια (υπομνήματα). Τόν 2ο αιώνα π.Χ. ό 'Αρίσταρχος έρμήνευσε τά όμηρικά έπη μέ βάση προσεκτικές γλωσσικές παρατηρήσεις και αναλυτικές συγκρίσεις χωρίων.

Στόν αντίθετο πόλο αυτής τής διαδικασίας θρισκόταν ή θέση τών Στωικών τής Περγάμου: ή ποίηση, κυρίως ή όμηρική, πρέπει νά έρμηνεύεται *άλληγορικά* και νά αναζητείται κάθε φορά πίσω από τό επιφανειακό τό βαθύτερο νόημα (όπώνια). Τό άξίωμα αυτό, πού τά κριτήριά του άνήκουν σέ δραστηριότητες ξένες πρός τήν ποίηση, όρθά δέν επικράτησε στην κλασική φιλολογία, μολονότι ανανεώθηκε στόν Μεσαίωνα και έξακολούθησε νά άσκει τήν επίδρασή του ως τά νεότερα χρόνια και τή δική μας έποχή. Παρ' όλα αυτά οί Στωικοί έντόπισαν σχέσεις στόν τομέα τής *θεωρίας τής γλώσσας* και τής γραμματικής και διαμόρφωσαν έννοιες πού καθιερώθηκαν στην ιστορία τής γραμματικής ή μόλις πρόσφατα έχουν επανεισαχθεί, όπως ή διάκριση του γλωσσικού σημείου, του γλωσσικού περιεχομένου και του αντικειμένου αναφοράς.

Η άρχαία έλληνική *Γραμματική τέχνη* του Διονυσίου του Θρακόσ (1ος αιώνας π.Χ.) βασίζεται στις θεωρητικές άρχές έν μέρει τών άλεξανδρινών φιλολόγων και έν μέρει τών Στωικών. Στόχος της είναι νά εκθέσει τήν «κανονική χρήση τής γλώσσας τών συγγραφέων και τών ποιητών», και άποτελείται από έξι μέρη αφιερωμένα στην όρθή *ανάγνωση*, τήν *έξήγηση* τών ποιητικών τρόπων, τήν ανάπτυξη του *θέματος*, τήν κατάταξη *ανάλογων φαινομένων*, τήν άνεύρεση τών *έτυμολογιών* και τήν *κριτική προσέγγιση* τής ποίησης. Ίδιαίτερα οί παρατηρήσεις του για τά *μέρη του λόγου* άσκησαν βαθιά επίδραση στην μεταγενέστερη θεωρία για τίς «partes orationis».

Στά αυτοκρατορικά χρόνια ό 'Απολλώνιος Δύσκολος (2ος αιώνας μ.Χ.) συμπλήρωσε αυτή τή γραμματική μέ τή συγγραφή ενός *συντακτικού*. Τά *ονομαστικά* (π.χ. του Τρύφωνα) κατέγραφαν τό λεξιλόγιο τής γραπτής γλώσσας, τά *υπομνήματα* (π.χ. του Διδύμου στόν Εϋριπίδη) συνέβαλλαν στην τρέχουσα έρμηνεία τών συγγραφέων, και τά *λεξικά* (π.χ. του Πολυδεύκη) έξηγοϋσαν λέξεις και πράγματα.

Νέο κύρος και καινούριο έρευνητικό πεδίο απέκτησε ή δ-

ψιμη άλεξανδρινή φιλολογία χάρη στην «*Καινή Διαθήκη*», τό βιβλίο τών βιβλίων. Αυτή ή δραστηριότητα γνώρισε μία πρώτη κορύφωση στις άρχές του 3ου αιώνα μέ τό έργο ζωής του 'Ωριγένη. Η έκδοσή του τής «*Καινης Διαθήκης*» προδίδει όλοφάνερα επιδράσεις από τήν όμηρική φιλολογία του 'Αριστάρχου. Ός πρός τήν έρμηνεία ό 'Ωριγένης συνηγόρησε για έναν *συνδυασμό τής γραμματικής, τής ήθικης και τής άλληγορικής ανάγνωσης*. Στους επόμενους αιώνες ή βιβλική φιλολογία αναπτύχθηκε κυρίως στις Σχολές τής 'Αλεξάνδρειας και τής Γάζας. Στόν Προκόπιο από τή Γάζα αποδίδεται ό συνολικός σχολιασμός τής Βίβλου.

Ένας νέος κίνδυνος έμφανίστηκε, ώστόσο, για τή φιλολογία. Έπειδή κατά τήν ένασχόληση μέ τήν 'Αγία Γραφή γινόνταν συχνά ή διάκριση ανάμεσα στό γράμμα και τό θεικό πνεύμα, δημιουργήθηκε ή μεταγενέστερη τάση για διάκριση ανάμεσα σέ μία «ταπεινότερη» και μία «ύψηλότερη» φιλολογία.

Στή *Ρώμη*, όπου ή φιλολογία είχε ήδη ριζώσει από τόν 2ο αιώνα π.Χ., τίθεται για πρώτη φορά τό πρόβλημα τής αναστροφής μέ μία λογοτεχνία γραμμένη σέ μία *ξένη γλώσσα*. Έτσι δημιουργήθηκαν προβλήματα *μετάφρασης, μίμησης και σύγκρισης*. Έδώ στην Ρώμη επίσης εκλαμβάνεται για πρώτη φορά ή αναστροφή μέ τά γραμματειακά είδη ως πρόσβαση στόν χώρο τής παιδείας και τής επιστήμης και θεωρείται κλειδί για τή διαμόρφωση ενός «*άνθρωπισμού*» όρισμένου τύπου.

Ο Κ. Έννιος και ό Λ. Αίλιος Στίλων είναι οί άρχαιότεροι εκπρόσωποι, ενώ ό μαθητής του Στίλωνα Βάρρων, πού εργάστηκε ως εκδότης, γλωσσολόγος και άρχαιοδίφης, είναι ό γνωστότερος εκπρόσωπος τής λατινικής φιλολογίας. Από τό έργο του «*De lingua latina*» έχουν παραδοθεί πέντε βιβλία. Στά πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια ό Βέρριος Φλάκκος συνέταξε ένα σημαντικό λεξικό, ό Βαλέριος Πρόθος, ό Ρέμμιος Παλαίμων και ό 'Ασκόνιος Πεδιανός άσχολήθηκαν μέ τήν έκδοση και τήν έρμηνεία κειμένων, ενώ ό Σουητώνιος μελέτησε τήν άρχαία έλληνική και λατινική γλώσσα.

Ο *υπομνηματισμός* τών συγγραφέων και ή *γραμματική* (κυρίως ή σχολική γραμματική μέ τό τυπολογικό της μέρος και τό συντακτικό) ήταν κατά τήν ύστερη άρχαιότητα τά κυριότερα αντικείμενα τής ρωμαϊκής φιλολογίας, πού τρεφόταν

από τις επιδόσεις των Ελλήνων και Ρωμαίων προδρόμων της. Αυτό δείχνουν π.χ. τα υπομνήματα του Πορφυρίου στον Οράτιο, του Σερβίου στον Βιργίλιο και του Αιλίου Δονάτου στον Τερέντιο τα οποία έχουν διασωθεί στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν και οι γραμματικές του Δονάτου, του Διομήδη και του Πρισκιανού. Ο Δονάτος και ο Πρισκιανός άσκησαν μονιμότερη επίδραση στις γραμματικές σπουδές του λατινικού Μεσαίωνα.

Εξίσου σημαντικές υπήρξαν ορισμένες λατινικές μεταφράσεις από τα αρχαία Έλληνικά. Πρέπει να εξάρουμε την καθοριστική για τον Μεσαίωνα μετάφραση της Βίβλου από τον μαθητή του Δονάτου *Ιερώνυμο* (πρόκειται για τη λεγόμενη *Vulgata*) καθώς και τις μεταφράσεις του Άριστοτέλη από τον Βοήθιο.

Από τα μέσα του 6ου ως τα μέσα του 8ου αιώνα η λογοτεχνία βρίσκει γενικά μικρή απήχηση. Πολλά έργα χάνονται εξαιτίας της δυσμενούς ιστορικής συγκυρίας, ιδιαίτερα επειδή η φιλολογία βρίσκεται σε ύφεση. Βέβαια, και σ' αυτήν την περίοδο δρούν μελετητές της γραμματικής και της ρητορικής, της αρχαίας λογοτεχνίας και παιδείας, όπως ο Προκόπιος από τη Γάζα στην Ανατολή, ο Κασσιόδωρος και ο Ίσιδωρος από τη Σεβίλη στη Δύση. Στα μοναστήρια αντιγράφονται και εν μέρει σχολιάζονται τα αρχαία κείμενα.

Όστόσο, μόνο χάρη στις λεγόμενες «Αναγεννήσεις», την καρολίγγεια στη Δύση και τη βυζαντινή στην Ανατολή, γύρω και μετά το 800, αυξάνονται το ενδιαφέρον και οι γνώσεις για τη λογοτεχνία, και για μία ακόμη φορά μαζί με την άνθηση της νέας εθνικής ποίησης συμπορεύεται και η έντακτη ένασχόληση με την παραδεδομένη λογοτεχνία. Ο Βέδας, ο Άλκουίνος και ο Λουπος της Φεπιέρες στη Δύση, ο Φώτιος και ο Άρέθας στην Ανατολή μεριμνούν για τα κείμενα, τη γλώσσα και τη λογοτεχνία της αρχαιότητας. Συντάσσονται εκ νέου λεξικογραφικά και γραμματικά βοηθήματα.

Ανάμεσα στον 10ο και τον 13ο αιώνα παράγεται στη λατινική Δύση μεγάλος αριθμός αντιγράφων αρχαίων κειμένων· μόνο σποραδικά όμως το ενδιαφέρον για τους συγγραφείς υπερβαίνει το επίπεδο της σχολικής πράξης.

Τόν 12ο αιώνα εκπονείται, ιδιαίτερα στην Ισπανία και την Κάτω Ιταλία, μία σειρά μεταφράσεις από τα αρχαία Έλληνικά στο πλαίσιο της πρόσληψης της αρχαίας λογοτεχνίας και

επιστήμης, με ιδιαίτερη έμφαση στο δίκαιο, την ιατρική, τη ρητορική και τη λογική. Ο Άλέξανδρος από τη *Villa Dei* συντάσσει την καθοριστική για τους επόμενους αιώνες λατινική γραμματική.

Ούσιαστική φιλολογική εργασία επιτελείται την εποχή αυτή κυρίως στην ελληνική Ανατολή. Τόν 10ο αιώνα με τη Σούδα δημιουργείται για πρώτη φορά ένα λεξικό με αλφαθητική κατάταξη. Ο Ευστάθιος, τόν 12ο αιώνα, υποβάλλει σε έλεγχο τα κείμενα Έλλήνων ποιητών, κυρίως του Όμηρου, και στις «Παρεκβολές» του κρίνει θετικά τη μέθοδο της αλληγορικής έρμηνείας του Όμηρου. Ο Τζέτζης σχολιάζει, μεταξύ άλλων, Όμηρο, Ησίοδο και Άριστοφάνη. Ο Μάξιμος Πλανούδης, γνώστης της λατινικής γλώσσας, συλλέκτης, δάσκαλος και αντιγραφέας παραθεμάτων, εκδίδει μία εμπλουτισμένη μορφή της Άνθολογίας αρχαίων ελληνικών επιγραμμάτων και είναι υπεύθυνος για τη συλλογή των σωζόμενων συγγραμμάτων του Πλουτάρχου και για τόν σημαντικό και περίφημο κώδικα Laur. 32, 16 της βιβλιοθήκης του Λαυρεντίου των Μεδίκων στη Φλωρεντία.

Οι ειδικοί της ύστεροβυζαντινής εποχής χαρακτήρισαν την περίοδο ανάμεσα στο τέλος του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα «βυζαντινή πρωτοαναγέννηση». Κεντρική μορφή της είναι ο Δημήτριος Τρικλίνιος· αντίγραψε και επεξεργάστηκε ο ίδιος σημαντικά χειρόγραφα, μελέτησε έμπεριστατωμένα την αρχαιοελληνική μετρική και συνέταξε εκ νέου σχόλια, τα οποία ήταν γραμμένα στο περιθώριο των κειμένων, ενώ πολλά από αυτά τα αντίλουσε από τα πρότυπά του. Χάρη στη μεθοδική του εργασία θά μπορούσε να θεωρηθεί πρόδρομος των σύγχρονων εκδοτών. Η προσφορά του, κυρίως στην παράδοση του Εϋριπίδη, έχει αποφασιστική σημασία.

Όστόσο, η νέα ώθηση για τη φιλολογία προήλθε από διαφορετική κατεύθυνση. Όπως στους άλεξανδρινούς ποιητές έτσι και στον νεαρό Πετράρχη, στη Φλωρεντία του 14ου αιώνα, γεννήθηκε η επιθυμία να γνωρίσει καλύτερα τη μεγάλη λογοτεχνία του παρελθόντος. Έτσι μελέτησε Κικέρωνα και Βιργίλιο, για να μαθητέψει σ' αυτούς. Το ενδιαφέρον του για τους αρχαίους συγγραφείς μεγάλωσε – ασχολήθηκε, μεταξύ άλλων, με τόν Τερέντιο, τόν Λίβιο και τόν Αϋγουστίνο – και προμηθεύτηκε παλαιά χειρόγραφα. Η κριτική εργασία στο κείμενο των συγγραφέων και τό ζωηρό ενδιαφέρον για

τό περιεχόμενό τους κατέληξαν σ' έναν *άνθρωπισμό* (humanismus), για τόν οποίο ή αρχαία λογοτεχνία αποτέλεσε πρότυπο της δικής του δράσης. Τό παράδειγμα του Πετράρχη σύντομα τό ακολούθησαν καί άλλοι, λ.χ. ό Salutati καί ό Poggio, δημιουργώντας έτσι σχολή.

Τόν 15ο αιώνα ό Lorenzo Valla προκάλεσε μιά σημαντική στροφή στην εξέλιξη της λατινικής γλώσσας στά νεότερα χρόνια, συνηγορώντας για τή γραφή σέ κικερώνειο ύφος. Μέ τίς «Emendationes Livianae» έδωσε ένα λαμπρό για τήν εποχή του δείγμα *κριτικής εργασίας σέ κείμενα*. Στηριγμένος σέ γλωσσικά κριτήρια, απέδειξε τή μη γνησιότητα της «Δωρεάς» του Κωνσταντίνου καί της *άλληλογραφίας* ανάμεσα στον Άπόστολο Παύλο καί τόν Σενέκα. Οι «παρατηρήσεις» του πού σχολιάζουν τήν «Καινή Διαθήκη», οι *μεταφράσεις* του Θουκυδίδη καί του Ήροδότου καί τά πρωτότυπα φιλοσοφικά συγγράμματά του άποδεικνύουν τά πολύπλευρα ένδιαφέροντα του Valla.

Τόν 15ο αιώνα άρχισε ανάμεσα στην έλληνική Άνατολή καί τή λατινική Δύση ένα έκτεταμένο *εμπόριο χειρογράφων*, πολλά από τά όποια κατέληγαν στή Βενετία καί τή Φλωρεντία. Έλληνες λόγιοι ήρθαν ως ταξιδιώτες ή μετανάστες στή Δύση καί έδρασαν εκεί ως γνώστες καί δάσκαλοι της έλληνικής γλώσσας. Ίδρύθηκαν νέες *βιβλιοθήκες*. Τό ένδιαφέρον για τήν αρχαιότητα εύνόησε καί τήν ανάπτυξη των Ιστορικών καί αρχαιολογικών σπουδών.

Άνάμεσα στην *έπιστήμη* καί τό *σχολείο* αναπτύχθηκαν νέοι δεσμοί. Τό σχολείο μέ τό μάθημα των Λατινικών έδειξε τό δρόμο πρός τίς αναγνωρισμένες πηγές της γνώσης καί συνέβαλε στή διάδοση της μίμησης του κικερώνειου ύφους. Η λατινική *γραμματική* του Guarino di Verona, πού συντάσσεται τό 1460, αποτέλεσε τό κατάλληλο εργαλείο για τόν σκοπό αυτόν. Οι πρώτες αρχαιοελληνικές γραμματικές καί τά *διδασκτικά έγχειρίδια* για τή λατινική Δύση κυκλοφορούν αυτή τήν εποχή.

Η έφεύρεση της *τυπογραφίας* δημιούργησε τή δυνατότητα για παραγωγή κειμένων σέ μεγάλο αριθμό αντιτύπων. Ωστόσο, οι πρώτες εκδόσεις (editiones principes) δέν βασίζονται στα καλύτερα χειρόγραφα αλλά στα πιο προσιτά εκείνη τή στιγμή. Παράλληλα μέ τίς εκδόσεις κυκλοφορούν έρμηνευτικές παρατηρήσεις σέ συγκεκριμένα χωρία (miscellanea =

σύμμικτα) καί *μονογραφίες* για συγκεκριμένα έργα αρχαίων συγγραφέων: *ύπομνήματα* εμφανίζονται μόνο σποραδικά καί σχετικά δυσιμα.

Γύρω στα 1500, αρχικά στην Όλλανδία, έπειτα στο Παρίσι καί, τέλος, στή Βασιλεία, ό Έρασμος από τό Ρότερνταμ άφοσιώνεται στή μελέτη της Βίβλου καί των πατερικών κειμένων. Έτσι, οδηγείται στην άποψη ότι κάθε πνευματική αναγέννηση καί κάθε ήθική καλλιέργεια πρέπει νά ξεκινά από τή γλώσσα. Στηριγμένος στή *βαθιά γνώση της γλώσσας*, βελτιώνει τό κείμενο της Βίβλου, των κλασικών συγγραφέων καί των Πατέρων της Έκκλησίας. Υποστήριξε τήν άποψη ότι ή χειρόγραφη παράδοση μπορεί νά αναχθεί σ' έναν μοναδικό *άρχέτυπο* καί παρουσίασε τίς μεθοδολογικές αρχές του στην εισαγωγή του πού, μέ τόν τίτλο «Methodus», πρόταξε στην έκδοση της «Καινης Διαθήκης» του 1516. Σ' αυτή περιγράφει τήν άποστολή του εκδότη, του μελετητή της γλώσσας καί του αρχαιοδίφη. Η ευσυνειδησία ως τήν παραμικρή λεπτομέρεια καί ή πολυσχιδής γνώση συνυπάρχουν στή φιλολογική ars critica πού εκπροσωπούσε ό Έρασμος.

Η επίδραση του Έράσμου υπήρξε καταλυτική. Τό κείμενό του της «Καινης Διαθήκης» αποτέλεσε τή βάση για τή *μετάφραση του Λουθήρου*. Κατά τήν εξήγηση ό Λούθηρος υποστήριξε, αυστηρότερα από ό,τι ό Έρασμος, τήν αποκλειστικά γραμματική έρμηνεία, καί μέ τόν κανόνα «scriptura sacra sui interpres» («ή Άγία Γραφή έρμηνεύει ή ίδια τόν εαυτό της»), διατύπωσε τό έρμηνευτικό αξίωμα του φιλολογικού κύκλου: τό νόημα του συγκεκριμένου χωρίου καί τό νόημα του συνολικού έργου *άλληλοεξαρτώνται* καί *άλληλοφωτίζονται*. Από τους μαθητές του Έράσμου διακρίθηκε ό Beatus Rhenanus (1485-1547), εκδότης καί γνώστης των ρωμαίων *ιστοριογράφων*. Μέ τόν Johannes Reuchlin διαφωνούσε ό Έρασμος σχετικά μέ τήν όρθή *προφορά* της αρχαίας έλληνικής γλώσσας, πού ή μελέτη της δλο καί περισσότερο διαδιδόταν αυτή τήν εποχή στή Γερμανία, ιδιαίτερα χάρη στον Φίλιππο *Μελάγχθωνα*, άνεσιό του Reuchlin. Ένώ στο μεγαλύτερο τμήμα της Εύρώπης επικράτησε ή προφορά του Έράσμου, πού πλησίαζε περισσότερο στην αρχαία έλληνική γλώσσα, στή Γερμανία - όπως καί τήν Ιταλία - κάτω από τήν επίδραση του Reuchlin καί του Μελάγχθωνα υποστηριζόταν ως τό 1800 περίπου μιά

προφορά πλησιέστερη προς τη νέα Έλληνική.

Σύγχρονος περίπου του Έράσμου ήταν ο πολυσχιδής Γάλλος φιλόλογος *Guillaume Budé* (1468–1540). Στο έργο του «*De philologia*» εξέθεσε τις θεμελιώδεις αρχές της φιλολογικής επιστήμης, ενώ αποφασιστική υπήρξε η συμβολή του στην ίδρυση του *Collège des Lecteurs Royaux* στο Παρίσι, ενός πλουσιοπάροχα επιδοτούμενου κέντρου με σκοπό την ανταλλαγή απόψεων και την έρευνα.

Καθηγητής στο Κολέγιο αυτό ήταν ο *Jean Dorat* (1508–1583), στον οποίο οφείλονται σημαντικά ερεθίσματα, ιδιαίτερα στον χώρο της αρχαίας ελληνικής ποίησης. Στα χρόνια του ιδρύθηκε το βασιλικό τυπογραφείο (1541), που ως το τέλος του 16ου αιώνα θρυσκόταν υπό την τυπογραφική δυναστεία των *Stefani* (Étienne). Ο Ροβέρτος Στέφανος τύπωσε εδώ, μεταξύ άλλων, τον «*Latinae Linguae Thesaurus*», πρόδρομο του «*Forcellini*» και του σύγχρονου «*Thesaurus Linguae Latinae*» καθώς και μία έκδοση της «*Καινής Διαθήκης*» (1550) με το κείμενο του Έράσμου. Ο Έρρικός Στέφανος, γιός του Ροβέρτου, τύπωσε πάνω από εβδομήντα εκδόσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων. Από αυτές αίσθηση προκάλεσαν η έκδοση των «*Ανακρεοντείων*» (1554), που αρχικά θεωρήθηκαν γνήσια, και η έκδοση του Πλάτωνα (1578), η οποία ακόμη και σήμερα καθορίζει τη σελιδαρίθμηση των πλατωνικών διαλόγων. Από τα πρωτότυπα έργα του πρέπει να εξαρθούν η σημασία του «*Thesaurus Graecae Linguae*», σε πέντε τόμους (1572), και η «*πρώτη ιστορία της κλασικής φιλολογίας*» (Pfeiffer) με τίτλο «*De criticis veteribus Graecis et Latinis*» (1587).

Στο *Collège des Lecteurs Royaux* του Παρισιού έρχεται στα μέσα του 16ου αιώνα και ο γιός του *Julius Caesar Scaliger*, που το έργο του «*Poetices libri septem*» είχε καθοριστική σημασία για την κλασικιστική ποιητική θεωρία δύο αιώνων· πρόκειται για τον *Joseph Justus Scaliger*. Η άπαράμιλλη γνώση του της παλαιάς λατινικής γλώσσας είχε ευεργετικά αποτελέσματα στις εκδόσεις λατινικών ποιητών, ενώ οι ιστορικές και νομικές σπουδές του στην έκδοση λατινικών *επιγραφών*. Με επίμονες προσπάθειες επέλυσε βασικά χρονολογικά προβλήματα της αρχαιότητας. Προχώρησε επίσης στην τολμηρή *ανάσυνθεση* ενός χαμένου τμήματος του «*Χρονικού*» του Εύσεβιου, η όρθότητα της οποίας επιβεβαιώθηκε 200

χρόνια αργότερα. Με την άποψη του για ομάδες συγγενών γλωσσών πρόλαβε μία σημαντική σκέψη της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας του 19ου αιώνα. Όταν ο *Scaliger* εγκαταστάθηκε τελικά στο *Leiden*, βρήκε εκεί μία σειρά αξίους μαθητές (ανάμεσά τους τον *Hugo Grotius* και τον *Daniel Heinsius*) και εγκαινίασε μία μακράιωνη παράδοση δλλανδικής λογισύνης.

Κατά τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα πραγματοποιήθηκαν σε διάφορους ειδικούς τομείς της φιλολογίας καινούριες προσπάθειες που προοιωνίζονται τό μέλλον. Ο *Richard Simon*, ως εκδότης της «*Καινής Διαθήκης*», ανέλαβε για πρώτη φορά την προσπάθεια να εκθέσει την *ιστορία της παράδοσης του κειμένου* με μία μέθοδο που εφάρμοσε η κλασική φιλολογία – ή οποία δέν πρόσεξε τό επίτευγμα του *Simon* – μόλις τον 19ο αιώνα. Οι Γάλλοι βενεδικτινοί μοναχοί της Μονής του Άγιου Μαύρου ολοκλήρωσαν, με εκατονταετή σχεδόν εργασία, τη «*Μαυριανή έκδοση*» των Έλλήνων και Λατίνων *έκκλησιαστικών Πατέρων*, προϋπόθεση πολλών τόμων της μεταγενέστερης «*Πατρολογίας*» του *Migne* και μοναδική βάση για όρισιμένα κείμενα ως σήμερα. Οι Γάλλοι βενεδικτινοί *Mabillon* και *Montfaucon* θεμελιώνουν τον κλάδο της ελληνικής και λατινικής *παλαιογραφίας* με τό έργο «*De re diplomatica*» (1681) και «*Palaeographia Graeca*» (1708). Ο *Du Cange* συνέταξε λεξικά για τη μεταγενέστερη Έλληνική και τη μεταγενέστερη Λατινική. Επίσης προωθήθηκαν οι αρχές της έκδοτικής τεχνικής με την «*Arts Critica*» του *J. Le Clerc* (1696).

Πέντε χρόνια νωρίτερα είχε δημοσιευθεί η «*Epistula ad Millium*» του *Richard Bentley* (1662–1742), ο οποίος με την άσυνήθιστη γλωσσική του ενημέρωση, τις πλούσιες γνώσεις και την κριτική οξυδέρκειά του έντυπωσίασε και άσκησε έντονη επίδραση. Με την *απόδειξη της μή γνησιότητας* και μία περιεκτική γλωσσική, ιστορική και κριτική μελέτη για τις επιστολές που άποδίδονταν στον Σικελό τύρανο Φάλαρη έδωσε ένα δείγμα κριτικής σε θέματα γνησιότητας. Η *συλλογή των άποσπασμάτων του Καλλιμάχου* άποτελεί την πρώτη μεθοδική προσπάθεια να συγκεντρωθούν άποσπάσματα λυρικών. Τόσο σ' αυτή τη συλλογή όσο και στις εκδόσεις του Όρατίου, του Τερεντίου και του Μανιλίου ο *Bentley* άποδείχτηκε δεξιότηχνης στην κριτική με τη χρήση είκασιδν, τις

άρχες της οποίας εξέθεσε και θεωρητικά. Η μελέτη του για τη μετρική ανάλυση του Τερεντίου έριξε για πρώτη φορά φως στο μετρικό σύστημα των Λατίνων δραματουργών. Μελετώντας την αρχαία ελληνική γλώσσα, ανακάλυψε το F (δίγαμμα, προφέρεται όπως το γερμανικό W), που είχε εκπέσει από τη γραπτή παράδοση των δημικών επών.

Αμέσως μετά τον θάνατο του Bentley ο J. J. Winckelmann διάβασε τους αρχαίους Έλληνες ποιητές, που του ενέπνευσαν ένθουσιασμό για την ελληνική τέχνη. Έτσι γράφτηκαν οι μελέτες του για την «Ιστορία της τέχνης» (1746), με τις οποίες εγκαινίασε τον έλληνοκεντρικό ένθουσιασμό του γερμανικού νεοανθρωπισμού, ενώ ταυτόχρονα γονιμοποίησε και την ιστορική έρευνα. Η ανανέωση της κλασικής φιλολογίας καθώς και η εξέλιξή της σε ιστορικά προσανατολισμένη αρχαιολογική έπιστήμη έχουν εδώ την αφετηρία τους.

Οι θεμελιώδεις απόψεις του Winckelmann, οι φιλολογικές αρχές του Bentley και η διδασκαλία του καθηγητή Chr. G. Heyne στη Γοττίνγη επηρέασαν τον Fr. A. Wolf. Στο έργο του «Prolegomena ad Homerum» (1795) προσπάθησε να αξιοποιήσει ως μεθοδολογική βάση για την αξιολόγηση των διαφορετικών γραφών στα χειρόγραφα – με άνωτερο στόχο την έκδοση – την *Ιστορία του αρχαίου κειμένου*. Έγινε τότε φανερό ότι δεν υπήρχε παράδοση αρχαιότερη από τις εκδόσεις των Αλεξανδρινών, ήταν όμως δυνατό να συλλεγούν ιστορικά στοιχεία για την παλαιότερη τύχη του κειμένου. Στο έργο του «Darstellung der Altertumswissenschaft», συνέχισε τις απόψεις του Scaliger και του Winckelmann για μία διευρυμένη αρχαιολογική έπιστήμη. Ως στόχο της ο Wolf έθεσε τη γνωριμία με τον «αρχαίο άνθρωπο». Προτεραιότητα δόθηκε στις σκέψεις για το κάλλος και τον πρότυπο χαρακτήρα της αρχαιότητας, σύμφωνα με το πνεύμα του Winckelmann. Με αυτόν τον στόχο ο Wolf έναρμόνισε τις παιδαγωγικές του επιδιώξεις. Στο «φιλολογικό σεμινάριο» που ίδρυσε εκπαιδεύονταν κυρίως καθηγητές των αρχαίων γλωσσών για το γυμνάσιο.

Η «ιστορική» προσέγγιση του Όμηρου από τον Fr. A. Wolf παρακίνησε τον F. Schlegel να συνθέσει για πρώτη φορά ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, αρχίζοντας με τον Όμηρο και τον Πλάτωνα. Τους πλατωνικούς διαλόγους τους μετέφρασε, με προτροπή του Schlegel, ο F. Schleierma-

cher. Τότε ανέκυψε το πρόβλημα της ένότητας των επιμέρους διαλόγων και το πρόβλημα της ένότητας του συνολικού πλατωνικού έργου στην εξέλιξή του. Τέλος, ακολουθώντας τη θεολογική έρμηνευτική θεωρία του Ernesti και τη φιλολογική του Ast, παρουσίασε στην Έρμηνευτική του τις βασικές δυνατότητες κατανόησης ενός κειμένου ή μιας γλωσσικής διατύπωσης γενικότερα. Παράλληλα με τη γραμματική εξήγηση και την εφαρμογή του «φιλολογικού κύκλου» αποκτά τώρα σημασία ή ψυχολογική έρμηνεία: οι σκέψεις ενός συγγραφέα εξηγούνται με βάση τα *συμφραζόμενα λόκληρης της ζωής του*, ενώ ο κύκλος ανάμεσα στη ζωή και το έργο υπερβαίνεται με τη βοήθεια της *διαίσθησης*. Κατά τον Schleiermacher, το οδυσιαστικό πρόβλημα έγκειται στην απόσταση ανάμεσα στον συγγραφέα και τον αναγνώστη, και όχι ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν.

Ο K. O. Müller με το έργο του «Geschichte der griechischen Literatur» έδωσε μία διαφορετική τροπή στις επιδιώξεις του F. Schlegel. Έξίσου σημαντικές είναι και οι εργασίες του για την αρχαία ελληνική μυθολογία.

Μία εμφανής στροφή προς την *ιστορικοποίηση* της φιλολογίας παρατηρείται με την έρευνητική δραστηριότητα του A. Böckh, ο οποίος κατέγραψε τους θεωρητικούς στοχασμούς του στο έργο «Enzyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften». Έπειδή ο Böckh αντιλαμβάνεται τον λόγον κυρίως ως έκφραση της ανθρώπινης γνώσης με μέσο τη γλώσσα και με τη μορφή «πληροφορίας που μεταδίδεται με τη βοήθεια της παράδοσης, θεωρεί τη φιλολογία «γνώση του ήδη γνωστού» και γι' αυτό την ταυτίζει με την *Ιστορία*. Πηγές της είναι κυρίως οι επιγραφές, που, με προτροπή του Böckh, συγκεντρώνονται σε ογκώδες corpus. Επιπλέον, τώρα πρέπει να διερευνάται «πώς δημιουργήθηκε ένα κείμενο» και όχι μόνο η παράδοσή του ή το νόημά του. Ο «τρόπος σύνθεσης» συλλαμβάνεται ως «τρόπος γένεσης», όπως φαίνεται από τις πινδαρικές έρευνες του Böckh. Το έγχειρμα να ανασυντεθεί, ως έναν βαθμό, αυτός ο τρόπος γένεσης αποτελεί την «τέχνη» του φιλολόγου και τον οδηγεί στην *ιστορική κατανόηση* του κειμένου.

Την ίδια περίπου εποχή με τον Böckh, ο K. Lachmann – με εκδόσεις Λατίνων έλεγειακών και μελέτες για την «Καινή Διαθήκη» ήδη στο ένεργητικό του – αναπτύσσει στο *έρμηνευ-*

τικό του *υπόμνημα για τον Λουκρήτιο* (1850) – ακολουθώντας τις απόψεις του Έράσμου, του Scaliger και του Bentley και διαφωνώντας με τους συγχρόνους του – τη στεμματική θεωρία στην κριτική των κειμένων³¹, θεωρία η οποία παρέμεινε καθοριστική και για ένα μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα.

Στις προτροπές του Lachmann και του Δανού φιλόλογου Madvig όφείλεται τό νέο ενδιαφέρον πού δημιουργήθηκε για τή ρωμαϊκή λογοτεχνία κατά τά μέσα του προηγούμενου αιώνα στό πλαίσιο τής ιστορικής ίσοτιμίας όλων των αρχαίων μαρτυριών. Παραδειγματικές είναι οι εργασίες του F. Ritschl και τής λεγόμενης «*Σχολής τής Βόννης*». Ο Bücheler, ο Vahlen, ο Ribbeck και ο Haupt επιμελήθηκαν για τήν εποχή τους εκδόσεις λατινικών κειμένων, τά όποια μάλιστα πολλές φορές είχαν παραδοθεί μόνο άποσπασματικά. Στή λογοτεχνική έρμηνεία των Ρωμαίων συγγραφέων πρωταρχικό ρόλο, βέβαια, διαδραμάτισαν για πολύν χρόνο τά *έλληνικά πρότυπα*.

Η μελέτη τής *γραμματικής* θεωρούνταν τήν εποχή αυτή, όπως και παλαιότερα, αντικείμενο τής φιλολογικής έπιστήμης: τό έργο του G. Hermann «*De emendanda ratione linguae Graecae*» και του K. Reisig «*Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*» άποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Και οι δύο θεωρούν τή γραμματική αυτόνομο επιμέρους κλάδο τής φιλολογίας.

Μέ τήν εμφάνιση τής *συγκριτικής γλωσσολογίας* δημιουργήθηκε ένα ρήγμα, και τελικά έπιστημοποιήθηκε ή *διάκριση ανάμεσα στην φιλολογία και τή γλωσσολογία*, μέ πρώτη συνέπεια τόν προσανατολισμό τής «έπιστημονικής» γραμματικής, από τήν άποψη τής μεθόδου, προς τή γλωσσική σύγκριση, τήν ιστορική έκθεση επιμέρους στοιχείων καθώς και τήν ψυχολογική έρμηνεία και, από τήν άποψη του περιεχομένου, προς τή φωνητική και τή μορφολογία. Αντίθετα, ή σύνταξη έμεινε σε μεγάλο βαθμό στά χέρια των γυμνασιακών καθηγητών στό πλαίσιο τής διδασκαλίας των γλωσσικών μαθημάτων. Η ίδια ή φιλολογία άπομακρυνόταν όλο και περισσότερο από τό πεδίο τής γραμματικής. Στή *σχολική γραμματική* – χαρακτηριστικό παράδειγμά της είναι τά σημαντικά έργα του R. Kühner («*Griechische Grammatik*» 1834· «*Lateinische Grammatik*» 1877-79) – έπιδρα ή παράδοση τής λογικής γραμματικής, ή όποία διαμορφώνεται έν μέρος από τόν G.

Hermann και τή Γραμματική τής αρχαίας έλληνικής του Matthiä, και έν μέρος από τή γλωσσική θεωρία του W. von Humboldt και τό συντακτικό σύστημα του K. F. Becker³². Χρηστικά *έγχειρίδια γραμματικής* από τήν *ιστορική σχολή* τής γλωσσολογίας δέν συντάχθηκαν για τή φιλολογία παρά μόνο στόν 20ό αιώνα.

Η ιστορική κατεύθυνση τής φιλολογίας φτάνει στό άποκορύφωμά της μέ τόν U. von Wilamowitz, ό όποιος έφάρμοσε στην αρχαία έλληνική τραγωδία και τή βουκολική ποίηση τις απόψεις του F. A. Wolf για τήν *ιστορία του κειμένου*. Η αρχαία έλληνική τραγωδία και κωμωδία, ή έλληνιστική ποίηση, ή αρχαϊκή λυρική ποίηση και ό Πλάτων γίνονται αντικείμενο *εκδόσεων, έρμηνευτικών υπομνημάτων και μονογραφιών*. Η αρχαία έλληνική *μετρική* επαναποθετείται σε νέες βάσεις. Η *φιλολογία και ή αρχαιογνωστική έπιστήμη* δέν *ταυτίζονται*, κατά τόν Wilamowitz, μέ κριτήριο τή μέθοδο, όπως κατά τόν Böckh, αλλά μέ βάση τό *αντικείμενό τους*. Η έλληνορωμαϊκή αρχαιότητα σε όλες τις εκφάνσεις της πρέπει, μέ τή βοήθεια κυρίως των κειμένων, να αναπαρασταθεί μέ τρόπο άδστηρό και άδθεντικό πρώτα στις λεπτομέρειες και έπειτα στό σύνολό της. Η αναλυτική έρευνα συμβάλλει στην γνώση των επιμέρους φαινομένων, ή συνθετική στην γνώση τής *συνολικής εξέλιξης του αρχαίου πολιτισμού*. Από τήν άλλη μεριά, ό Wilamowitz επιχειρεί να αντιμετώπισει τις συνέπειες τής εξειδίκευσης μέ τήν «*έρμηνεία*», πού τήν αντιλαμβάνεται ως μετάδοση τής όρθής έπιστημονικής γνώσης στον *μή ειδικό*. Στόχος τής έρμηνείας δέν είναι ή γνώση αλλά ή «*ανάβιωση*», κατά τήν όποία ή έμπλοκή τής σύγχρονης επικαιρότητας είναι νόμιμη.

Άρκετά νωρίς εκδηλώθηκε ή *κριτική* στις ιστορικοιστικές τάσεις τής φιλολογίας: ήδη ό G. Hermann είχε υπογραμμίσει τή *διαφορά ανάμεσα στην φιλολογία και τήν ιστορία* και είχε υποστηρίξει μία περισσότερο φιλοσοφική παρά ιστορική αντιμετώπιση τής γραμματικής, ενώ ό F. G. Welcker δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην «*κλασική*» *αρχαιότητα* και στις εκφάνσεις της. Όξύτατη κριτική στον ιστορισμό άσκει ό F. Nietzsche: αντί να θέτει τό έρώτημα «*τί σημαίνουμε έμεις για τήν έπιστήμη*» ρωτά «*τί σημαίνει ή έπιστήμη για μάς*». Μέ σαφήνεια καθορίζει τή θέση τής ιστορίας: «*Μόνο στον βαθμό πού ή ιστορία ύπηρετεί τή ζωή, θά είμαστε πρόθυμοι να*

ύπηρετούμε τήν ιστορία». Στο όνομα της προσωπικής του θεωρίας για τήν προτεραιότητα της ζωής άσκει κριτική στην ιστορικοπιστική επιστημονική ένασχόληση και στο γυμνασιακό μάθημα πού έχει αποκλειστικά ιστορικό προσανατολισμό.

Ἡ διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο σχολείο εὐνοήθηκε ιδιαίτερα γύρω στα 1800 από τούς εκπροσώπους του νεοουμανισμού (F. A. Wolf, W. von Humboldt). Ἡ ἐκμάθηση της λατινικής γλώσσας, τήν ὁποία ὡς τότε δίδασκαν και μάθαιναν ὡς γλώσσα της επιστήμης και της παράδοσης, ἀνέλαβε τόν 19ο αἰώνα, παράλληλα μέ τήν ἀποστολή νά προετοιμάζει για τήν ἀνάγνωση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τή λειτουργία νά καθιστά «ὄρατή ὡς μορφή» τή γλώσσα (W. von Humboldt)³³ και ἔτσι νά καλλιεργεῖ τήν τυπική λογική και τή γραπτή και προφορική ἐκφραστική ἱκανότητα, κυρίως – σύμφωνα μέ τό διδακτικό πρόγραμμα τοῦ Sünemann στα 1813 – μέ τήν «ἀσκηση στην προσωπική χρήση της ξένης γλώσσας», χρήση πού «διεκδικεῖ ἴσα δικαιώματα μέ τήν ἀνάγνωση»³⁴.

Αὐτοί ὑπῆρξαν οἱ κύριοι στόχοι τοῦ μαθήματος τῶν Λατινικῶν κατά τόν 19ο αἰώνα. Πρός τό τέλος του ὁμως μειώνονται οἱ ἀπαιτήσεις και περιορίζεται ὁ ὄγκος της ὕλης· ἡ ἐκθεση στη λατινική γλώσσα καταργεῖται και ἐλαττώνονται οἱ ὥρες της διδασκαλίας. Ἡ ἀρχαία ελληνική γλώσσα μετά τό 1900 δέν εἶναι πιά ὑποχρεωτική για ὄλους τούς ἀποφοίτους τοῦ γυμνασίου. Ἐτσι, καταργοῦνται τά μονοπωλιακά προνόμια τοῦ κλασικοῦ γυμνασίου, και σέ ἕνα διαφοροποιημένο ἐκπαιδευτικό σύστημα γίνεται δυνατό νά ὑπογραμμιστοῦν οἱ ἰδιομορφίες τῶν διαφορετικῶν τύπων σχολείου. Ἀπό τή γλωσσική - τυπική ἀσκηση – πού τώρα χαρακτηρίζεται περισσότερο «γραμματική» παρά «λογική» – τό κέντρο βάρους μετατοπίζεται πάλι στην ἀνάγνωση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, και ἡ κατάσταση αὐτή διαρκεῖ για μεγάλο χρονικό διάστημα. Μόλις πρόσφατα – μέ τή δημιουργία νέων προϋποθέσεων για μία καινούρια κατάσταση – τέθηκε τό θέμα ἐκ νέου πρὸς συζήτηση.

Μετά τόν Πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο – παρά τήν ἀρχική ἀμφισβήτηση – τό μάθημα τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, και ἰδιαίτερα τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν, δέχθηκε μία νέα ὄθηση χάρη στον «τρίτο οὐμανισμό», τό πρόγραμμα τοῦ ὁποίου βασίζονταν στίς ἐπιστημονικές πεποιθήσεις του.

Ξεκινώντας ἀπό ἀντιλήψεις διαφορετικές ἀπό ἐκείνες τοῦ Nietzsche, ὁ W. Jaeger ἀμφισβητεῖ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα τίς ιστορικοπιστικές θέσεις. Ὑποστηρίζει τό «κλασικό» ἢ «οὐμανιστικό» στοιχεῖο της φιλολογίας. Ἐνῶ ὁ ιστορικός ἀντιμετωπίζει τό κείμενο ὡς πηγή για τή γνώση τοῦ ιστορικοῦ παρελθόντος, ὁ φιλόλογος τό ὑπηρετεῖ ὡς αὐτοσκοπό, για νά κατανοήσει τήν ἀλήθεια του και νά ἀναγνωρίσει τό κύρος του. Ἡ φιλολογία ὀφείλει νά γίνει, σύμφωνα μέ τήν ἀποψη τοῦ Dilthey, ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος ἢ ὁποία συμβάλλει στην κατανόηση τοῦ κειμένου. Προέχει νά κατανοηθοῦν οἱ ἰδέες και οἱ προθέσεις ἑνός ἔργου και, κατά συνέπεια, οἱ ἀξιώσεις του. Βέβαια, στο πλαίσιο μιᾶς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, οἱ ἰδέες πρέπει νά κατανοοῦνται μέ βάση τήν ἱστορική τους ἰδιοτυπία, τά ἱστορικά τους συμφραζόμενα και κυρίως τήν ἱστορική ἀποτελεσματικότητά τους, ἢ ὁποία πρέπει, μέ τή βοήθεια της φιλολογίας, νά γίνεται αἰσθητή και στο παρόν. Κατά τόν Jaeger, αὐτή ἡ ἀποτελεσματικότητα ἦταν ἤδη ἐπίδωξη της ελληνικής ἀρχαιότητας· ἡ ἰδέα της παιδείας κυριαρχοῦσε ἀπόλυτα στή σκέψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων και συντέλεσε στή δημιουργία κάθε τύπου οὐμανισμοῦ και παιδευτικής ἀναγέννησης. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι «τά ἔργα τῶν μεγάλων συγγραφέων βαδίζουν πάντοτε πῶ μπροστά ἀπό τήν ἐποχή τους».

Ἀκόμη και στο πρῶτο μισό τοῦ 20οῦ αἰώνα ἡ πρακτική φιλολογική ἐργασία μόνο ὑπό δρους ἀνταποκρίνεται στίς προγραμματικές της δηλώσεις. Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι προπαντός ὁ πολλαπλασιασμός τοῦ ὕλικου πού ὀφείλεται στην ἀνεύρεση παπύρων στην Αἴγυπτο, οἱ ὁποιοί ἔφεραν στο φῶς, μεταξύ ἄλλων, μεγαλύτερα τμήματα ὀρισμένων κωμωδιῶν τοῦ Μενάνδρου. Ἡ παπυρολογία ἐξελίχθηκε σέ αὐτόνομο ἐπιστημονικό κλάδο.

Ἡ ἐκδοτική τεχνική ἐκλεπτόνεται. Παραδειγματικές εἶναι λ.χ. οἱ ἐκδόσεις τοῦ Λουκανοῦ και τοῦ Μανιλίου ἀπό τόν Housman και τοῦ Ἐδσεβίου ἀπό τόν E. Schwartz. Ἐπίσης γίνονται σημαντικές συζητήσεις για τή θεωρία της κριτικής τῶν κειμένων, μέ ἀφετηρία τή βιβλιοκρισία τοῦ E. Fraenkel στο περιοδικό *Gnomon* (1926) για τή ἔκδοση τοῦ Λουκανοῦ ἀπό τόν Housman. Ἡ συζήτηση συνεχίζεται μέ τή συστηματική ἐκθεση της *στεμματικής θεωρίας* ἀπό τόν P. Maas, τήν ὁποία μελέτησε ὁ G. Pasquali³⁵, κυρίως σέ συνάρτηση μέ τό

πρόβλημα της συμφυρμένης παράδοσης.

Τό 1900 άρχισε ή σύνταξη ενός ογκώδους λεξικογραφικού έργου, του *Thesaurus Linguae Latinae*. Παράλληλα, πραγματοποιούνται σημαντικές σημασιολογικές έρευνες, όπως οι μελέτες του R. Heinze για τις λέξεις *fides* και *auctoritas* ή, στον τομέα της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, οι εργασίες του B. Snell για τό περιεχόμενο δρων του ποιητικού και φιλοσοφικού λεξιλογίου (πρβ. παρακάτω κεφ. 2.2.2). Οι γραμματικές του Kühner γίνονται αντικείμενο νέας επεξεργασίας από τον Gerth και τον Stegmann και αποτελούν τις σημαντικότερες συστηματικές πραγματείες του συντακτικού, στις οποίες θά προστεθούν άργότερα οι «Vorlesungen über Syntax» του Wackernagel. Από την ιστορική σχολή παράγονται τώρα για τους φιλόλογους χρηστικά έγχειρίδια γραμματικής: τό «Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre» και τό «Syntax der Schulsprachen» του F. Sommer ή εκ νέου επεξεργασμένη λατινική γραμματική των Stolz/Schmalz από τους Leumann/Hofmann, ή οποία τό 1928 αποτελεί τό πρώτο ιστορικό συντακτικό της λατινικής γλώσσας καθώς και ή «Griechische Grammatik» του Schwyzer (πρβ. κεφ. 2.2.3). Στόν J. B. Hofmann όφείλουμε επίσης τό θεμελιώδες έργο για τη λατινική καθομιλουμένη. Ό E. Löfstedt (και στη συνέχεια ή σουηδική σχολή) έρευνά συντακτικά και ύφολογικά ζητήματα σε συνάρτηση με την ιστορία της γλώσσας και τη γλωσσική διαστρωμάτωση (πρβ. παρακάτω κεφ. 2.3).

Ό E. Norden³⁶ μελέτησε προβλήματα τυπολογίας και γραμματειακών ειδών (τυπολογία της προσευχής, έθνογραφία, έντεχνη πεζογραφία, έσχατολογικές αντιλήψεις), και τά πορίσματά του ήταν εδεργικά τόσο για επιμέρους κείμενα (έρμηνευτικό υπόμνημα στό 6ο βιβλίο της «Αίειάδας» του Βιργιλίου) όσο και για τη συγγραφή Ιστορίας της λογοτεχνίας. Η εργασία του F. Leo, εκτός από τις εκδόσεις, ήταν άφιερωμένη στό έργο συγκεκριμένων συγγραφέων και στην ιστορία της λογοτεχνίας ή παρουσίασή του της αρχαϊκής ρωμαϊκής λογοτεχνίας παραμένει άξεπέραστη.

Ό R. Heinze, κατά την άνάλυση των κειμένων, μετατόπισε τό ενδιαφέρον από τό έρώτημα για την προέλευση των στοιχείων (π.χ. στις «Σάτιρες» του Όρατίου) στό έρώτημα για τη λειτουργία τους ως δομικών μονάδων στό πλαίσιο της συνολικής σύνθεσης που εκφράζει τό πνευματό του δημιουργού της,

όπως μπορεί νά δείξει ή σύγκριση του Όμήρου με τον Βιργίλιο (βλ. τό έργο του «Vergils epische Technik» πρβ. παρακάτω κεφ. 4.2.3). Τό έρώτημα για την πρωτοτυπία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας γίνεται τώρα επίκαιρο χάρη στόν Heinze, τον E. Fraenkel («Plautinisches in Plautus») και τον F. Klingner. Ό τελευταίος θά συνδυάσει τό έρώτημα για την ένότητα του πνευματικού περιεχομένου και της καλλιτεχνικής μορφής με τό έρώτημα για τη ρωμαϊκή ταυτότητα σε εργασίες του για τον Βοήθιο, τον Προυδέντιο, τον Βιργίλιο και τον Όράτιο. Έπιπλέον, ό Klingner έθεσε με μεγαλύτερη έμφαση τό πρόβλημα για την ένότητα του καλλιτεχνικού έργου ζωής (πρβ. παρακάτω κεφ. 4.2.3 και 4.3.1).

Άκριβώς αυτό τό έρώτημα για την ένότητα άνάμεσα στό επιμέρους έργο και τό έργο ζωής γίνεται τώρα όλο και πιο σημαντικό και για την αρχαία ελληνική φιλολογία. Ό W. Jaeger τό έθεσε μελετώντας τον Άριστοτέλη, ό P. Friedländer τον Πλάτωνα, ό K. Reinhardt τον Όμηρο και τον Σοφοκλή, ό W. Schadewaldt τον Πίνδαρο και τον Όμηρο. Η αρχαία ελληνική φιλολογία άσχολήθηκε επίσης με τό θέμα των ιδιοτυπιών, καθώς ύπογραμμίζταν όλο και περισσότερο ή απόσταση άνάμεσα στις αρχαϊες ελληνικές και τις σύγχρονες αντιλήψεις. Η τάση αυτή γίνεται φανερή ήδη στις έρευνες του T. von Wilamowitz για τη δραματική τεχνική του Σοφοκλή, όπου ό γιός Wilamowitz έπισημαίνει – σε αντίθεση με τη μέθοδο της επικαιροποίησης του πατέρα του – τον ξένο για μās τρόπο ψυχολογικής περιγραφής. Ό K. von Fritz υπέδειξε με σαφήνεια αυτόν τον χαρακτήρα της αρχαϊας ελληνικής λογοτεχνίας («άνάμεσα στό ξένο και τό οικείο») ως βασική όπτική γωνία για την έρευνα της εποχής εκείνης³⁷.

Ένα μέρος των εργασιών που μνημονεύθηκαν τελευταία άνήκει στη δεκαετία του 1930. Ό Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος μπορεί νά θεωρηθεί και για την ιστορία της κλασικής φιλολογίας όριο, πέρα από τό όποιο τοποθετείται ή παροντική φάση³⁸.

1.3. Η σημερινή κατάσταση της κλασικής φιλολογίας

Η κλασική φιλολογία προσλαμβάνει διάφορες μορφές³⁹: Έμφανίζεται ως έπιστημονικός κλάδος, ως κατεύθυνση σπουδών και ως επαγγελματικός κλάδος που εκπροσωπείται στην κοι-

ωνία από μία συγκεκριμένη ομάδα ατόμων. Έπειδή οι δύο πρώτες όψεις αποτελούν το κύριο θέμα αυτού του βιβλίου⁴⁰, πρέπει να σκιαγραφήσουμε συνοπτικά τη θέση της κλασικής φιλολογίας απέναντι στο εξωτερικό της περιβάλλον, το κοινωνικό πλαίσιο. Από την άποψη αυτή η κλασική φιλολογία διέρχεται σήμερα μία περίοδο κρίσης. Η κοινή γνώμη παραμένει σε μεγάλο βαθμό αδιάφορη απέναντί της. Η κλασική φιλολογία καλείται να απολογηθεί για τον ανεπίκαιρο χαρακτήρα της· όρθότερα: για τη φυγή της από την πραγματικότητα και για όρισμένες μορφές «έσωστρέφειας», με τις οποίες συνδέονται μία τάση για διδακτισμό (και όχι για χειραφέτηση) και μία προσαρμοστικότητα σε οποιαδήποτε ιδεολογία⁴¹. Η αδιαφορία για την κλασική φιλολογία οφείλεται εν μέρει στη σχετικοποίηση των αντικειμένων του κλάδου από τον ιστορισμό, η οποία οδήγησε σε μία *παραμέληση*⁴² και μία *αποξένωση*. Μία ιστορική προσέγγιση απομονώνει αναπόφευκτα το αντικείμενο της μελέτης από τον οικείο περίγυρο και από το ένδιαφέρον της επικαιρότητας και το εξορίζει σ' ένα ξένο περιβάλλον. Από την πλευρά του «κοινού» προστίθεται επιπλέον η πλατιά διαδεδομένη *ανιστορική αντιμετώπιση* του παρόντος⁴³.

Σε σχέση με τις παραπάνω επισημάνσεις, δέν πρέπει να προσάψουμε καμιά κατηγορία στην κλασική φιλολογία ως *επιστημονικό κλάδο*. Το αποφασιστικό ερώτημα είναι αν οι *εκπρόσωποι* της κατά τη μετάδοση του αντικειμένου τους υιοθετούν μία απομακρυσμένη από την πραγματικότητα αντιμετώπιση, έναντιον της οποίας στρέφονται οι κατηγορίες που προαναφέρθηκαν. Το ερώτημα είναι σημαντικό για τη διαμόρφωση κανονισμού σπουδών και προγραμμάτων διδασκαλίας καθώς και για την αποτελεσματικότητα της ίδιας της διδακτικής πράξης, και ιδιαίτερα για τον ρόλο των Αρχαίων Έλληνικών και των Λατινικών στο σχολείο. Ακριβώς αυτός ο ρόλος και ο λόγος ύπαρξης αυτών των μαθημάτων αποτελούν το θέμα μιας πλατιάς συζήτησης. Η αντιπαράθεση σχετικά με αυτό το θέμα αποτελεί το κύριο αντικείμενο ενός διαλόγου για τους στόχους της διδασκαλίας στο πλαίσιο μιας νέας διδακτικής (πρβ. παρακάτω κεφ. 5).

Τά προβλήματα αυτά δείχνουν ότι το δίλημμα ανάμεσα στον ιστορισμό και τον ουμανισμό που διατύπωσε ο Nietzsche και το επανέλαθαν συχνά οι μεταγενέστεροι είναι καθο-

ριστικό και για τη σημερινή κατάσταση της κλασικής φιλολογίας. Επιμέρους μορφές αυτού του διλήμματος είναι η διαφορά που υφίσταται ανάμεσα στα κείμενα ως ιστορικά φαινόμενα και την αξίωσή τους για μία σύγχρονη τοποθέτηση απέναντί τους, ανάμεσα στην ιστορική και την επίκαιρη έρμηνεία (ή ερμηνευτική ανάλυση και σύγχρονη εφαρμογή· πρβ. παρακάτω κεφ. 4.1.1), ανάμεσα στις αρχαιότητες καθαυτές και τη σημασία τους για το παρόν, ανάμεσα στη θεωρητική γνώση και την πρακτική της εφαρμογή. Είναι άραγε δυνατό, έχοντας υπόψη μας τη σύνδεσή της με το παρόν, να αιτιολογήσουμε πειστικά τη δραστηριότητα των κλασικών φιλολόγων και να αποδείξουμε ότι η φιλολογία «υπηρετεί τη σημασιολογία της σύγχρονης πραγματικότητας»⁴⁴ και ότι είναι σε θέση να παράγει «μοντέλα συμπεριφοράς προσανατολισμένα προς το μέλλον»⁴⁵.

Ειδικά τα τελευταία χρόνια έγινε η προσπάθεια από πολλές πλευρές να προσαχθούν παρόμοιες αποδείξεις. Οι προσπάθειες αυτές κατέληξαν στην παραδοχή ότι η ένασχόληση με τις αρχαίες γλώσσες και λογοτεχνίες ούτε απόλυτα απαραίτητη ούτε αναμφισβήτητη επίκαιρη μπορεί να αποδειχτεί. Αύσστατη είναι επίσης η επιχειρηματολογία που βασίζεται στο κριτήριο του όψεως «χρηστικού». Το νόημα της κλασικής φιλολογίας και της ένασχόλησης με τα αντικείμενά της θά μπορούσε, ωστόσο, να αναζητηθεί – το ίδιο ισχύει και για τις άλλες ιστορικές επιστήμες του ανθρώπου – στη «διεύρυνση» του περιορισμένου μόνο στο παρόν όριζοντα· προϋπόθεση για κάτι τέτοιο είναι οι θεωρητικά αδέσμευτες και επ' άπειρον πολλαπλασιασμένες γνώσεις της επιστήμης να συσχετιστούν με τη ζωή, έτσι ώστε, στο πλαίσιο των αναλύσεων και των προσπαθειών να διαμορφωθεί το παρόν, να συνεπικουρήσουν στην υπέρβαση στενών και δογματικών απόψεων⁴⁶.

Από τότε που οι παλαιότερες θεωρίες για τον δεσμευτικό και υποδειγματικό χαρακτήρα, για την αλήθεια και το κάλλος της αρχαιότητας έχασαν το κύρος τους, καταβάλλεται στις μέρες μας η προσπάθεια να έντοπιστεί το νόημα της ένασχόλησης με τα αρχαία κείμενα με κριτήρια περισσότερο σύμμετρα προς την εποχή μας.

Μία τέτοια προσπάθεια αποτελούν οι *θεωρίες των μοντέλων*, όπως τις εκπροσωπούν ο W. Schadewaldt και ο B. Snell⁴⁷. σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες η αρχαιότητα περιέχει

έν σπέρματι προδρομικά στοιχεία, πού οδηγούνται στην ολοκλήρωσή τους σε μεταγενέστερες εποχές, έτσι ώστε να μπορεί να διαπιστωθεί κάποια *αναλογία* ανάμεσα σε φαινόμενα και δομές της αρχαίας πραγματικότητας, λογοτεχνίας και επιστήμης και σε αντίστοιχα φαινόμενα και δομές του παρόντος.

Άλλες προσπάθειες έχουν την άφετηρία τους στην *έμπειρία της αντιθετικής σχέσης* πού μπορεί να μεταδώσει ή αρχαιότητα χάρη στον σχετικά ξένο χαρακτήρα της, παρά τις ύφιστάμενες βασικές ομοιότητες. Σύμφωνα με τον U. Hölscher⁴⁸, ή ένασχόληση με την αρχαιότητα ως τον «πλησιέστερο άγνωστο» μπορεί να αποτελέσει μία εύλογη άφετηρία για να άσκηθεί κριτική σε φαινόμενα του παρόντος, και ή άναστροφή με την αρχαία έλληνική και λατινική λογοτεχνία μπορεί να συντελέσει στη μετάδοση του «Διαφωτισμού» με την ευρύτερη σημασία του όρου. Ο H. Patzer⁴⁹ επιχειρεί να άποδείξει τή σημασία τέτοιων έμπειριών αντιθετικής σχέσης στό γλωσσικό επίπεδο.

Η σημερινή άδυναμία ύπαγωγής των γνώσεων πού προσφέρουν οι επιμέρους επιστήμες σε μία επιστήμη πού θά μελετά τί είναι καλό για τον άνθρωπο και τί μπορεί να προσανατολίσει τή δράση του άποτελεί, κατά τον K. von Fritz⁵⁰, κίνητρο για την ένασχόληση με την αρχαιότητα, γιατί τότε ίσχυε ή θεμελιώδης αρχή να εντάσσονται οι επιμέρους γνώσεις σε μία συνολική *άνθρωπολογική γνώση*. Ο Άριστοτέλης προσφέρει ένα παράδειγμα για τό πώς παρόμοια έρωτήματα μπορούν να γίνουν αντικείμενο πραγμάτευσης και άκηδεμόνευτης συζήτησης.

Ο R. Kannicht⁵¹ επιχειρήσει πρόσφατα να συνοψίσει κριτικά και να εξετάσει τή θέση της κλασικής φιλολογίας. Τόσο ή *εξάρτηση* των αντικειμένων της κλασικής φιλολογίας από τους *όρους της Ιστορίας* όσο και «οι βασικές μεθοδολογικές αρχές» της Ιστορικής αρχαιογνωστικής επιστήμης είναι δυνατό, κατά τή γνώμη του, και πρέπει να θεωρηθούν δεδομένα μη άνακλητά. Οι μέθοδοι όμως και οι γνώσεις πού έχουμε άποκτήσει πρέπει να «γίνουν λειτουργικές», ώστε να άποθούν *χρήσιμες για τή δική μας ζωή*. Κάθε φιλόλογος χωριστά καλείται να υλοποιήσει αυτό τό πρόγραμμα άνάλογα με τό είδος των ενδιαφερόντων του και τήν κατεύθυνση της στράτευσης του. Σημείο άναφοράς, ωστόσο, και στόχος της ένασχόλησής

μας με τήν αρχαιότητα πρέπει να είναι ο σύγχρονος κόσμος. Τό σύνθημα δέν πρέπει να είναι «*αρχαιότητα ή σύγχρονος κόσμος*» αλλά «*αρχαιότητα και σύγχρονος κόσμος*».

Άν λάβουμε σοβαρά ύπόψη μας όλες τις παραπάνω σκέψεις, τότε υπάρχουν προοπτικές στις μέρες μας για τήν κλασική φιλολογία, ή όποία θά άντιλαμβάνεται τό επίθετο «κλασική» ως προσδιορισμό άφενός για «*ότιδήποτε άντεξε ως τώρα στην κριτική*» (Gadamer) και άφετέρου για κάτι «*επίκαιρο άπό κάθε άποψη*» (Müller - Seidel)⁵². Οι εκπρόσωποι της πρέπει να είναι έτοιμοι και ίκανοί να συμβάλουν σε μία επιστημονική ή παιδαγωγική συζήτηση, ώστε να εξασφαλιστεί ή δυνατότητα στα αρχαία κείμενα να συνεχίσουν τήν ενεργό δράση τους. Η κλασική φιλολογία πρέπει, έπομένως, να ανταποκριθεί σ' έναν διπλό διαμεσολαθητικό ρόλο: Πρέπει να είναι έτοιμη και ίκανή να συμβάλει στην κατανόηση των αρχαίων κειμένων και του πνευματικού τους περιεχομένου και να *εγκαινιάσει* έναν διάλογο με τον σύγχρονο άνθρωπο. Τήν έρμηνεία ως πυρήνα της φιλολογικής εργασίας θά έπρεπε να τή συλλάβουμε στό πλαίσιο μιας επικοινωνιακής διαδικασίας κατά τήν όποία ή Ιστορική διάσταση πρέπει να γίνει κατανοητή και να μεταδοθεί στό παρόν.

2. Τό κείμενο ως διατύπωση

Βασική προϋπόθεση για την κατανόηση ενός κειμένου ως γλωσσικού και νοηματικού δημιουργήματος είναι η εξασφάλιση των αυθεντικών γραφών του. Τά αρχαία ελληνικά και λατινικά κείμενα δέν μās παραδόθηκαν στό πρωτότυπο, δηλαδή στό αυτόγραφο του συντάκτη τους, ή τουλάχιστο σ' ένα θεωρημένο από τόν συγγραφέα αντίγραφο. "Όποιος επιχειρεί σήμερα νά διαβάσει ένα αρχαίο κείμενο στή γλώσσα πού έχει γραφτεί μπορεί κατά κανόνα νά συμβουλευτεί μιά σύγχρονη έκδοση. Ποιές είναι οι βασικές αρχές μιάς έκδοσης, ποιές μέθοδοι συμβάλλουν στην πραγματοποίησή της και ποιές δυνατότητες χρήσης προσφέρει μιά έκδοση; Γύρω από αυτά τά προβλήματα δέν πρέπει νά είναι μόνο ό εκδότης ενημερωμένος· παρουσιάζουν ενδιαφέρον και για τόν αναγνώστη ή χρήστη της έκδοσης.

Έπειδή στην αρχαιότητα και τόν Μεσαίωνα ή τυπογραφία ήταν άγνωστη, ή διάδοση των γραπτών κειμένων ως τόν 15ο αιώνα γινόταν μέ αντίγραφα. Μέ την πάροδο του χρόνου ή διαδικασία αυτή οδήγησε κατά κανόνα σε μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης παραποιήσεις του πρωτοτύπου. Έπειδή, βέβαια, στόχος του σύγχρονου εκδότη είναι ή αποκατάσταση του πιο αυθεντικού (δηλαδή σύμφωνου μέ τή βούληση του συγγραφέα) κειμένου, πρέπει νά επιχειρηθεί ή άρση των διαφόρων παραποιήσεων.

Για τόν σκοπό αυτόν επιβάλλονται οι ακόλουθες ενέργειες, πού, όπως είναι φυσικό, στην πράξη συχνά επικαλύπτονται μεταξύ τους:

1. έντοπισμός των σωζόμενων αντιγράφων ενός κειμένου
 2. ανάγνωση των χειρογράφων
 3. κριτική και ιστορική αξιολόγηση· τά αντίγραφα πρέπει, μέ βάση τις συμφωνίες και τις αποκλίσεις τους, νά αντιβληθούν, νά ταξινομηθούν και νά κατανεμηθούν σε ομάδες
 4. μέ βάση τά συμπεράσματα από τις παραπάνω ενέργειες, επιχειρείται ή καλύτερη δυνατή αποκατάσταση του κειμένου.
- Η έκδοση οφείλει νά ανταποκρίνεται, όσο είναι δυνατό,

στά ενδιαφέροντα του αναγνώστη και νά τηρεί όρισμένες συμβάσεις: Μιά κριτική έκδοση πληροφορεί συνήθως για τούς σωζόμενους μάρτυρες της παράδοσης του κειμένου, για τις γραφές τους, για την ιστορική θέση τους στην παράδοση του κειμένου και για τή διαδικασία της αποκατάστασής του.

Στή συνέχεια θά επιχειρηθεί μιά σύντομη κατατόπιση για τά επίμερους στάδια της κριτικής έκδοσης, ενώ στό σημείο αυτό πρέπει νά αναφέρουμε συνοπτικά τούς επιστημονικούς κλάδους πού προσφέρουν τά γενικά και συστηματικά έρεϊσματα για τά στάδια πού προαναφέραμε: κωδικολογία, παλαιογραφία, κριτική των κειμένων και τεχνική των εκδόσεων.

2.1. Τά χειρόγραφα

2.1.1. Έντοπισμός και συλλογή του ύλικου

Ό εκδότης έχει νά αντιμετώπισει δύο καιρία έρωτήματα στην άφετηρία της δραστηριότητάς του: 1. Ποιά αντίγραφα ενός κειμένου σώζονται; 2. Πού άπόκεινται αυτά;

Για όρισμένα κείμενα ή συγγραφείς διαθέτουμε ήδη καταλόγους των σωζόμενων αντιγράφων, στους όποιους άριθμούνται και κάποτε περιγράφονται οι μάρτυρες της παράδοσης. (Παραδείγματα: Η. W. Smyth για τόν Αίσχύλο, 1933· Spranger για τόν Εϋριπίδη, 1939· Α. Turyn για τόν Σοφοκλή, 1944). Άλλες πληροφορίες πού αναζητούμε προσφέρονται στις εισαγωγές (praefationes) των εκδόσεων πού διαθέτουμε, σε μονογραφίες πού πραγματεύονται τις πηγές και την παράδοση του κειμένου, σε καταλόγους βιβλιοθηκών, σε ιστορίες της λογοτεχνίας. Η συγκέντρωση περισσότερων στοιχείων έπαφίεται στην άνιχνευτική ικανότητα του εκδότη· είναι, πάντως, πολύ δύσκολη ή ανακάλυψη άγνωστων χειρογράφων σήμερα. Βέβαια, ό R. Reitzenstein ανακάλυψε ένα παλαιό χειρόγραφο του ύπομνήματος του Πρόκλου στην πλατωνική «Πολιτεία»:

Ό έντοπισμός του ύλικου οδήγει κατά κανόνα σε πλήθος μεσαιωνικά (κάποτε και παλαιότερα ή νεότερα) χειρόγραφα, τά όποια άπόκεινται σήμερα συνήθως σε μεγάλες βιβλιοθήκες, όπως ή Βατικανή Βιβλιοθήκη στη Ρώμη, ή Έθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι ή ή Βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη

στο Μόναχο. Πολλές φορές ο τόπος φύλαξής τους γίνεται φανερός από την ονομασία των χειρογράφων¹.

Ακριθέστερες πληροφορίες για κάθε χειρόγραφο προσφέρουν οι κατάλογοι των βιβλιοθηκών. Χωρισμένοι συνήθως σε τμήματα, αναγράφουν και περιγράφουν τα χειρόγραφα της κάθε βιβλιοθήκης. Τα εύρετήρια συγγραφέων και πρώτων στίχων συμβάλλουν στην εξακρίβωση του περιεχομένου των καταλόγων. Οι κατάλογοι βρίσκονται στα τμήματα χειρογράφων των βιβλιοθηκών. Η περιγραφή ενός χειρογράφου, έργο ειδικών κωδικολόγων, περιλαμβάνει στοιχεία που άφορουν το χειρόγραφο ως «βιβλίο», τή γραφή και τό κείμενο. Προσφέρει τις ακόλουθες επιμέρους ενδείξεις: μορφή του βιβλίου (π.χ. «cod.» = κώδικας)· αριθμό του χειρογράφου στο πλαίσιο του ταξινομικού συστήματος της κάθε βιβλιοθήκης (π.χ. «A.lat. 3208»· ή ένδειξη αυτή σημαίνει «auctores latini» = «Λατίνοι συγγραφείς»)· χρονολόγηση (π.χ. «saec. X» = 10ος αιώνας)· ύλικό γραφής (π.χ. «pap.» = από πάπυρο, «membran[aceus] = από περγαμνή, «bomb[ycinus]» = από χαρτί)· σχήμα (ύψος και πλάτος των φύλλων σε χιλιοστόμετρα)· τεύχη (π.χ. τετράδια· πρβ. σ. 35)· αριθμό των φύλλων («f.» = folia)· αριθμό των στίχων κάθε σελίδας· ύδατόσημα (σημαντικά για τή χρονολόγηση των χαρτών χειρογράφων)· τύπο γραφής· κατά περίπτωση, αναφορές στην εικονογράφηση και τή στάχωση· στη συνέχεια ακολουθεί ή αναγραφή του αριθμού των φύλλων ή των σελίδων που περιέχουν ένα κείμενο (π.χ. 103^{ve[ro]} – 208^{ta[ro]}), δηλαδή από τήν πίσω σελίδα του φύλλου 103 ως τήν μπροστινή του φύλλου 208)· τίτλος· περιεχόμενο· πρώτες λέξεις του κειμένου («incipit[...]»)· κάποτε επιμέρους επικεφαλίδες· τελευταίες λέξεις του κειμένου («explicit[...]»)· ο όρος προήλθε από τό ζετύλιγμα του παπύρινου κυλίνδρου)· τέλος, ενδείξεις για τήν προέλευση, τήν ιστορία και τούς προηγούμενους κτήτορες του χειρογράφου. Προστίθεται επίσης βιβλιογραφία για τό χειρόγραφο και παραπομπή στην πιό πρόσφατη σημαντική κριτική έκδοση ολόκληρου του χειρογράφου ή κάποιου συγκεκριμένου κειμένου.

Στους τόπους φύλαξης των χειρογράφων μπορεί νά προβεί κανείς σε *αυτοψία* των πηγών ή νά παραγγείλει *φωτογραφίες* (σε κανονικό μέγεθος ή σε μικροφίλμ). Για όρισμένες λεπτομέρειες (κυρίως για μηχανικές φθορές και ιδιομορφίες του

ύλικου γραφής) είναι ένδεδειγμένη ή αυτοψία· για άλλους σκοπούς, όπως έπαληθεύσεις ή αντιβολή περισσώτερων χειρογράφων, είναι σκοπιμότερη ή χρήση φωτογραφιών.

2.1.2. Ύλικό γραφής και μορφή του βιβλίου

Πάπυρος και κύλινδρος

Τό ύλικό γραφής που χρησιμοποιήθηκε συχνότερα στην αρχαιότητα είναι ο *πάπυρος*. Τόπος προέλευσής του ήταν κυρίως ή Αίγυπτος. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος («Naturalis historia» XIII 68 κ.έ.) μάς πληροφορεί πώς γινόταν ή έπεξεργασία του παπύρου: Τοποθετούσαν λωρίδες από τό στέλεχος του φυτού τή μιά δίπλα στην άλλη και πρόσθεταν από πάνω, κάθετα προς αυτές, ένα δεύτερο στρώμα· συνένωναν τά δύο στρώματα χτυπώντας και συμπιέζοντάς τα και τά άφηναν νά στεγνώσουν. Τά τεμάχια που παράγονταν μέ αυτόν τόν τρόπο τά κολλούσαν τό ένα πλάι στο άλλο δημιουργώντας μιά μακριά ταινία, τήν όποια τύλιγαν σε *κύλινδρο*, έτσι ώστε οι όριζόντιες ίνες του παπύρου (τό «recto») νά βρίσκονται στην έσωτερική πλευρά και οι κάθετες (τό «verso») στην έξωτερική. Σε μεταγενέστερη εποχή (μετά τόν 1ο αιώνα μ.Χ.) κατασκευάζονταν παπύρινα «βιβλία» και σε μορφή κώδικα (πρβ. σ. 35). Σε τέτοιους παπύρινους κώδικες τής δψιμης αρχαιότητας διασώθηκαν π.χ. τά έργα του Μενάνδρου που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα.

Αρχικά *προοριζόταν για γραφή* ή έσωτερική πλευρά του κυλίνδρου («recto»). Τό κείμενο γραφόταν σε στήλες μέ ίσο περίπου αριθμό στίχων (25 μέ 45) και χωρίς χωρισμό των λέξεων. Τό μήκος των στίχων δέν ήταν σταθερό. Κατά μέσον όρο αντιστοιχούσε στο μήκος ενός εξαμέτρου. Στα αρχαία ελληνικά κείμενα σημειώνονται σποραδικά, από τά ελληνιστικά χρόνια, τόνοι. Τά λυρικά κείμενα γράφονταν αρχικά χωρίς νά χωρίζονται σε κώλα ή στροφές, ενώ στα δραματικά κείμενα ύπηρχαν απλά σημάδια (–,;) στο περιθώριο για νά δηλωθεί ή αλλαγή όμιλητή (χωρίς νά αναγράφονται τά όνόματα).

Η *ανάγνωση* απαιτούσε τό ζετύλιγμα του κυλίνδρου μέ τό δεξί χέρι· τά τμήματα που είχαν διαβαστεί ξανατυλίγονταν μέ τό άριστερό. Άνάμεσα στα χέρια έμενε άνοιχτό τό τμήμα του κυλίνδρου μέ τή στήλη που διαβαζόταν εκείνη τή στιγμή.

Πρίν από μια καινούρια ανάγνωση έπρεπε ό κύλινδρος νά τυλιχθεί ξανά πρός τά πίσω, μία άβολή διαδικασία πού εύκολα έξέθετε τόν κύλινδρο στόν κίνδυνο μηχανικών φθορών.

Στήν άρχαία έλληνική επικράτεια ή καταγραφή κειμένων σέ πάπυρο χρονολογείται τόν 6ο αιώνα π.Χ. (όμηρικά έπη, 'Ηράκλειτος') στόν 5ο αιώνα τοποθετοῦνται ό πολλαπλασιασμός τών αντιγράφων καί τό βιβλιοπωλικό έμπόριο καί στόν 4ο ή έκδοτική δραστηριότητα².

Η σημασία τών παπύρων γιά τήν παράδοση τής άρχαίας έλληνικής καί τής ρωμαϊκής λογοτεχνίας έγκειται στό γεγονός ότι όρισμένα κείμενα, στό σύνολό τους ή σέ άποσπάσματα, έγιναν γνωστά μόνο χάρη στους παπύρους. Στόν χώρο τής άρχαίας έλληνικής γραμματείας έχουμε, γιά παράδειγμα, τήν «Αθηναίων πολιτεία» τοῦ Άριστοτέλη, έργα τοῦ άρχαϊκοῦ λυρισμοῦ (π.χ. Σαπφώ, Βακχυλίδης) καί τίς κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου. Στόν χώρο τής ρωμαϊκής γραμματείας κανένα από τά μεγάλα λογοτεχνικά έργα δέν έγινε γνωστό χάρη στους παπύρους· ώς παράδειγμα, ώστόσο, μπορεί νά αναφερθεῖ ένα ποίημα πού γράφτηκε γιά τή ναυμαχία στό Άκτιο (31 π.Χ.).

Όταν, παράλληλα μέ τά νεότερα χειρόγραφα, φορεῖς τής παράδοσης είναι καί άρχαῖοι πάπυροι, τότε αὐτοί ώς άρχαιότεροι μάρτυρες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σέ καμιά περίπτωση όμως ή μεγαλύτερη ήλικία δέν έγγυάται άνώτερη ποιότητα. Τέτοιες συγκρίσεις στήν παράδοση ενός κειμένου από άρχαίους παπύρους καί μεσαιωνικά χειρόγραφα είναι σήμερα δυνατό νά γίνουν π.χ. στήν «Έλένη» τοῦ Εὐριπίδη, στόν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνα, στήν «Αηδρία» τοῦ Τερεντίου καί σέ τμήματα τοῦ ιστοριογραφικοῦ έργου τοῦ Λιβίου.

Ό πάπυρος χρησιμοποιήθηκε ώς ύλικό γραφής γιά λογοτεχνικά έργα περίπου ώς τόν 4ο αιώνα μ.Χ., γιά έπίσημα έγγραφα ώς τόν 11ο αιώνα.

Οι νεότερες παπυρικές ανακαλύψεις πραγματοποιήθηκαν σέ διάφορα στάδια. Τό 1752 ανακαλύπτονται στό Herculanum μία σειρά άπανθρακωμένοι πάπυροι, πού ήταν έν μέρει αναγνώσιμοι κατά τή διάρκεια τοῦ 19ου αιώνα φτάνουν στά χέρια αἰγύπτιων φελάχων μεμονωμένοι πάπυροι· από τό 1877 στό Φαγιούμ (τήν άρχαία Άρσινόη) τής Αἰγύπτου άνευρίσκονται μαζικά πάπυροι, ένώ από τό 1895 οργανώνονται συστηματικές άνασκαφές από μία εταιρεία πού ιδρύθηκε στήν

Άγγλία γιά τόν σκοπό αὐτόν υπό τή διεύθυνση τών παπυρολόγων τής Όξφόρδης Grenfell καί Hunt.

Έπειδή ή επεξεργασία καί ή ανάγνωση τών παπύρων καθώς καί ή έκδοσή τους παρουσιάζουν είδικά προβλήματα καί άπαιτοῦν έξειδικευμένες γνώσεις, αναπτύχθηκε ώς αυτόνομος κλάδος ή παπυρολογία.

Περγαμηνή καί κώδικας

Η περγαμηνή – ένα είδος επεξεργασμένου δέρματος – χρησιμοποιείται εύκαιριακά από τόν 2ο αιώνα π.Χ. καί σχεδόν αποκλειστικά από τόν 4ο αιώνα μ.Χ. ώς ύλικό γραφής. Άνθεκτικότερη από τόν πάπυρο, είναι περισσότερο εύχρηστη γιά τόν τύπο βιβλίου πού επικρατεῖ στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, τόν κώδικα. Οι κώδικες σχηματίζονται από τεύχη διπλών φύλλων, συνήθως από τέσσερα δίφυλλα, δηλαδή όχτώ φύλλα (=16 σελίδες), πού γι' αὐτό όνομάζονται «τετράδια». Χρησιμοποιοῦνταν επίσης «πεντάδια» (5 δίφυλλα = 20 σελίδες), π.χ. στόν κώδικα Bodmer, έναν παπύρινο κώδικα πού περιέχει, μεταξύ άλλων, καί τή «Σαμία» τοῦ Μενάνδρου.

Οι περγαμηνοί κώδικες, καθώς πρόσφεραν τή δυνατότητα γραφής ή εικονογράφησης καί στίς δύο σελίδες κάθε φύλλου, ύποσκέλισαν, στήν δψιμη χριστιανική άρχαιότητα, τούς άλλους τύπους βιβλίου. Τά άρχαιότερα άποσπάσματα έλληνικών κειμένων πού σώζονται σέ περγαμηνούς κώδικες χρονολογούνται τόν 2ο αιώνα μ.Χ. (π.χ. ένα άπόσπασμα από τούς «Κρήτες» τοῦ Εὐριπίδη). Δύο περγαμηνοί κώδικες πού σώθηκαν σχεδόν άνέπαφοι είναι βιβλικά χειρόγραφα (ό Σιναϊτικός καί ό Βατικανός κώδικας). Σημαντικοί περγαμηνοί κώδικες μέ έργα τοῦ Τερεντίου καί τοῦ Βιργιλίου προέρχονται από τόν 5ο καί 6ο αιώνα, ένώ οι περισσότεροι περγαμηνοί κώδικες μέ άρχαία έλληνικά καί λατινικά κείμενα χρονολογούνται από τόν 9ο ώς τόν 12ο αιώνα.

Όταν ένας αντιγραφέας στόν Μεσαίωνα δέν μπορούσε νά προμηθευτεί μία άγραφη περγαμηνή, συχνά έσθηνε τό άρχικό κείμενο κάποιου κώδικα καί επαναχρησιμοποίησε τήν περγαμηνή ώς ύλικό γραφής (*παλίψηστος κώδικας* ή *codex rescriptus*, δηλαδή κώδικας πού έχει άποξεσθεῖ καί έχει ξαναγραφτεῖ)³. Έτσι, τά χριστιανικά κείμενα επικαλύπτουν κατά κανόνα τά παλιά έθνικά κείμενα. Άπό τίς άρχές τοῦ 19ου αιώνα, ώστόσο, αὐτά έγιναν καί πάλι αναγνώσιμα χάρη σέ

χημική επεξεργασία, φωτογράφιση με υπεριώδεις ακτίνες και τή χρήση λαμπτήρων φθορίου.

Παλίμψηστος είναι ο κώδικας που μās διασώζει μεγάλα τμήματα από τό έργο του Κικέρωνα «De re publica». Ό σημαντικός Άμβροσιανός κώδικας με τίς κωμωδίες του Πλαύτου είναι επίσης παλίμψηστος, τά έργα όμως του Πλαύτου παραδίδονται και σε άλλα χειρόγραφα. Τμήματα παλίμψηστου με έργα του Εϋριπίδη ανακαλύφθηκαν στην Ίερουσαλήμ και εκδόθηκαν υποδειγματικά από τόν S. Daitz (1971).

Χαρτί

Τόν 8ο αιώνα στη Σαμαρκάνδη Κινέζοι αιχμάλωτοι δίδαξαν στους Άραβες τήν τεχνική τής παρασκευής χαρτιού. Από τότε παρασκεύαζαν εκείνοι, στην Άνατολή και τή Νότια Ίσπανία, χαρτί που εξαγόταν στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Εκεί χρησιμοποιούνταν χαρτί άραβικής προέλευσης, από τό μέσα του 11ου αιώνα, και Ιταλικής παραγωγής από τό 1250 περίπου. Τήν εποχή αυτή άρχισε νά υποχωρεί αισθητά ή χρήση τής περγαμηνής· τελικά τό χαρτί τήν υποσκελίσει.

2.2. Ή ανάγνωση τών χειρογράφων

Άπό τή στιγμή που ό μελετητής έχει στη διάθεσή του τά απαραίτητα χειρόγραφα, τά ίδια ή τίς φωτογραφίες τους, τό επόμενο στάδιο τής εργασίας του είναι ή ανάγνωση τους. Προϋπόθεση για τήν ανάγνωση τών χειρογράφων είναι ή γνώση ορισμένων παλαιών τύπων γραφής. Ή γνώση αυτή, στον βαθμό που επιδιώκει νά καλλιεργήσει τήν πρακτική ικανότητα στην ανάγνωση, μπορεί νά αποκτηθεί σχετικά σύντομα με μιά καλή καθοδήγηση. Είναι όμως πολύ δυσκολότερο νά αποκτήσει κανείς μιά πραγματική έποπτεία τής εξέλιξης τής ελληνικής ή τής λατινικής γραφής σε όλες τίς εκδοχές της. Άσφαλής γνώση στην περίπτωση αυτή μπορεί νά επιτευχθεί μόνο με υπομονετική άσκηση και μακροχρόνια πείρα.

Ή Ιστορία τής γραφής είναι αντικείμενο μιάς αυτόνομης επιστήμης, τής παλαιογραφίας, ή όποία εξετάζει, περιγράφει, συγκρίνει, κατατάσσει και έρμηνεύει τούς ειδικούς τύπους συγκεκριμένων γραμμάτων και μορφών γραφής γενικά στην άλληλεξάρτηση και τήν εξέλιξή τους. Έτσι, διευκολύνεται ή περισσότερο ή λιγότερο ακριβής χρονολόγηση τών χειρο-

γράφων με κριτήριο τή γραφή τους καθώς και ή απόδοσή τους σε τόπους προέλευσης, και κάποτε σε συγκεκριμένα βιβλιογραφικά εργαστήρια ή σε συγκεκριμένους αντιγραφείς. Έτσι, ό M. Delisles π.χ. αναγνώρισε τό βιβλιογραφικό εργαστήριο τής Tours παρατηρώντας τίς ιδιομορφίες τής τοπικής γραφής και ό G. Zuntz τή γραφή και τόν κύκλο του Δημητρίου Τρικλινίου (14ος αιώνας).

Ή παλαιογραφία μπορεί επίσης νά μās καταστήσει ικανούς «νά κατανοήσουμε και νά άρουμε σφάλματα που έχουν παρεισφύσει σε κάποιο στάδιο τής γραπτής παράδοσης, στον βαθμό που αυτά τά σφάλματα ανάγονται σε κάποια αρχαιότερη ή ιδιότητα και, κατά συνέπεια, παρεξηγήσιμη ή παράνοημένη γραφή» (Graube). Με τόν τρόπο αυτόν ή παλαιογραφία συμβάλλει αποφασιστικά στη διασάφηση τής Ιστορίας τής παράδοσης αρχαίων συγγραφέων και θέτει τόν θεμέλιο λίθο για τήν κριτική τών κειμένων και τήν τεχνική τών εκδόσεων. Ένα καλό παράδειγμα προσφέρει ή εργασία του F. Brunnhörl για τήν παράδοση του Λουκρητίου⁴.

Έκτός από τήν παλαιογραφία ως επιστήμη τής γραφής τών χειρογράφων, υπάρχουν ακόμη ή επιγραφική, με αντικείμενο τίς επιγραφές τίς χαραγμένες πάνω σε, κατά κανόνα, άνθεκτικό ύλικό γραφής (π.χ. πέτρα), και ή διπλωματική, που ασχολείται με τή γραφή τών επίσημων έγγραφων.

Άκόμη και εκείνος που δέν ασχολείται προσωπικά με τήν εκδοτική εργασία θά έπρεπε νά γνωρίζει τίς κύριες περιόδους στην εξέλιξη τής γραφής και νά είναι σε θέση νά διακρίνει τούς κύριους τύπους τής ελληνικής ή τής λατινικής γραφής. Γι' αυτόν τόν λόγο κρίνεται απαραίτητη μιά σύντομη επισκόπηση τής ελληνικής και τής λατινικής παλαιογραφίας.

2.2.1. Ή ελληνική παλαιογραφία

Οι Έλληνες παρέλαβαν τή γραφή από τούς Φοίνικες, και συγκεκριμένα τό πρώτο μισό περίπου του 9ου αιώνα π.Χ. Σ.ό πλαίσιο τής εξέλιξης τής ελληνικής γραφής από τόν 9ο ως τόν 5ο αιώνα ό Kirchhoff διέκρινε τέσσερις ομάδες τοπικά κατανεμημένες. Τό άλφάβητο τής Μιλήτου ήταν εκείνο που, λίγο πριν από τό 400, παρέλαβε ή Άθήνα. Τό άλφάβητο αυτό περιλάμβανε τά εξής γράμματα:

ΑΒΙ ΔΕΖΗΘ ΙΚΛΜΝΞΟΠΡ ΣΤΥΦΧΨΩ

Έπειδή ή γραφή αυτή μās έχει παραδοθεί μόνο σε επιγρα-

φές, ή μελέτη της εμπίπτει στον τομέα της επιγραφικής.

Στους παπύρους διακρίνουμε δύο είδη γραφής: τά μή λογοτεχνικά κείμενα έχουν γραφτεί σέ μία έπισεσυρμένη κοινή γραφή, ένώ τά λογοτεχνικά σέ μία προσεγμένη φιλολογική ή βιβλιακή γραφή.

Μετά τίς παπυρικές ανακαλύψεις του 19ου αιώνα, είμαστε σέ θέση νά παρακολουθήσουμε τήν έλληνική βιβλιακή γραφή πίσω ώς τόν 4ο αιώνα π.Χ. Τά αρχαιότερα κείμενα του 4ου αιώνα στον λογοτεχνικό χώρο – ανάμεσα στά όποια καί ό πάπυρος μέ τούς «Πέρσες» του Τιμοθέου – έχουν γραφτεί στον λεγόμενο «επιγραφικό ρυθμό» ή προσεγμένη γωνιώδης μορφή των γραμμάτων (Ξ, Σ, Ϛ), πού καταλαμβάνουν τόν χώρο ανάμεσα σέ δύο νοητές εϋθείες (κεφαλαιογράμματα γραφή), θυμίζει τίς επιγραφές.

Η πτολεμαϊκή γραφή (μεγαλογράμματη) χρησιμοποιεί από τόν 3ο αιώνα κατά προτίμηση στρογγυλούς χαρακτήρες. Στή γραφή αυτή, πού έπίσης όνομάζεται «αρχαιότερη παπυρική μεγαλογράμματη», αντίθεται, γύρω στά 30 π.Χ., ή «νεότερη παπυρική μεγαλογράμματη». Η βιβλιακή γραφή του 2ου καί 3ου αιώνα μ.Χ. χαρακτηρίζεται από τόν λεγόμενο «αδούτηρό ρυθμό», ό όποιος παρουσιάζει μία αντίθεση ανάμεσα σέ πολύ πλατιά καί σέ έντελώς στενά γράμματα, ένώ έμφανίζονται όρισμένα αναγνωστικά σημάδια: τόνοι, σημεία στίξης καί απόστροφοι (μέ ποικίλες λειτουργίες). Ο ρυθμός αυτός προαναγγέλλει τόν «βιβλικό ρυθμό» («βιβλική μεγαλογράμματη» ή «αρχαιότερη μεγαλογράμματη των περγαμηνών»), τόν όποιο έκπροσωπούν τά περιφημότερα βιβλικά χειρόγραφα (βλ. παραπάνω) χαρακτηρίζεται από τήν έξομοίωση πλατύτερων καί στενότερων, μικρότερων καί μεγαλύτερων γραμμάτων. Παρουσιάζει τήν ακόλουθη εικόνα:

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ

Ν Σ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

Έκτός από τήν καλλιγραφική μεγαλογράμματη, ή παπυρολογία καί ή παλαιογραφία ενδιαφέρονται καί γιά τούς έπισυρμένους χαρακτήρες τής κοινής γραφής, όί όποιοι δέν θά έξεταστούν έδω. Από στοιχεία καί των δύο τύπων γραφής αναπτύχθηκε γύρω στά 800 μία νέα βιβλιακή γραφή, ή καλλιγραφική μικρογράμματη, τά γράμματα τής όποιας ξεπερνούν

τόν χώρο πού όρίζεται από δύο νοητές εϋθείες γραμμές καί μοιάζουν μέ τά μεταγενέστερα «μικρά γράμματα». Στήν πρώτη φάση της παρουσιάζει τίς ακόλουθες μορφές:

α	η	μ	τ
υ	θ	ζ	υ
γ	ι	ο	φ
δ	ε	π	χ
ς	ρ	ρ	ψ
ζ	μ	σ	ω

Σ' αυτήν έχουν γραφτεί τά περισσότερα χειρόγραφα από τόν 9ο ώς τόν 15ο αιώνα. Γι' αυτό ή γνώση της είναι γιά τόν κλασικό φιλόλογο ιδιαίτερα σημαντική. Η μεγαλογράμματη γραφή διατηρείται καί μετά τόν 9ο αιώνα, κυρίως ώς διακοσμητική γραφή καθώς καί στους τίτλους καί τίς παρασελίδες σημειώσεις. Από εκεί τά κεφαλαία γράμματα διεισδύουν στή μικρογράμματη γραφή καί αποτελούν σημαντικό κριτήριο γιά τή χρονολόγηση τής γραφής. Όσο περισσότερα κεφαλαία περιλαμβάνει ή μικρογράμματη, τόσο όψιμότερη είναι ή χρονική τοποθέτησή της. Μπορούμε νά διακρίνουμε τήν παλαιότερη (9ος/10ος αιώνας), τή μέση (11ος/12ος αιώνας) καί τή νεότερη μικρογράμματη (13ος/15ος αιώνας).

Δημιουργούνται συντομογραφίες, μέ άφετηρία «ιερές λέξεις» όπως θεός, σταυρός, πνεύμα, έπηρεασμένες κάποτε από τούς ιουδαϊκούς τρόπους γραφής. Τά ποικίλματα τής γραφής αύξάνονται μέ τήν άραοδο του χρόνου, έν μέρος υπό τήν έπίδραση τής γραφειοκρατικής γραφής – ιδιαίτερα από τόν 13ο αιώνα καί έπειτα στά σι...ίθως χαρτώα χειρόγραφα. Μία πολύμορφη έλλειψη κενονικότητας χαρακτηρίζει τήν εικόνα τής γραφής. Από αντίθεση στή γενικευμένη άναρχία πού έπικρατούσε στή γραφή, ήδη ό αυτοκράτορας Άνδρόνικος ό Β' προσπάθησε νά έι ιβάλει όρισμένες νέες κανονιστικές αρχές. Μέ τό τέλος του 14ου αιώνα έμφανίζεται ή ούμανιστική γραφή, σαφής καί εύανάγνωστη μετά τήν άλωση τής Κωνσταντινούπολης καί τή μετανάστευση άρκετων λογίων στή Δύση γίνεται ό μοναδικός τύπος γραφής.

Άπό αυτή προήλθαν τά έλληνικά τυπογραφικά στοιχεία πού χρησιμοποιούνται από τό 1476. Τή χρονιά αυτή τυπώθη-

κε στο Μιλάνο ή ελληνική γραμματική του Κωνσταντίνου Λάσκαρη. Ἡ εξέλιξη τῶν ἐλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων ὑπῆρξε μιὰ ἐπίπονη διεργασία πού δέν διεπóταν ἀπό ἐνιαῖες ἀρχές. Τά στοιχεῖα πού διαμόρφωσε ὁ Ἄλδος Μανούτιος στή Βενετία μέ βάση σύγχρονά του μικρογράμματα χειρόγραφα τελικά καθιερώθηκαν· παρουσιάζουν ἐν μέρει συμπλέγματα γραμμάτων πού κληροδότησε ἡ χειρόγραφη στήν ἐντυπη γραφή.

2.2.2. Λατινική παλαιογραφία

Στό ἔργο του «De re diplomatica» (1681) ὁ J. Mabillon διέκρινε πέντε ἐποχές στήν εξέλιξη τῆς λατινικῆς γραφῆς: 1. ρωμαϊκή γραφή (μέ πέντε διαφορετικούς τύπους)· 2. ἐθνικές γραφές· 3. καρλίγγεια μικρογράμματα· 4. γοτθική μικρογράμματα· 5. οὐμανιστική γραφή.

Ἡ ρωμαϊκή γραφή κατάγεται ἀπό τήν ἐλληνική γραφή τῆς Κάτω Ἰταλίας, πιθανόν ἀπό τήν Κύμη. Ἄν ἐξαιρέσουμε τοὺς παλαιούς ρωμαϊκούς τύπους γραφῆς στίς ἐπιγραφές ἀπό τήν περίοδο τῆς δημοκρατίας, οἱ ὁποῖοι ἐμπίπτουν στόν τομέα τῆς ἐπιγραφικῆς, ἡ ρωμαϊκή γραφή, στό μέτρο πού εἶναι ἀποφασιστική γιά τήν παράδοση τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων, διακρίνεται σέ διάφορους τύπους.

Ἡ τετραγωνισμένη κεφαλαιογράμματα (*capitalis quadrata*) παρουσιάζει στοιχεῖα πού εἶναι χαρακτηριστικά στίς ἐπιγραφές τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Κυριαρχοῦν οἱ εὐθεῖες γραμμές· κάθε στοιχεῖο μπορεῖ χονδρικά νά ἐγγραφεῖ σ' ἓνα νοερό τετράγωνο:

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ο Ρ Σ Τ Υ Χ Υ

Παράλληλα μέ αὐτόν τόν τύπο ὑπάρχει καί ἡ ἀγροτική κεφαλαιογράμματα (*capitalis rustica*)· μιὰ ἄλλη ὀνομασία τῆς εἶναι «βιργιλιοὶ χαρακτήρες» («*litterae Vergilianae*»), γιατί ἀπαντᾷ κυρίως σέ χειρόγραφα τοῦ Βιργιλίου, ὅπως στόν περίφημο κώδικα *Vergilius Mediceus* τοῦ 5ου αἰώνα, σ' ἓνα παλίμψηστο μέ ἔργα τοῦ Πλάτου στήν Ἀμβροσιανή Βιβλιοθήκη τοῦ Μιλάνου καί στόν κώδικα *Bembinus* τοῦ Τερεντίου.

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ο Ρ Σ Τ Υ Χ Υ Ζ

Ὅπως συνέβη καί μέ τήν εξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς, ἔτσι καί στή λατινική ἡ ἐπισεσυρμένη διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο ὡς παράγων μεταβολῆς. Διακρίνουμε τήν παλαιότερη καί τή νεότερη ρωμαϊκή ἐπισεσυρμένη. Ἡ νεότερη – πού χρησιμοποιεῖται περίπου ἀπό τό 300 μ.Χ. – ὀνομάζεται, ἐξαιτίας τῶν προεκτάσεων πρὸς τά πάνω καί πρὸς τά κάτω πού χαρακτηρίζουν τίς μικρογράμματα γραφές, καί μικρογράμματα ἐπισεσυρμένη. Καί οἱ δύο τύποι ἐπισεσυρμένης ἐπικαλύπτονται μεταξύ τους.

Κατά τήν ἱστορική εξέλιξη προκύπτουν ἀπό τίς ἐπισεσυρμένες γραφές νέες, περισσότερο φροντισμένες καλλιγραφικές γραφές: ἡ μεγαλογράμματα καί ἡ ἡμιμεγαλογράμματα.

Ἡ μεγαλογράμματα, εξέλιξη τῆς παλαιότερης ἐπισεσυρμένης, καθιερώνεται τόν 4ο αἰώνα σέ συνδυασμό μέ τόν περγαμνὸ κώδικα. Ἐπικρατοῦν οἱ στρογγυλόσχημοι χαρακτήρες:

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ο Ρ ρ Σ Τ Υ Χ Υ Ζ

Ἡ γραφή αὐτή κέρδισε τήν προτίμηση τῶν χριστιανῶν, ἐνῶ στήν παράδοση τῶν ἐθνικῶν συγγραφέων χρησιμοποιήθηκε κυρίως γιά τοὺς πεζογράφους. Σημαντικά παραδείγματα ἀποτελοῦν μέρη ἑνός χειρογράφου τοῦ Λιθίου (*Puteanus*: 3η δεκάδα) καί ἓνας παλίμψηστος μέ τήν πραγματεία «*De re publica*» τοῦ Κικέρωνα. Ἡ μεγαλογράμματα χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν 4ο ὡς τόν 8ο αἰώνα, ἐν μέρει ὡς τόν 9ο καί τόν 10ο αἰώνα. Παράλληλα ἀναπτύχθηκε καί μιὰ παραλλαγή μέ μικρότερα στοιχεῖα, κατάλληλη γιά παρασελίδες σημειώσεις καί διορθώσεις.

Ἡ ἡμιμεγαλογράμματα, εξέλιξη τῆς νεότερης ἐπισεσυρμένης (τῆς μικρογράμματος ἐπισεσυρμένης), γνώρισε μικρότερη διάδοση καί ἔχει ἐλάχιστη σημασία γιά τήν παράδοση τῶν κειμένων.

Τήν ἐποχή τῆς μεγαλογράμματος δημιουργοῦνται καί στά λατινικά κείμενα συντομογραφίες, πού καί ἐδῶ ἔχουν τήν ἀφειρητρία τους σέ «ιερές λέξεις» (*Deus, Dominus, Christus* κλπ.). Ὁ L. Traube τίς μελέτησε σέ μιὰ πρωτοποριακή ἔργασία του καί διέκρινε δύο βασικούς τύπους: α) τήν αἰώρηση, κατά τήν ὁποία διατηρεῖται τό πρῶτο τμήμα τῆς λέξης καί ἐκπίπτει τό δεύτερο, π.χ. *ē* γιά τό *est*· β) τή σύμπτυξη, κατά

τήν οποία διατηρούνται τό ἀρχικό καί τό τελικό γράμμα, ἐνῶ ἐκπίπτει τό ἐνδιάμεσο τμήμα (ēē γιά τό esse).

Ἀπό τήν ἡμιμεγαλογράμματη καί τή ρωμαϊκή ἐπισεσυρμένη ἐξελίσσονται οἱ προκαρολίγγειες γραφές (ἐθνικές γραφές): ἡ *ἱρλανδική γραφή*, μέ πολλές συντμήσεις καί συμπλέγματα, ὅπως ἐμφανίζεται στό περίφημο «Book of Kells». Αὐτή εἶναι ἐπίσης ἡ γραφή τοῦ κώδικα Bernensis 363 μέ κείμενα τοῦ Ὁρατίου· ὁ κώδικας αὐτός γράφτηκε στίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰῶνα στόν Ἄνω Ρήνο, ἀλλά, ἐξαιτίας τῆς γραφῆς του, διατυπώθηκε ἀρχικά ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Ὁρατίου πέρασε «ἀπό τήν Ἱρλανδία». Παράλληλα μέ αὐτή τή γραφή ὑπάρχουν οἱ *κελτικές* καί οἱ *ἀγγλοσαξωνικές* γραφές, ἡ *ἰσπανική* γραφή («δυτική γοτθική ἢ ἰσπανική μικρογράμματη») καί ἡ πιό σημαντική στήν ἰταλική περιφέρεια γραφή πού ξεκίνησε ἀπό τό Monte Cassino, ἡ *βενεθεντανή*. Χρησιμοποιήθηκε πολύ ἀπό τούς Βενεδικτίνους μοναχοὺς καί διατηρήθηκε δίπλα στήν καρολίγγεια μικρογράμματη· γνώρισε μάλιστα τήν ἀκμή της μόλις τόν 10ο/11ο αἰῶνα. Σ' αὐτή τή γραφή παραδόθηκε π.χ. τό μοναδικό χειρόγραφο πού περιέχει τό ἔργο τοῦ Τακίτου «Historiae».

Ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ἐνοποιοῖ ἀπόλυτα τή γραφή μέσα στά σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας του· πρόκειται γιά μιὰ συνειδητά ὀργανωμένη μεταρρύθμιση τῆς γραφῆς μέ ἀφετηρία τά πολυτελῆ χειρόγραφα τῆς αὐλικῆς σχολῆς. Ἔτσι προκύπτει μιὰ εὐανάγνωστη, ἐνοποιημένη, ὁμορφη γραφή μέ ἐλάχιστα συμπλέγματα καί συντομογραφίες: ἡ *καρολίγγεια μικρογράμματη*. Ἡ στενή ἐπαφή ἀνάμεσα στά μοναστήρια εὐνόησε τήν τάση γιά ἐνοποίηση. Ἡ γραφή αὐτή θά καθορίζει πιά γιά τέσσερις αἰῶνες περίπου τήν ἐμφάνιση τῶν χειρογράφων μέ κείμενα τῶν ρωμαίων κλασικῶν:

a b c d e f g h i l m n o p q r s t u x

Μόλις τόν 12ο αἰῶνα ἐμφανίζεται ἕνας νέος τύπος γραφῆς, ἡ *γοτθική*, καί μάλιστα σέ δύο τύπους: ὡς βιβλιακή (textura) καί ὡς ἐπισεσυρμένη (notula). Ἡ βιβλιακή γοτθική γραφή παρουσιάζει ὡς ἰδιαίτερα γνωρίσματα τό σπάσιμο τῶν κατακόρυφων γραμμῶν, τίς λεπτές γραμμές στήν ἀρχή καί τό τέλος τῶν μικρῶν γραμμάτων καί τήν ἀβξηση τῶν συντομογραφιῶν:

a b c d e f g h i l m n o p q r s t u x

Ὡστόσο, τελικά καθιερώθηκε στήν *τυπογραφία* μιὰ τροποποιημένη μορφή τῆς καρολίγγειας μικρογράμματης, γραφή πού ἐπέλεξε ὁ οὐμανιστής Roggio τόν 15ο αἰῶνα. Ἀπό ἐκεῖ πέρασε στίς πρῶτες ἐντυπες ἐκδόσεις (Aldinae) τῶν ἀρχαίων κλασικῶν καί ἔχει ἐπηρεάσει ἔμμεσα καί τή μικρογράμματη γραφή τῶν σύγχρονων δυτικοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν.

a b c d e f g h i l m n o p q r s t u x

2.3. Κριτική τῶν κειμένων

constitutio textus

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς διατύπωσης ἑνός κειμένου, ἔτσι ὥστε νά βρίσκεται ὅσο τό δυνατό πιό κοντά στό πρωτότυπο (constitutio textus), ἐξασφαλίζεται μέ τήν ἄρση ὄσων σφαλμάτων παρεισέφρυσαν στίς διάφορες φάσεις τῆς παράδοσης, πράγμα πού προϋποθέτει τήν κριτική τῶν κειμένων. Ὁ ὄρος αὐτός χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλωθεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ φιλολόγου νά ἀντιμετωπίσει μέ κριτική ματιά τή διατύπωση ἑνός κειμένου ὅπως ἔφτασε ὡς αὐτόν σέ κάποιο χειρόγραφο, μέ στόχο νά ἀναχθεῖ στό ζητούμενο πρωτότυπο τοῦ συγγραφέα. Παράλληλα μέ τά χειρόγραφα, τούς φορεῖς τῆς κύριας παράδοσης, ὁ ἐκδότης ὀφείλει νά συνεξετάσει καί τή λεγόμενη ἔμμεση παράδοση, δηλαδή παραθέματα καί ἀντιγραμμένες περικοπές, μιμήσεις, ὑπαινιγμούς ἢ παρωδίες, παραφράσεις καί μεταφράσεις καθώς καί τίς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων ἢ τῶν μεσαιωνικῶν λεξικῶν καί τά ἐρμηνευτικά ὑπομνήματα πού ἔχουν συνταχθεῖ γιά τό ἐκάστοτε κείμενο καί, σέ εἰδικές περιπτώσεις, τίς ἐντυπες ἐκδόσεις πού ἐπέχουν θέση πηγῶν, ἐφόσον π.χ. ὁ ἐκδότης τους εἶχε χρησιμοποιήσει ἕνα χειρόγραφο πού ἔχει στό μεταξύ χαθεῖ, ὅπως συμβαίνει μέ τήν ἐκδοση τοῦ Ὁρατίου ἀπό τόν Cruquius τόν 16ο αἰῶνα. Ὡς παραδείγματα ἔμμεσης παράδοσης μποροῦν νά ἀναφερθοῦν: ἕνα παράθεμα τῆς τέταρτης «Ἐκλογῆς» τοῦ Βιργιλίου στόν Κοϊντιλιανό· ἡ παρωδία τῆς «Ἐλένης» τοῦ Εὐριπίδη ἀπό τόν Ἀριστοφάνη· ἡ ἀραβική καί ἡ λατινική μετάφραση τῆς «Ποιητικῆς» τοῦ Ἀριστοτέλη· τό ὑπόμνημα τοῦ Δονάτου στίς κωμωδίες τοῦ Τερεντίου.

Ἡ κριτική τῶν κειμένων ὀλοκληρῶνεται σέ περισσότερα ἀπό ἕνα στάδια: τὸ πρῶτο στάδιο (*recensio*) συνίσταται, μετὰ τῆ συγκέντρωση καὶ ἀνάγνωση τῶν μάρτυρων τοῦ κειμένου, στήν κριτική θεώρηση τῶν μεταξύ τους σχέσεων, ὥστε νά ἀποκλειστοῦν τὰ χειρόγραφα πού ἐξαρτῶνται ἀπό ἄλλα σωζόμενα ἀντίγραφα καὶ νά διαπιστωθεῖ ὁ βαθμὸς συγγένειας τῶν ὑπολοίπων. Στόχος τῆς θεώρησης εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τοῦ πιό ἔγκυρου παραδεδομένου κειμένου. Σέ ἕνα ἐπόμενο στάδιο (*examinatio*) πρέπει νά ἐξακριβωθεῖ ἂν τὸ πιό ἀξιόπιστο κείμενο (τὸ «παραδεδομένο»: βλ. παρακάτω σ. 46) μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πρωτότυπο· ἂν ὄχι, τότε ἂν ἀνήκει σέ παράδοση καλή, ἀμφίβολη ἢ ἀπαράδεκτη. Ἐφόσον τὸ παραδεδομένο κείμενο δέν εἶναι, κατὰ πάσα πιθανότητα, τὸ πρωτότυπο, πρέπει, σ' ἕνα τρίτο στάδιο, νά ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς διατύπωσης τοῦ κειμένου (*emendatio, divinatio*) μέ τῆ θεραπεία τῶν φθαρμένων χωρίων (εἰκασία), τῆ συμπλήρωση τῶν χασμάτων καὶ τὴν ἀθέτηση τῶν νόθων προσθηκῶν⁵.

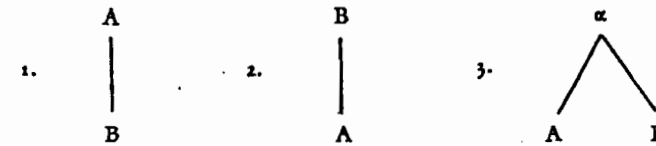
2.3.1. Ἡ θεώρηση τῶν χειρογράφων (*recensio*)

Φορέας τῆς παράδοσης μπορεῖ νά εἶναι ἕνας μοναδικὸς μάρτυρας (*codex unicus*) – ὅπως συμβαίνει π.χ. μέ τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν «*Historiae*» καὶ «*Annales*» τοῦ Τακίτου ἢ μέ τὸν «*Δύσκολο*» τοῦ Μενάνδρου – ὅποτε ἡ διατύπωση του συμπίπτει μέ τὸ «παραδεδομένο» κείμενο. Ἐφόσον ὁμοίως ὑφίστανται περισσότεροι μάρτυρες, τότε εἶναι δυνατό νά διαπιστωθοῦν σχέσεις ἀνάμεσά τους μέ βάση τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν ἀντιγραφή προκύπτουν μεταβολές («*readings of second origin*»), λ.χ. παραλείψεις λέξεων. Σύμφωνα μέ τὴν παραδοσιακὴ ὁρολογία, οἱ μεταβολές αὐτές ὀνομάζονται συνήθως «*σφάλματα*», μολοντί εἶναι πιθανὸ νά δημιουργήθηκαν στήν προσπάθεια τοῦ ἀντιγραφέα νά διορθώσει προγενέστερα λάθη. Στὶς περιπτώσεις πραγματικῶν λαθῶν χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ὁ ὄρος «*φθορές*».

Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα χειρόγραφα εἶναι δυνατό νά ἐξακριβωθοῦν μέ ἀρκετὴ ἀσφάλεια, ἐφόσον ὁ γραφέας εἶχε στή διάθεσή του κάθε φορά ἕνα μόνο πρότυπο.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν δύο χειρόγραφα – γιὰ νά ἐξετάσουμε τὴν ἀπλούστερη περίπτωση· τότε, κατὰ τὴν ἀντι-

γραφή ἀπὸ ἕνα μόνο πρότυπο, ὑφίστανται οἱ ἀκόλουθες τρεῖς δυνατότητες:

Τὸ B μπορεῖ νά ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ A (1) ἢ τὸ A ἀπὸ τὸ B (2) ἢ κανένα χειρόγραφο νά μὴν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο νά ἀνάγονται σ' ἕναν κοινὸ πρόγονο (3). Οἱ γραμμὲς στὰ παραπάνω σχήματα συμβολίζουν τὴν ἐξάρτηση, δέν δηλώνουν, ὡστόσο, ἂν ὑφίσταται ἐξάρτηση ἀμεση («ἀντιγραφή») ἢ ἔμμεση, μέ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς ἢ καὶ περισσότερων ἐνδιάμεσων σταδίων. Τὸ σχῆμα ἀπλουστεύει, ἐπομένως, τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, παρέχει ὁμοίως μιὰ ἀκριθὴ εἰκόνα τῶν ἀποφασιστικῶν γιὰ τὴν παράδοση καὶ τῆ θεώρηση στοιχείων.

Ἡ θεώρηση τῶν σφαλμάτων μπορεῖ νά ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα γιὰ τὸ ποιά ἀπὸ τὶς τρεῖς παραπάνω ἐκδοχὲς ἰσχύει στήν πραγματικότητα. Τὰ σφάλματα πού συμβάλλουν στή συναγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὶς σχέσεις τῶν χειρογράφων τὰ ὀνομάζουμε – κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ ἐνδεικτικὰ ἀπολιθώματα στὴ γεωλογία – ἐνδεικτικὰ σφάλματα (*eigotes significativi*)⁶. Τὶς ἀρχές πού διέπουν τὸν ἐντοπισμὸ τους τὶς διατύπωσε ὁ P. Maas ὡς ἑξῆς⁷:

«Μποροῦμε νά ἀποδείξουμε ὅτι ἕνας μάρτυρας τοῦ κειμένου (B) εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ ἕναν ἄλλο (A) βασισμένοι σ' ἕνα σφάλμα τοῦ A πού δέν ἀπαντᾶ στὸν B καὶ εἶναι τέτοιου τύπου, ὥστε... δέν εἶναι δυνατό νά εἶχε ἀρθεῖ μέ εἰκασία. Παρόμοια σφάλματα θά μπορούσαν νά ὀνομαστοῦν «*διαχωριστικὰ σφάλματα*» (*eigotes separativi*)». Στὴν περίπτωση αὐτῆ ἀπορρίπτεται ἡ πρώτη δυνατότητα τοῦ παραπάνω παραδείγματος. Ἐνα διαχωριστικὸ σφάλμα τοῦ μάρτυρα B πού δέν ἀπαντᾶ στὸν A ἀποκλείει τὴ δεύτερη δυνατότητα. Ἡ τρίτη δυνατότητα ὑφίσταται, ἐφόσον ὑπάρχουν διαχωριστικὰ σφάλματα καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις, ὅποτε ἀποκλείεται ὅποιαδήποτε ἀμοιβαία ἐξάρτηση τῶν χειρογράφων A καὶ B.

«Μποροῦμε νά ἀποδείξουμε ὅτι δύο μάρτυρες (B καὶ C) ἀνῆκουν στήν ἴδια οἰκογένεια, σέ ἀντίθεση μ' ἕναν τρίτο (A),

βασισμένοι σ' ένα κοινό σφάλμα τῶν μαρτύρων Β καί C, τό ὁποῖο εἶναι τέτοιου τύπου, ὥστε, κατά πάσα πιθανότητα, νά μήν εἶναι δυνατό νά τό ἔχουν διαπράξει οἱ μάρτυρες Β καί C ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον. Παρόμοια σφάλματα θά μπορούσαν νά ὀνομαστοῦν «*συνδεδετικά σφάλματα*» (*epitomes coniunctivi*)».

Σέ ἐκτενέστερα κείμενα δέν ἀρκεῖ κατά κανόνα ἕνα μόνο σφάλμα γιά νά ἀποφανθοῦμε, ἀλλά ὑπάρχουν περισσότερα συνδεδετικά ἢ διαχωριστικά σφάλματα, μέ βάση τά ὁποῖα εἶναι δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ μέ μεγαλύτερη ἀσφάλεια ἡ σχέση τῶν κωδίκων. Ἀπό τά σφάλματα ἀποφασιστικά γιά τήν ἀπόδειξη τῆς ἐξάρτησης εἶναι προπάντων τά *χάσματα*, οἱ *προσθήκες*, οἱ *παραναγνώσεις* καί οἱ *μεταθέσεις*.

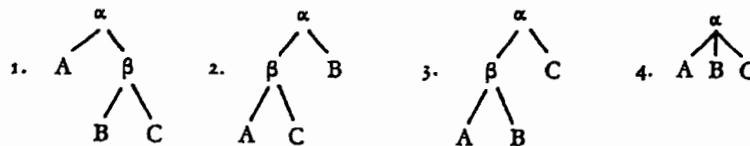
Παρόμοια σημασία μέ αὐτή τῶν σφαλμάτων στό κείμενο ἔχουν κάποτε οἱ ἀποκλίσεις στους τίτλους ἢ τήν εἰκονογράφηση τῶν χειρογράφων. Γιά τήν παράδοση τοῦ Ὁρατίου εἶναι σημαντικό τό πρῶτο, γιά μιᾶ ομάδα χειρογράφων τοῦ Τερεντίου τό δεύτερο. Ἐξίσου σημαντική εἶναι ἡ ἐκπτώση καί ἡ μετάθεση φύλλων.

Γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς ἐξάρτησης, θέβαια, ἐνδέχεται νά ἔχουν σημασία καί *ἐξωτερικές ἐνδείξεις*. Ὄταν ἡ φύση τοῦ ὕλικου ἢ μιᾶ ἰδιουπία στή γραφή τοῦ χειρογράφου Α ἀποτελεῖ τήν προφανή αἰτία γιά ἕνα σφάλμα στό Β, τό στοιχεῖο αὐτό μπορεί ἀπό μόνο του νά ἀποδείξει τή φορά τῆς ἐξάρτησης. Ἐτσι, ὁ G. Zuntz κατόρθωσε, χάρη στήν ἀνακάλυψη ἑνός μικροῦ κομματιοῦ ἄχυρο, νά ἐπιλύσει ἕνα πολυσυζητημένο πρόβλημα τῆς παράδοσης τοῦ Εὐριπίδη. Ἐφόσον ὑπάρχουν συνδεδετικά σφάλματα (χωρίς νά ὑπάρχουν διαχωριστικά) ἢ χρονολόγηση μέ βάση παλαιογραφικά κριτήρια μπορεί νά ὑποδείξει ποιό εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ πρότυπο καί ποιό ὄχι. Πρόσθετες πληροφορίες προσφέρουν συχνά καί τά σχόλια (βλ. παραπάνω σ. 13).

Ἐνας μάρτυρας πού ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπό ἕνα σωζόμενο (ἢ ἀποκαταστήσιμο· βλ. παρακάτω) πρότυπο δέν ἔχει καμιά ἀξία ὡς μάρτυρας τῆς παράδοσης – δέν ἀποκλείεται ὁμως νά εἶναι φορέας κάποιων εὐλογων εἰκασιῶν (βλ. παρακάτω σ. 49) – καί δέν πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη (*eliminatio codicum descriptorum*)⁸. «Παραδεδωμένο» θεωρεῖται, ἐπομένως, ὅ,τι ὑπάρχει στό πρότυπο (στήν περίπτωση 1 ὅ,τι ὑπάρχει στό Α, στή 2 ὅ,τι ὑπάρχει στό Β). Στήν περίπτωση πού οἱ

δύο μάρτυρες ἐξαρτῶνται ἀπό ἕνα κοινό, μή σωζόμενο, πρότυπο, θεωρεῖται κείμενο τοῦ προτύπου – ἄρα καί «*παραδεδωμένο*» – τό κείμενο πού συνάγεται ἀπό ὅ,τι κοινό παρουσιάζουν οἱ δύο μάρτυρες. Στά σημεῖα ὅπου οἱ δύο μάρτυρες διαφοροποιοῦνται ἡ θεώρηση ὀδηγεῖ μόνο στή διατύπωση ἐναλλακτικῆς διατύπωσης (*διαφορετικῆς γραφῆς*), πού πρέπει στή συνέχεια νά ἀξιολογηθεῖ κατά τήν ἐξέταση (*examinatio*).

Ἐφόσον ὑπάρχουν περισσότερα ἀπό δύο χειρόγραφα, πρέπει νά ἐξεταστοῦν οἱ σχέσεις τους μέ βάση τίς ἴδιες μεθοδολογικές ἀρχές – ὑπό τήν προϋπόθεση πάντοτε ὅτι κάθε φορά ἡ ἀντιγραφή γινόταν ἀπό ἕνα πρότυπο. Οἱ δυνατότητες σύγκρισης γιά ἐντοπισμό σφαλμάτων καί οἱ πιθανοί τύποι ἐξάρτησης τότε πολλαπλασιάζονται. Καί στήν περίπτωση αὐτή ὁμως, ὅταν ἕνας μάρτυρας ἐξαρτᾶται ἀπό ἕναν ἄλλο, εἶναι δυνατός ὁ ἀποκλεισμός του, καί ἔτσι ἀπομένουν πάλι οἱ δύο μάρτυρες πού πρέπει νά ληφθοῦν ὑπόψη (ὅπως παραπάνω). Διαφορετικά προκύπτουν οἱ ἀκόλουθες τέσσερις δυνατότητες:

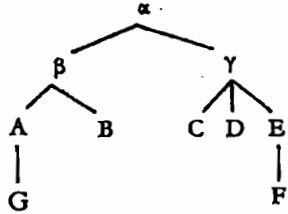

Τά κεφαλαῖα λατινικά γράμματα στό σχῆμα δηλώνουν τοὺς σωζόμενους μάρτυρες τοῦ κειμένου (κυρίως χειρόγραφα), ἐνῶ τά πεζά ἑλληνικά τά μή σωζόμενα πρότυπα πού εἶναι δυνατό νά ἀνασυγκροτηθοῦν.

Στίς τρεῖς πρῶτες ἐκδοχές εἶναι ἀναγκαῖο κάποιο συνδεδετικό σφάλμα ἀνάμεσα στους δύο μάρτυρες τό ὁποῖο τοὺς διαφοροποιεῖ ἀπό τόν τρίτο. Ὄπως στήν περίπτωση 1 τό κείμενο τοῦ β μπορεί νά ἀνασυγκροτηθεῖ ἀπό τοὺς μάρτυρες Β καί C, ἔτσι καί τό κείμενο τοῦ α συνάγεται ἀπό τοὺς μάρτυρες Α καί β. Στήν περίπτωση τῆς τριπλῆς διακλάδωσης (περίπτωση 4) τόν τελευταῖο λόγο τόν ἔχει κατά κανόνα ἡ πλειοψηφία τῶν δύο χειρογράφων, ἐνῶ οἱ μεμονωμένες γραφές τοῦ τρίτου ἀποκλείονται (*eliminatio lectionum singularium*). Παρακάτω (σ. 49) θά θίξουμε μιᾶ περίπτωση κατά τήν ὁποία, ὑπό ἄλλες προϋποθέσεις, οἱ μεμονωμένες γραφές μπορούν νά ἀποκτήσουν παρ' ὅλα αὐτά ἰδιαίτερη ἀξία ὡς «*πιθανές παραλλαγές*».

Συχνά ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά παρασταθοῦν οἱ σχέσεις

εξάρτησης τῶν χειρογράφων μέ ένα σχῆμα πού θυμίζει γενεαλογικό δέντρο (στέμμα)⁹, ὅπως στό ἀκόλουθο παράδειγμα:

Τό ἀρχαιότερο πρότυπο (τό α στό παράδειγμά μας) πού μπορεί νά ἀνασυγκροτηθεῖ μέ αὐτή τή μέθοδο ὀνομάζεται (μέ ἕναν ὄρο πού χρησιμοποίησαν ἤδη ὁ Ἔρασμος καί ὁ J. J. Scaliger καί πού τό περιεχόμενό του τό καθόρισε ὀριστικά ὁ Lachmann) «ἀρχέτυπος»: τά ὑπόλοιπα ἀνασυγκροτήσιμα πρότυπα (τά β καί γ στό παράδειγμά μας) ὀνομάζονται «ὑπαρχέτυποι». Ὁ ἀρχέτυπος ἀποτελεῖ, ἐπομένως, τήν ἀφετηρία τῆς πρώτης διακλάδωσης στό στέμμα. Ἐχοντας κανεῖς ὑπόψη του τό πλῆθος τῶν μεσαιωνικῶν χειρογράφων, διαπιστώνει ὅτι «οἱ ἀκτίνες τῆς παράδοσης συγκλίνουν σ' αὐτόν ὅπως σ' ἕναν συγκεντρωτικό φακό»¹⁰.

Ἀπό ἱστορική σκοπιά διαπιστώνουμε ὅτι ἀρχέτυπος συμβαίνει νά εἶναι ὁ ἀρχαιότερος μικρογράμματος κώδικας, ἀφοῦ ἀπό αὐτόν προέρχεται τό σύνολο τῆς προσιτῆς σ' ἐμᾶς παράδοσης. Αὐτό κατά κανόνα ἰσχύει προπάντων γιά τόν ἐλληνικό χῶρο, γιατί ἐκεῖ πραγματοποιήθηκε προγραμματισμένη τόν 9ο αἰώνα ὁ πρῶτος μεταχαρακτηρισμός σέ μικρογράμματα γραφή πολλῶν κειμένων ἀπό ἕνα καλό ἀρχαῖο ἀντίγραφο σ' ἕνα νέο χειρόγραφο, καί αὐτό τό νέο χειρόγραφο χρησιμοποιήθηκε συχνά ὡς ἀποκλειστικό πρότυπο σέ μεταγενέστερες ἀντιγραφές.

Εἶναι ἀμφιλεγόμενο: 1. ἂν οἱ μεσαιωνικοί ἀρχέτυποι εἶχαν ἕνα ἢ περισσότερα ἀρχαῖα πρότυπα – καμιά ἀπό τίς δύο ἐκδοχές δέν μπορεί νά ἀποκλειστεῖ· 2. ἂν, στήν περίπτωση πού ἡ πρώτη διακλάδωση στό στέμμα ἀρχίζει μέ ἀρχαῖα χειρόγραφα, εἶναι νόμιμο νά ὀνομαστοῦν καί αὐτά ἀρχέτυποι¹¹· 3. ἂν κατά κανόνα ἕνα ἢ περισσότερα μεσαιωνικά χειρόγραφα ἀποτελοῦσαν τήν ἀφετηρία τῆς μεταγενέστερης παράδοσης. Στήν τελευταία περίπτωση ὁ ὄρος «ἀρχέτυπος» μέ τήν ἔννοια τοῦ Lachmann θά ἦταν χωρίς νόημα¹². Δέν μπορούμε νά ἀποκλεί-

σομε αὐτή τήν πιθανότητα, ιδιαίτερα στόν λατινικό χῶρο.

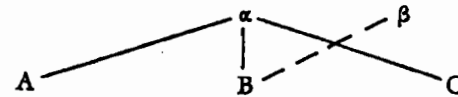
Μέ αὐτά τά ἐρωτήματα συνδέονται στενά μερικά βασικά προβλήματα πού θέτει ἡ στεμματική μέθοδος. Ἡ μέθοδος αὐτή – πού τή συστηματοποίησε ὑποδειγματικά ὁ P. Maas¹³ – μπορεί κυρίως νά ἐφαρμοστεῖ μόνο στήν περίπτωση τῆς «κάθετης» παράδοσης, ὅταν δηλαδή ὑποθεθεῖ ὅτι ἕνας γραφέας εἶχε στή διάθεσή του ἕνα μόνο πρότυπο (τύπος).

Εἶναι, ἀντίθετα, μόνο ὑπό ὄρους ἐφαρμόσιμη στή λεγόμενη «ὀριζόντια» παράδοση, ὅταν δηλαδή ἕνας ἢ περισσότεροι γραφεῖς χρησιμοποίησαν περισσότερα ἀπό ἕνα χειρόγραφο (τύπος:).

Αὐτό τό φαινόμενο ὀνομάζεται *σύμφυρση* καί ὁ κώδικας A τοῦ παραδείγματός μας «codex mixtus».

Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ἀδύνατα ἡ «*eliminatio codicum*» καθώς καί ὁ σαφῆς καθορισμός «οἰκογενειῶν» μέ βάση τά κοινά σφάλματα. Δέν μπορεί δηλαδή κανεῖς ποτέ νά εἶναι βέβαιος ἂν ἕνα «σφάλμα» τοῦ ἑνός προτύπου δέν διορθώθηκε μέ βάση κάποιο ἄλλο πρότυπο. Ὁ σύμφυρμένος μάρτυρας ἀφενός δέν παρουσιάζει ὀρισμένα διακριτικά σφάλματα τοῦ ἑνός προτύπου καί ἀφετέρου ἐμφανίζει πρόσθετα σφάλματα προερχόμενα ἀπό τό δεύτερο πρότυπο.

Γιά τόν ἴδιο ἐπίσης λόγο μιά μεμονωμένη γραφή στήν περίπτωση τῆς τριπλῆς διακλάδωσης, ἐφόσον εἶναι καλύτερη ἢ ἡ μόνη ὀρθή, μπορεί νά ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ὁ γραφέας εἶχε στή διάθεσή του ἕνα δεύτερο πρότυπο. Μέ αὐτόν τόν τρόπο οἱ μεμονωμένες γραφές ἀποκτοῦν ἀξία ὡς πιθανές *παρλλαγές*. «Τά χειρόγραφα πού παρέχουν τέτοιου εἶδους *παρλλαγές* δέν ἐπιτρέπεται ποτέ νά τά ἀποκλείουμε»¹⁴.

(λανθασμένη γραφή, ὅπως στό C) (ὀρθή γραφή) (λανθασμένη γραφή, ὅπως στό A).

Ἐπειδή στήν ἀρχαιότητα ἦταν προσιτά περισσότερα ἀπό ἕνα ἀντίγραφα κάποιου κειμένου καί ἡ ἀντιβολή τους ἀποτελοῦσε τόν κανόνα, ἡ στεμματική θεωρία δέν εἶναι γενικά χρήσιμη γι' αὐτό τό τμήμα τῆς ἱστορίας τῆς παράδοσης. Ἡ *σύμφυρση* ἦταν φαινόμενο κοινό, ιδιαίτερα στά κείμενα πού

διαβάζονταν με μεγαλύτερη συχνότητα, δηλαδή στους σχολικούς συγγραφείς, όπως ο Εύριπίδης και ο Τερέντιος. Ἄλλὰ καί στον Μεσαίωνα, όπως παρατήρησε ο Pasquali καί γίνεται δλο καί περισσότερο αποδεκτό από την Έρευνα, η σύμφυση ήταν πολύ συχνή, ώστε σήμερα να παραδεχόμαστε περισσότερους codices mixti από όσους είχαν παλαιότερα υποθέσει. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἰσχύει καί γιά τή συγκρότηση τῶν ἰδίων τῶν ἀρχετύπων. Ὄταν κατά τήν παραγωγή τους ἀντιβάλλονταν περισσότερα (ἀρχαία) ἀντίγραφα, τότε κάνουμε λόγο γιά «ἀνοιχτή παράδοση». Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ παράδοση μοιάζει νά εἶναι ὁ κανόνας στόν ἑλληνικό χῶρο· καί ἡ παράδοση τοῦ Ὀρατίου ὁμως φαίνεται νά εἶναι «ἀνοιχτή». Παρ' ὅλα αὐτά δέν ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα ὑπαρξης ἑνός μοναδικοῦ μεσαιωνικοῦ ἀρχετύπου. Ἄς προσθέσουμε ὅτι ἡ κρατούσα ἀπό πολύν καιρό ἀποψη τῆς μηχανικῆς ἀντιγραφῆς ὡς καθιερωμένης διαδικασίας γίνεται δλο καί περισσότερο ἀμφίβολη. Ἡ ἀντιγραφή ἦταν συχνά δραστηριότητα μορφωμένων ἀτόμων πού εἶχαν προσωπικές φιλολογικές ἀπόψεις ἡ πραγματοποιοῦνταν στό περιβάλλον τέτοιων ἀτόμων. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή οἱ «codices interpolati» (χειρόγραφα μέ διορθώσεις τῶν γραφῶν) εἶναι πολύ συχνότερο φαινόμενο ἀπό ὅ,τι ἦταν κανείς πρόθυμος νά παραδεχτεῖ στό παρελθόν. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς παράδοσης τῶν κειμένων ἀποδεικνύεται ἐν μέρει ταυτόσημη μέ τήν ἱστορία τῆς φιλολογίας¹⁵.

Σέ μεμονωμένες περιπτώσεις ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι δύο παραλλαγές ἑνός ἔργου ἐνδέχεται νά ἀνάγονται στόν ἴδιο τόν συγγραφέα, ὅπως συμβαίνει λ.χ. μέ τίς «Νεφέλες» τοῦ Ἀριστοφάνη καί τό «Apologeticum» τοῦ Τερτυλλιανοῦ¹⁶.

Ἄλλὰ καί στήν περίπτωση τῆς συμφυρμένης παράδοσης εἶναι δυνατό νά διατυπωθοῦν ὀρισμένες μεθοδολογικές ἀρχές. Προπάντων πρέπει νά λαμβάνονται ὑπόψη ὀρισμένες ὁμάδες γραφῶν στούς σωζόμενους μάρτυρες τοῦ κειμένου, π.χ. ὁμάδες ἐξαρτημένες ἡ ἀνεξάρτητες ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, παλαιότερες καί νεότερες παραλλαγές καθῶς καί μεμονωμένοι φορεῖς μιάς ὀρισμένης παράδοσης.

Ἡ ποιότητα τῶν χειρογράφων καί τό «καλύτερο» κατά περίπτωση χειρόγραφο μποροῦν νά κριθοῦν μόνο μετά τήν ὀλοκλήρωση τῆς συγκριτικῆς θεώρησης τῶν σημαντικῶν χειρογράφων. Πάντως, ἡ ποιότητα ἑνός χειρογράφου δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση ἀνάλογη μέ τήν ἡλικία του, ἀλλά καθορίζε-

ται ἀπό τήν πιστότητά του σέ σχέση μέ τό πρωτότυπο. Γιά τά μεσαιωνικά καί τά μεταγενέστερα χειρόγραφα ἰσχύει ἡ ἀρχή πού διατύπωσε ὁ Pasquali: «recentiores non deteriores» (ὅπως ἡ περίπτωση τοῦ κώδικα τοῦ Λουκρητίου Laurentianus 35,31, ὁ ὁποῖος γράφτηκε στήν Ἀναγέννηση, ἀλλά σέ πολλά χωρία μόνο αὐτός παραδίδει τήν ὀρθή γραφή). Ὄταν ἐμφανίζονται καλές γραφές σ' ἕνα ὄνιμο χειρόγραφο, πρέπει, φυσικά, νά ἐξεταστεῖ ἀν αὐτό ἐκπροσωπεῖ ἕναν ἀνεξάρτητο κλάδο τῆς παράδοσης ἡ περιέχει καλές εἰκασίες πού ἀνήκουν στήν ἐποχή τῆς ἀντιγραφῆς του. Στήν τελευταία περίπτωση αὐτές θεωροῦνται ὀπωσδήποτε «deteriores» ὡς μάρτυρες τῆς παράδοσης, σέ ὅ,τι δηλαδή ἀφορᾷ τή θεώρηση· μποροῦν, ὀστόσο, νά ἀποβοῦν σημαντικές γιά τή μελέτη στό πλαίσιο τῆς ἐξέτασης καί τῆς διόρθωσης.

2.3.2. Ἱστορία τῆς παράδοσης τῶν κειμένων

Γιά νά ἀνασυγκροτήσουμε ἕνα κατά τό δυνατόν αὐθεντικό κείμενο, προωθώντας τά πορίσματα τῆς θεώρησης, κρίνεται χρήσιμο νά ἐξακριβώσουμε μέ τή μεγαλύτερη δυνατή πληρότητα τίς ἱστορικές τύχες τοῦ κειμένου μας στή διάρκεια τῆς κληροδότησῆς του ἀπό γενιά σέ γενιά. Ὁ ὀρος «ἱστορία τῆς παράδοσης» δηλώνει τήν τύχη ἑνός κειμένου ἀπό τό αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα ὡς τήν πρώτη ἐντυπη μορφή του (editio princeps). Ἡ ἱστορία τῆς παράδοσης ἐκτείνεται, ἐπομένως, σέ ὀλόκληρη τή χρονική περίοδο στή διάρκεια τῆς ὀποίας τό κείμενο κυκλοφοροῦσε σέ ἀντίγραφα. Ἡ διερεύνησή τῆς θασίζεται στήν ἐξέταση τῶν διαθέσιμων στοιχείων καί σέ ἀξιόπιστες πληρορορίες καθῶς καί στά συμπεράσματα καί τούς συνδυασμούς πού ἐπιτρέπει τό ὕλικό. Εἶναι ἐν μέρει ἀποτελεσμα τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, στόν βαθμό πού προϋποθέτει τά στοιχεία καί τίς γνώσεις πού ἀποκτήθηκαν μέ τή βοήθεια τῆς θεώρησης, καί ἐν μέρει εἶναι ἡ ἴδια μέ τή σειρά τῆς προϋπόθεσης γιά τήν ὀλοκλήρωση τῆς κριτικῆς ἐργασίας (ἐξέταση, διόρθωση).

Γιά νά φωτίσει τήν ἱστορία τῆς παράδοσης, ὁ ἐρευνητής ἔχει πρῶτα πρῶτα στή διάθεσή του τίς μαρτυρίες πού παρέχει τό ἴδιο τό κείμενο, δηλαδή τήν ἀμεση καί ἐμμεση παράδοση. Καί οἱ δύο τους ἐπιτρέπουν ἐπίσης τήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιά τήν τύχη τοῦ κειμένου πρὶν ἀπό τήν ἐναρξη τῆς

χειρόγραφης παράδοσης¹⁷.

Ἐπιπλέον παρουσιάζουν συχνά ἐνδιαφέρον γιά τίς τύχες τοῦ κειμένου τά πιά ἐτερόκλητα ἐξωτερικά στοιχεῖα καί πληροφορίες: οἱ συνθήκες τῆς δημοσίευσης (ἀντιγραφή, ὑπαγόρευση, ἐκδοτική δραστηριότητα, δεύτερη παραλλαγή)· ὁ τρόπος τῆς διάδοσης καί τό εἶδος τῶν ἀντιγράφων (ἀντίγραφα προοριζόμενα γιά ἡθοποιούς, «ἐκδόσεις» μέ τή μορφή φροντισμένων καί ὑποδειγματικῶν ἀντιγράφων, ἀλλά ἀντίγραφα γιά εὐρεία κατανάλωση)· ἡ μορφή τοῦ βιβλίου καί ὁ τύπος τῆς γραφῆς¹⁸· οἱ τρόποι ἀξιοποίησης τοῦ κειμένου (ἀνάγνωσμα, πηγή γεγονότων ἢ γνώμων, σχολικό ἀνάγνωσμα)· ὁ ρόλος τοῦ σχολείου στή γνώση, διάδοση καί ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου· ἡ φιλολογική ἐπεξεργασία μέ τή μορφή «ἐκδόσεως», ὑπομνήματος, μονογραφίας, γλωσσικῆς ἢ πραγματολογικῆς ἐρμηνείας· τέλος, οἱ ἱστορικές τύχες μεμονωμένων ἀντιγράφων τοῦ κειμένου (φθορά, δωρεά, πώληση, δανεισμός κ.τ.λ.).

Τά στοιχεῖα καί οἱ πληροφορίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρέπει νά ἀξιολογοῦνται στό πλαίσιο τῆς ἐξέλιξης τῆς γενικῆς ἱστορίας καί τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ.

Σχετικά μέ τήν ἱστορία τῆς παράδοσης τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων

Γιά τήν παράδοση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων, προπάντων ὅσον ἀφορᾷ τήν πρώιμη περίοδο, ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία ὀρισμένες εἰδικές συνθήκες. Ὡς σήμερα παραμένει ἀμφιλεγόμενο τό ζήτημα ἂν τά ὀμηρικά ἐπη καταγράφηκαν ἤδη τήν ἐποχή τῆς σύνθεσής τους ἢ ἀποτελοῦσαν μόνο ἀντικείμενο ἀπαγγελίας¹⁹. Γιά τόν Ἡράκλειτο γνωρίζουμε ὅτι κατέθεσε στόν ναό τῆς Ἄρτεμης στήν Ἐφεσο ἕνα ὑποδειγματικό ἀντίγραφο τοῦ ἔργου του γιά φύλαξη. Ἐνα ἐπίσημο ἀντίγραφο τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν τραγωδιῶν κατατέθηκε ἤδη ἀπό νορίς στό δημόσιο θεατρικό ἀρχεῖο, ἀλλά τά δραματικά κείμενα κυκλοφοροῦσαν καί σέ ἀντίγραφα προοριζόμενα γιά ἡθοποιούς ἢ, ἀργότερα, γιά ἀνάγνωση, μέ φυσικό ἀποτέλεσμα νά παρεισφύρουν παραποιήσεις. Τό ἐπίσημο ἀθηναϊκό ἀντίγραφο τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλή καί τοῦ Εὐριπίδη, τό δανείστηκαν τόν 3ο αἰῶνα οἱ Ἀλεξανδρινοί καί δέν τό ἐπέστρεψαν ποτέ. Στήν Ἀλεξάνδρεια ἀποτέλεσε τή βάση τῆς φιλολογικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ

κειμένου τῶν τραγικῶν καί ταυτόχρονα τήν ἀφειτηρία τοῦ προσιτοῦ σ' ἐμᾶς τμήματος τῆς ἱστορίας τῆς παράδοσής του.

Ἡ ἀλεξανδρινή φιλολογία ἀποτελεῖ ἕναν ἀποφασιστικό παράγοντα γιά τήν ἱστορία τῆς παράδοσης ὄλων σχεδόν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων· ὁ Ὀμηρος, οἱ λυρικοί ποιητές, ἡ τραγωδία καί ἡ ἀρχαία κωμῳδία μελετήθηκαν ἐκεῖ μέ τά μέσα τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων καί τῆς ἐξήγησης (ἐρμηνείας· βλ. παρακάτω). Ἡ ἐργασία αὐτή ἀποτυπώθηκε σέ διάφορες μορφές δημοσιευμάτων: *ἐκδόσεις*, *ὑπόμνημα*, *σύγγραμμα*, *λεξικόν*. Ἡ φιλολογική μελέτη συνεχίστηκε στά αὐτοκρατορικά χρόνια, ὅποτε δημιουργήθηκε, μέ τή συντομευμένη ἐκδοση (*ἐπιτομή*), μιά νέα μορφή παράδοσης τῶν ἀρχαίων κειμένων. Τά χρόνια αὐτά συναντοῦμε ὄλο καί συχνότερα περικοπές, παραθέματα, μμήσεις καί, τέλος, σύμμικτες ἐκδόσεις κειμένων ἢ ἀποσπασμάτων μέ τή μορφή ἀνθολογιῶν.

Γιά τήν ἀλλαγὴ στή μορφή τοῦ βιβλίου (κύλινδρος - κώδικας), τοῦ ὕλικου γραφῆς (πάπυρος - περγαμινῆ) καί τῶν τύπων γραφῆς στήν ὀψιμη ἀρχαιότητα ἔχει γίνει ἤδη λόγος ἄλλοῦ²⁰. Ἀπομένει νά ἐξάρουμε, ὡς ἀποφασιστικές γιά τήν ἱστορία τῆς παράδοσης, ὀρισμένες μεταβατικές περιόδους: 1. τή μεταγραφή τῶν κειμένων ἀπό τοὺς ἀρχαίους παπύρινους κυλίνδρους σέ περγαμινούς κώδικες (4ος/5ος αἰῶνας μ.Χ.)· 2. τή μεταγραφή αὐτῶν τῶν κειμένων ἀπό τή μεγαλογράμματη στή βιβλιακὴ μικρογράμματη γραφή τόν 9ο αἰῶνα.

Ἱστορικό γεγονός μεγάλης σημασίας εἶναι ἡ καταστροφή τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας τό 48 π.Χ. ἀπό τόν Καίσαρα. Εὐτυχῶς ὀμως πολλά κείμενα καθῶς καί οἱ φιλολογικῆς μέθοδοι εἶχαν ἤδη φτάσει σέ ἄλλες ἐλληνόφωνες περιοχές καί στή *Ρώμη*, ἔτσι ὥστε νά μὴ σημειωθεῖ τά χρόνια αὐτά ἕνα πραγματικό ρήγμα στή συνέχεια τῆς παράδοσης τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων. Μιά τέτοια τομὴ παρατηρεῖται στούς αἰῶνες τῆς μετανάστευσης τῶν λαῶν καί τῆς ἐξάπλωσης τῶν Ἀράβων. Τότε χάθηκαν ὀρισμένα κείμενα, ἐνῶ ἄλλα ἐπέζησαν μόνο μεταφρασμένα (στή συριακὴ, τήν ἀραβικὴ καί, τέλος, τή λατινικὴ γλώσσα). Ὁ 7ος καί ὁ 8ος αἰῶνας θεωροῦνται γενικά οἱ σκοτεινότεροι χρόνοι στήν ἱστορία τῆς παράδοσης τῶν κειμένων.

Αὐτὴ ἡ δυσμενὴς γιά τήν παράδοση κατάσταση ξεπεράστηκε τόν 9ο αἰῶνα, ὅταν στά χρόνια τῆς λεγόμενης «βυζαντινῆς Ἀναγέννησης» ἀντιγράφηκαν μεθοδικά τά ἔργα τῶν περισ-

σότερων αρχαίων συγγραφέων σέ μικρογράμματα χειρόγραφα, πού ἀποτελοῦν τήν ἀφετηρία γιά τό σύνολο τῆς μεταγενέστερης παράδοσης. Δέν μπορεῖ νά δοθεῖ μιά γενική ἀπάντηση στό ἐρώτημα ἂν κατά τήν ἀντιγραφή χρησιμοποιοῦνταν ἕνα κάθε φορά ἢ περισσότερα πρότυπα οὔτε ἂν κάθε φορά παραγόταν ἕνα μόνο ἢ περισσότερα ἀντίγραφα²¹. Εἶναι πιθανό ὅτι ἐφαρμόστηκαν διαφορετικές κατά περίπτωση μέθοδοι. Ἐξαιτίας τοῦ φιλολογικοῦ ἐνδιαφέροντος ἀντιβάλλονταν συνήθως περισσότερα ἀπό ἕνα ἀρχαῖα ἀντίγραφα καί παραγόταν ἕνα καινούριο χειρόγραφο (κάποτε μέ τήν ἐπισήμανση τῶν διαφορετικῶν γραφῶν). Ἡ ἀντιβολή διαφόρων ἀρχαίων ἀντιγράφων μπορεῖ νά πραγματοποιήθηκε σέ διαφορετικό κάθε φορά τόπο καί χρόνο καί νά συντέλεσε στήν παραγωγή μεταγενέστερων καί διαφορετικῶν νέων ἀντιγράφων, ὅπως μπορεῖ νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι συνέβη στήν περίπτωση τοῦ Πλάτωνα λ.χ. μέ τίς ἀποκλίσεις πού παρουσιάζουν τά σωζόμενα πλατωνικά χειρόγραφα (τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τούς σχολικούς συγγραφείς).

Κύριος ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητας στό Βυζάντιο τοῦ 9ου αἰῶνα ἦταν ὁ Πατριάρχης Φώτιος, πού συγκέντρωσε σ' ἕναν κατάλογο τά βιβλία πού εἶχαν διαβαστεῖ στόν κύκλο του καί ἔδωσε μιά περίληψη καί μιά σύντομη ἀξιολόγηση τοῦ καθενός· ὁ ἴδιος ἐξάλλου συνέταξε ἕνα Λεξικό καί θεμελίωσε στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία μιά ἀδιάσπαστη παράδοση κλασικῶν φιλολογικῶν σπουδῶν, τά ἴχνη τῆς ὁποίας διακρίνονται στήν ἱστορία τῆς παράδοσης. Μεταγενέστερος εἶναι ὁ Δημήτριος Τρικλίνιος, ὁ ὁποῖος διόρθωνε κυρίως τά χειρόγραφα πού παρήγε ὁ κύκλος του ἀλλά καί παλαιότερα καί συνέταξε νεότερα σχόλια ἐπηρεάζοντας ἔτσι ἀποφασιστικά τήν προεργασία πολλῶν πρώτων ἐκδόσεων.

Σχετικά μέ τήν ἱστορία τῆς παράδοσης τῶν λατινικῶν κειμένων
Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό ὕλικό γραφῆς, τῆ μορφή τοῦ βιβλίου καί τούς τύπους γραφῆς ἰσχύουν οἱ ἴδιες συνθηκὲς ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων. Ἡ ρωμαϊκὴ λογοτεχνία διαφοροποιεῖται ἀποφασιστικά στό ἐξῆς σημεῖο: Ταυτόχρονα σχεδόν μέ τίς ἀπαρχές τῆς στή Ρώμη ὑπῆρχε ἡδη *φιλολογία* καί – ἰδιωτικὲς ἀρχικά – *βιβλιοθήκες*. Ἀργότερα, στά αὐτοκρατορικά χρόνια, παραγγέλθηκαν ἀντίγραφα γιά τίς μεγάλες δημόσιες βιβλιοθήκες.

Τό εὐρύ φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον συντέλεσε στή διαφύλαξη τῆς διατύπωσης τῶν κειμένων. Μετά τόν Αἰλιο Στίλωνα καί τόν Ἐννιο μεριμνοῦν γιά τά αὐθεντικά κείμενα ὁ Βάρρων μέ τίς γραμματικὲς του μελέτες καί τήν κριτικὴ γιά θέματα γνησιότητας, καί ἰδιαίτερα ὁ Πρόβος τόν 1ο αἰῶνα μ.Χ. μέ τήν ἐπεξεργασία κειμένων σημαντικῶν συγγραφέων (Πλαῦτος, Λουκρήτιος, Βιργίλιος, Ὀράτιος). Παρόμοια εὐσυνειδησία διακρίνει τούς ἐκδότες μεταθανάτιων δημοσιεύσεων, ὅπως τόν Κικέρωνα ὡς ἐπιμελητὴ τοῦ ἔργου τοῦ Λουκρητίου ἢ τόν Βάριο ὡς ἐπιμελητὴ τοῦ ἔργου τοῦ Βιργιλίου. Στήν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ δημιουργεῖται ὁ *κανόνας τῶν σχολικῶν συγγραφέων*, οἱ ὁποῖοι γνώρισαν στά μεταγενέστερα χρόνια πλούσια παράδοση καί ἀναλυτικὸ σχολιασμό. Τό ἐνδιαφέρον γιά τά ἀρχαῖα κείμενα ἀπό τόν 2ο αἰῶνα καί μετὰ εὐνόησε τὴ διάσωσή τους.

Σημαντικὴ εἶναι καί στή Δύση ἡ ἐποχὴ τῆς *μεταγραφῆς* τῶν κειμένων ἀπό τούς παπύρους σέ περγαμηνούς κώδικες, ὅποτε τό ἐνδιαφέρον τόσο τῶν Χριστιανῶν ὅσο καί τῶν ἐθνικῶν κύκλων τῆς Συγκλήτου στή Ρώμη ὑπῆρξε ἀποφασιστικός παράγων γιά τὴ διάσωση πολλῶν συγγραφέων.

Οἱ μετακινήσεις τῶν λαῶν δημιουργοῦν καί ἐδῶ τούς μεγαλύτερους κινδύνους γιά τήν παράδοση, τά πρώτα ὅμως μοναστικά ἱδρύματα, τό Monte Cassino (μέ ἰδρυτὴ τόν Βενέδικτο) καί τό Vivarium (μέ ἰδρυτὴ τόν Κασσιόδωρο) ἐπηρεάζουν μέ τέτοιο τρόπο τά θυγατρικά τους ἱδρύματα, ὥστε αὐτά νά ἐξελιθοῦν τελικά σέ *ἀντιγραφικά* καί *πολιτισμικά* κέντρα. Οἱ μονές πού ἱδρυσαν Ἄγγλοι καί Ἴρλανδοὶ ἱεραπόστολοι στή φραγκοβουαρικὴ περιοχὴ τῆς Νότιας Γερμανίας καί τὴ λογοβαρδικὴ τῆς Βόρειας Ἰταλίας διαφυλάσσουν τήν παράδοση καί διασώζουν τά κείμενα (Luxeuil, Bobbio, Sankt Gallen κ.ά.).

Ἡ *καρολίγγεια μεταρρυθμίση* εἶχε σέ πολλές κατευθύνσεις εὐεργετικά ἀποτελέσματα γιά τά ἀρχαῖα κείμενα· ἀνανεώνονται ἡ παιδεία καί τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα καί μαζί τους ἡ γνώση καί τὸ ἐνδιαφέρον γιά τούς συγγραφείς. Συλλέγονται καλά παλαιὰ ἀντίγραφα τῶν σημαντικότερων κειμένων καί παράγονται φροντισμένα χειρόγραφα στή νέα μικρογράμματη γραφὴ. Ἡ αὐλικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου διαδραματίζει στήν προσπάθεια αὐτὴ ἀποφασιστικὸ ρόλο. Τά νέα χειρόγραφα ἀποτελοῦν τήν ἀφετηρία τῶν μεταγενέ-

στερων αντιγράφων στους επόμενους αιώνες. Ένώ κατά τη διάρκεια του δψιμου Μεσαίωνα, όποτε παρατηρείται κάποια απομάκρυνση από τους αρχαίους συγγραφείς, τό ενδιαφέρον γι' αυτούς παρουσιάζει αύξομειώσεις, τόν 14ο αιώνα εμφανίζεται μέ τούς εκπροσώπους τής πρώιμης ιταλικής 'Αναγέννησης τό γνωστό ενδιαφέρον γιά τούς αρχαίους λατίνους συγγραφείς, γιά τό όποιο κάναμε λόγο στό πλαίσιο τής Ιστορίας τής φιλολογίας και τό όποιο όδήγησε στή συλλογή παλαιών χειρογράφων, στήν αντίγραφή τους, στήν άπληστη ανάγνωση των συγγραφέων αυτών και τελικά στή διάδοσή τους χάρη στήν τυπογραφία.

'Ας πάρουμε τόν 'Οράτιο ως παράδειγμα γιά τήν Ιστορία τής παράδοσης ενός συγγραφέα. 'Ο 'Οράτιος εξέδωσε ό ίδιος τά έργα του στή δεκαετία του 30 π.Χ. Τόν 1ο αιώνα μ.Χ. άσχολεΐται μέ τό κείμενο του 'Ορατίου ό φιλόλογος Πρόβος. Είναι άθέβαιο αν ό 'Οράτιος ύπήρξε σχολικός συγγραφέας: πάντως, ύπήρχαν μετρικές μελέτες και έρμηνευτικά ύπομνήματα γιά τό έργο του. Τά παραθέματα του 'Ορατίου στους δψιμους Ρωμαίους γραμματικούς και ή μίμησή του από τόν Προυδέντιο μάς επιτρέπουν νά συμπεράνουμε τή φήμη του συγγραφέα μας. 'Από τήν δψιμη αρχαιότητα σώζεται μία έκδοση του Μαθουρτίου (6ος αιώνας) και δύο - ένδεχομένως περισσότεροι - αρχαίοι κλάδοι τής παράδοσης πού φτάνουν ως τόν Μεσαίωνα. Γιά τήν τύχη του κειμένου του 'Ορατίου τόν 7ο και 8ο αιώνα οί γνώσεις μας είναι ελάχιστες. 'Η παλαιότερη άποψη σύμφωνα μέ τήν όποία ή 'Ιρλανδία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στήν παράδοση του 'Ορατίου - άποψη πού βασιζόταν στό γεγονός ότι ό Κολουμβανός γνώριζε τόν 'Οράτιο και ότι ό κώδικας Bernensis ήταν γραμμένος στήν Ιρλανδική γραφή (πρβ. παραπάνω σ. 42) - δέν βρίσκει σήμερα πιά ύποστηρικτές. Τά αρχαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα άνήκουν στό πρώτο μισό του 9ου αιώνα. Στόν κώδικα R από τό Weissenburg μπορούμε νά αναγνωρίσουμε στόν γραφικό χαρακτήρα του πρώτου διορθωτή (R!) τό χέρι του Walafrid Strabo. 'Ο κώδικας Bernensis πρέπει νά προέρχεται από τήν περιοχή του Άνω Ρήνου. Νεότερα αντίγραφα παράγονται από τόν 9ο αιώνα και έξής. 'Η editio princeps δημοσιεύεται τό 1482.

Οί εκδότες και οί Ιστορικοί τής παράδοσης δέν έχουν συμφωνήσει ως σήμερα γιά τίς συγκεκριμένες τύχες τής παράδο-

σης καθώς και γιά τή δυνατότητα οί γραφές και τά χειρόγραφα νά ένταχθούν σέ ομάδες²².

2.3.3. 'Η εξέταση (examinatio) και ή διόρθωση (emendatio)

'Η εξέταση

Τόσο ή ενιαία όσο και ή διασπασμένη σέ παραλλαγές παράδοση, πού έχει συγκροτηθεί μέ τή θεώρηση των χειρογράφων και όδηγεί σ' ένα όσο τό δυνατό πιό έγκυρο κείμενο, πρέπει νά αποτιμηθεί ως πρós τήν αξία της. Άν θεωρηθεί άψογη, άμφίβολη ή άπορριπτέα, τότε πρέπει αναλόγως νά γίνει αποδεκτή ως αυθεντική, νά έλεγχθεί ως ύποπτη ή νά διορθωθεί ως άπαράδεκτη. Κριτήρια τής αποτίμησης αυτής είναι προπάντων ή γνώση τής γλώσσας και του ύφους, τής σκηνής και των μεθόδων του κάθε συγγραφέα - προϋποτίθεται, επομένως, έν μέρος ή έρμηνεία.

Σέ ό,τι άφορā τή γλώσσα, συχνά πρέπει νά προτιμηθεί ή «δυσκολότερη» γραφή (lectio difficilior), δηλαδή ό σπάνιος και προσεκτικά επιλεγμένος έκφραστικός τρόπος, ως αυθεντικότερη και περισσότερο έκτεθειμένη στή φθορά από τίς «ευκολότερες» (συχνές, συνηθισμένες) γραφές. 'Η απόκλιση (άνωμαλία) από τόν γλωσσικό κανόνα (γραμματικό, σημασιολογικό, μετρικό) πρέπει νά παραμερίζεται. Άντίθετα, μία μεμονωμένη γραφή (γραφή «άπαξ») πρέπει νά γίνεται αποδεκτή, έφόσον ό σχηματισμός της είναι γλωσσικά έπιτρεπτός και νοηματικά έπαρκής. Βέβαια, καλό είναι νά επιχειρηθεί ύποστήριξη τής άσυνήθιστης γραφής μέ τήν προσαγωγή παραλλήλων.

Στό πλαίσιο τής εξέτασης πρέπει νά συγκριθούν ή άμεση και ή έμμεση παράδοση και νά έλεγχθεί ή δεύτερη σέ σχέση μέ τήν πρώτη. Κατά τή σύγκριση είναι δυνατό νά εξεταστεί και νά έπιλυθεί ή κάθε περίπτωση χωριστά. Έχει άποδειχτεί π.χ. ότι ό Κοϊντιλιανός (ως μάρτυρας τής έμμεσης παράδοσης) συχνά παραδίδει μόνο αυτός τό όρθό κείμενο - λ.χ. στήν «Έκλογή» 4,62 κ.έ. του Βιργιλίου «qui non fiserε parenti» και στήν αρχή του κειμένου του Λιβίου.

'Η έμμεση παράδοση είναι συχνά ανεξάρτητη από όλη τήν υπόλοιπη παράδοση και γι' αυτό είναι ισότιμη της. 'Η ανεξαρτησία αυτή όμως πρέπει πρώτα νά άποδειχτεί. Πρέπει επίσης νά είναι θέβαιο ότι πρόκειται γιά κατά λέξη παράθεμα.

Ἡ διόρθωση

«Στόχος τῆς διόρθωσης εἶναι νά παραγάγει τό καλύτερο δυνατό κείμενο» (H. Erbse), τό κείμενο δηλαδή πού βρίσκεται ὅσο γίνεται πιό κοντά στίς προθέσεις καί τούς ἐκφραστικούς τρόπους τοῦ συγγραφέα. Ἡ *διάγνωση* τοῦ εἶδους καί τῆς *προέλευσης τοῦ σφάλματος* μπορεῖ νά μήν ἐγγυᾶται τήν ὀρθή γραφή, ὑποβοηθεῖ ὁμῶς συχνά στήν ἀνεύρεσή της²³.

Ἀποκλίσεις ἀπό τό ἀρχικό κείμενο μποροῦν νά προκύψουν ἤδη ἀπό πολύ νωρίς καί νά ὀφείλονται στόν ἴδιο τόν συγγραφέα, τόν ραψωδό, τόν ἐκδότη, τά ἀνεπίσημα ἰδιωτικά ἀντίγραφα ἢ τή φύση τοῦ ὕλικου. Μέ τά παραθέματα ἀπό μνήμης καί μέ τή χρησιμοποίηση ἀπό χριστιανούς συγγραφείς ἐθνικῶν κειμένων, τά κείμενα εἶχαν ὑποστῆ ἤδη στήν ἀρχαιότητα ποικίλες ἀλλοιώσεις καί παραδίδονταν ἐφεξῆς σέ τροποποιημένη μορφή. Λάθη μπορεῖ νά εἶχαν παρεισφύσει γιά λόγους ὀπτικούς, ἀκουστικούς καί συνειρμικούς. Οἱ ἀκόλουθοι τύποι σφαλμάτων ἔχουν ἀποδειχθεῖ συχνοί²⁴: 1. σφάλματα πού ἐξαρτῶνται ἀπό συγκεκριμένες ἰδιομορφίες τοῦ χειρογράφου (ἐνός γραφέα ἢ μιᾶς ἐποχῆς): 2. σφάλματα ἀπό ὁμοηχία: 3. παραλείψεις, καί συγκεκριμένα: α) ἀπλογραφία (παράλειψη λίγων γραμμῶν): β) ἄλλα ἀπό τό ὅμοιο στό ὅμοιο ἢ ἀπό τό ἴδιο στό ἴδιο, ἰδιαίτερα στήν ἀρχή καί τό τέλος (ὁμοιοκἀταρκτη, ὁμοιοτέλευτο): γ) παράλειψη μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς: 4. προσθήκες, καί συγκεκριμένα: α) διττογραφία: β) ἔνταξη τῶν γλωσσῶν (παρασελίδων ἢ διάστιχων σημειώσεων τοῦ προτύπου) στό κείμενο: 5. μεταθέσεις γραμμῶν, λέξεων, στίχων, προτάσεων ἢ μερῶν προτάσεων: 6. λάθη πού προκαλοῦνται ἀπό τά συμπραζόμενα, π.χ. ἀπό ἀναλογία τύπων ἢ λέξεων, ἀπό ἀναδρομή ἢ πρόληψη: 7. συνειρμικά λάθη, π.χ. χριστιανικοί συνειρμοί: 8. συνειδητές «βελτιώσεις».

Ἡ προσπάθεια νά ἀποκατασταθεῖ τό κείμενο μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ μιᾶ πρόδηλη βελτίωση (*διόρθωση*), σέ μιᾶ εὐλογη ὑπόθεση (*εἰκασία*), ἀλλά καί στό συμπέρασμα ὅτι μέ τά διαθέσιμα μέσα ἢ θεραπεία δέν εἶναι δυνατή (*locus desperatus* ἢ «*στυχ*»).

Ὅταν πρέπει νά παραμεριστοῦν ἀνωμαλίες πού δέν μπορεῖ νά ἐκφράζουν τή θέληση τοῦ συγγραφέα, κατά τό ἐγχείρημα τῆς διόρθωσης πρέπει νά λαμβάνονται ὑπόψη τρεῖς παράγοντες: τό *περιεχόμενο*, ἡ *γλώσσα* καί ἡ *μορφή τοῦ κειμένου* ἢ

διόρθωση δηλαδή πρέπει νά ἀνταποκρίνεται (κατά τόν M. L. West)²⁵ στίς ἀκόλουθες τρεῖς προϋποθέσεις:

1. Τό κείμενο στό ὁποῖο καταλήγει κανεὶς πρέπει νά ἀνταποκρίνεται σ' αὐτό πού ἤθελε νά ἐκφράσει (στήν *πρόθεση*) ὁ συγγραφέας, στόν βαθμό πού αὐτό εἶναι δυνατό νά καθοριστεῖ ἀπό τά συμπραζόμενα. Θά πρέπει, ἐπομένως, νά ξεκινοῦμε ἀπό τήν «οὐσία» ἢ ἀπό τίς «σκέψεις»²⁶ τοῦ συγγραφέα.

2. Τό κείμενο πρέπει νά ἀνταποκρίνεται στή *γλώσσα* (φωνητική, μορφολογία, σύνταξη), τό ὕφος καί ὅλα τά ἄλλα τεχνικά στοιχεῖα (μέτρο, ρυθμό τοῦ πεζοῦ λόγου κ.τ.δ.), στόν τρόπο δηλαδή πού θά μπορούσε νά τό εἶχε διατυπώσει ὁ συγγραφέας.

3. Ὅλες οἱ παραδεδομένες παραλλαγές *πρέπει νά μποροῦν νά ἀναχθοῦν*, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, στό ὑποτιθέμενο πρωτότυπο κείμενο. Γι' αὐτόν τόν λόγο εἶναι σημαντικοί οἱ τύποι τῶν σφαλμάτων πού ἀπαριθμήσαμε παραπάνω καί οἱ μεταξύ τους συνδυασμοί.

Οἱ ἀπλούστερες *ἐπεμβάσεις* εἶναι: 1. ἀπλή ἀλλαγὴ στή στίξη (ἔτσι κι ἀλλιῶς δέν πρέπει νά θεωροῦμε ἀθηντική τή στίξη τῶν περισσότερων ἀρχαίων κειμένων, καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο ὁ ἀναγνώστης εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀποφασίζει μόνος του γιά τή στίξη): 2. ἀλλαγὴ στόν χωρισμό τῶν λέξεων: 3. ἀλλαγὴ ἐνός μόνο γράμματος: 4. ἐπανόρθωση κάποιας παρανοημένης βραχυγραφίας: 5. μετάθεση λέξεων.

Ὁ P. Maas²⁷, ἀφοῦ παραπέμψει σέ ὀρισμένες προφανῶς ἐπιτυχημένες διορθώσεις, καταλήγει μέ τήν παρατήρηση: «ἐννοεῖται ὅτι δέν ὑπάρχει καμιᾶ μέθοδος πού νά εἶναι διδακτική». Εἰδικά ἡ διόρθωση ἀπαιτεῖ δημιουργική ματιά καί συνδυαστική ἱκανότητα. Τά πιθανά συλλογιστικά βήματα δέν εἶναι δυνατό νά ἐξαντληθοῦν μέ μιᾶ σειρά κανόνες.

2.4. Ἡ κριτική ἐκδοσὴ

Μέ τήν κριτική ἐκδοσὴ ἐπιχειρεῖται νά γίνει προσιτό στόν ἀναγνώστη ἓνα κατά τό δυνατόν *ἀθηντικό κείμενο*. Ὁ ἀναγνώστης μιᾶς κριτικῆς ἐκδοσῆς πρέπει νά ἔχει στή διάθεσή του τίς ἀκόλουθες πληροφορίες: ποιές *πηγές* ἀποτελέσαν τή βάση τοῦ τυπωμένου κειμένου, ποιές *διαφορετικές γραφές* ἀπαντοῦν στήν παράδοση, ποιές εἶναι οἱ *σχέσεις* μεταξύ τους, ποιές *τύχες* εἶχε ἡ παράδοση τοῦ κειμένου, ποιές *ἐπιλογές*

Έκανε ο εκδότης ανάμεσα στις διαφορετικές γραφές, ποιές *ἀπόπειρες βελτίωσης* τῶν φθαρμένων χωρίων ἔγιναν ἀπό τούς προηγούμενους καί τόν τωρινό εκδότη. Δέν θά γίνει ἐδῶ ἰδιαίτερος λόγος γιά τή δραστηριότητα τοῦ εκδότη²⁸, ἀλλά τό βάρος θά πέσει στόν χρήστη. Αὐτός θά βρεῖ σέ κάθε κριτική ἔκδοση μέ τό πλήρες νόημα τῆς λέξης (*editio maior*) τρία μέρη: εἰσαγωγή, κείμενο καί ὑπόμνημα.

2.4.1. Τό εἰσαγωγικό τμήμα τῆς ἔκδοσης (*praefatio*)

Στήν Εἰσαγωγή ἀριθμοῦνται οἱ ἐπιμέρους *μάρτυρες* τοῦ κειμένου (χειρόγραφα) καί περιγράφονται μέ συντομία²⁹. Ὁ εκδότης κατατοπίζει τόν ἀναγνώστη ἐπίσης σέ ποιά μορφή καί σέ ποιόν βαθμό γνώρισε τό καθένα χειρόγραφο.

Στή συνέχεια ὁ εκδότης ἐπιχειρεῖ νά ἀποσαφηνίσει τίς σχέσεις ἀνάμεσα στά χειρόγραφα καί, ἐφόσον εἶναι δυνατό, νά τίς ἀπεικονίσει μέ ἕνα στέμμα. Ἐκθέτει ἐπιπλέον τά δεδομένα καί τίς μεταξύ τους σχέσεις στό πλαίσιο τῆς *ἱστορίας τοῦ κειμένου*, στόν βαθμό πού τοῦ εἶναι αὐτό δυνατό.

Τά *sigla* (*σύμβολα*) τῶν χειρογράφων πού χρησιμοποιοῦνται μέ αὐτή τήν εὐκαιρία καί ἐν συνεχείᾳ στό ὑπόμνημα καθῶς καί τά ὑπόλοιπα σύμβολα καί οἱ συντομογραφίες ἐρμηνεύονται ἐπίσης στήν Εἰσαγωγή. Ἐχει καθιερωθεῖ ἡ χρησιμὴ σύμβαση νά χρησιμοποιοῦνται τά κεφαλαῖα (ἢ καί τά πεζά) λατινικά γράμματα (A, B, V, P, K, L), πού ὑπό ὀρισμένες συνθήκες μπορεῖ νά ἔχουν μνημοτεχνική ἀξία, ὡς σύμβολα τῶν σωζόμενων χειρογράφων. Οἱ ἀποκαταστήσιμοι ὑπαρχέτυποι σημειώνονται μέ πεζά ἑλληνικά, οἱ ἀρχέτυποι ἢ οἱ οἰκογένειες χειρογράφων συνήθως μέ κεφαλαῖα ἑλληνικά γράμματα.

Τόν τελευταῖο καιρό ἔχει ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια νά παρατίθενται βιβλιογραφικές παραπομπές³⁰ σέ ὅλες τίς προηγούμενες σημαντικές ἐκδόσεις καί τούς εκδότες τους καθῶς καί σέ μελέτες πού ἀφοροῦν τή μορφή τοῦ κειμένου ἢ συγκεκριμένων τμημάτων του³¹. Ἡ Εἰσαγωγή θά πρέπει γενικά νά περιλαμβάνει ὅτιδήποτε εἶναι ἀναγκαῖο στόν ἀναγνώστη γιά τήν κατανόηση τοῦ τμήματος τῆς ἔκδοσης τό ὁποῖο περιέχει τό κείμενο καί ἰδιαίτερα ὁ,τι ἀφορᾷ τό κριτικό ὑπόμνημα (βλ. παρακάτω).

Στίς σχολιασμένες ἐκδόσεις περιλαμβάνονται ἐπιπλέον

στήν Εἰσαγωγή: 1. στοιχεῖα γιά τίς βιογραφικές - ἱστορικές προϋποθέσεις τοῦ ἔργου, κυρίως *βιογραφία* τοῦ συγγραφέα σέ συνάρτηση μέ τά σημαντικότερα ἱστορικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς του, στόν βαθμό πού αὐτά σχετίζονται μέ τόν συγγραφέα καί τό ἔργο· 2. στοιχεῖα γιά τίς θεματικές προϋποθέσεις τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου, παραπομπές δηλαδή σέ τεκμήρια ἢ λογοτεχνικές «πηγές» γιά τό θέμα καί τό περιεχόμενο τοῦ ἐκάστοτε κειμένου· 3. μαρτυρίες καί συσχετισμοί στό πλαίσιο τῆς *ἱστορίας τῆς πρόσληψης καί τῆς ἀποτελεσματικότητας* τοῦ κειμένου· ἐδῶ μποροῦν νά ἐξεταστοῦν ζητήματα χρήσης, παράθεσης, μίμησης, παρωδίας καί ἀξιολόγησης τοῦ ἔργου· 4. τό *πρόβλημα τῆς γνησιότητας* ἑνός λογοτεχνικοῦ ἔργου μπορεῖ, ἐφόσον ἐνδείκνυται, νά συζητηθεῖ στήν Εἰσαγωγή.

2.4.2. Τό κείμενο

Τό κείμενο περιλαμβάνει καταρχήν ὁ,τι κατά τή γνώμη τοῦ εκδότη ἔχει γράψει ὁ συγγραφέας. Κατά κανόνα, τυπώνεται χωρίς διακοπή. Σέ εἰδικές περιπτώσεις μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀπόκλιση ἀπό αὐτή τή μορφή. Ἄν π.χ. πρέπει νά ὑπάρξει ἡ δυνατότητα σύγκρισης ἀνάμεσα σέ δύο παραλλαγές ἑνός κειμένου, αὐτές μποροῦν νά τυπωθοῦν σέ παράλληλες στήλες· οἱ δίγλωσσες ἐκδόσεις παρέχουν κατά κανόνα τό κείμενο καί τή μετάφραση σέ ἀντικριστές σελίδες.

Στό περιθώριο τοῦ τυπωμένου κειμένου ἀναγράφεται ἡ καθιερωμένη *ἀρίθμηση*: Στά ποιητικά κείμενα ἀριθμοῦνται κατά ἀξοντα ἀριθμοί οἱ στίχοι· στά πεζά ἔργα οἱ ἀράδες τῆς κάθε σελίδας χωριστά. Ἐπιπλέον μνημονεύεται ἡ καθιερωμένη διαίρεση σέ βιβλία, κεφάλαια καί παραγράφους (π.χ. Verg. «Aen.» II 221: σημειώνονται τό βιβλίον καί ὁ ἀριθμός τοῦ στίχου ἀπό τήν «Αἰνειάδα» τοῦ Βιργιλίου· Πλάτων «Μέν.» 99e: ἀναφέρεται στόν πλατωνικό διάλογο «Μένων», στό πέμπτο ἐδάφιο τῆς σελίδας 99 κατά τήν ἔκδοση τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου ἀπό τόν 16ο αἰώνα). Τέτοιες συμβάσεις ἐπιτρέπεται νά τροποποιοῦνται, μόνο ὅταν ἀποδειχθεῖ ὅτι παρουσιάζουν μειονεκτήματα, γιατί οἱ ἀλλαγές δημιουργοῦν κατά κανόνα συγχύσεις³².

Ἡ *ὀρθογραφία* τοῦ τυπωμένου κειμένου ἀκολουθεῖ μέ τή μεγαλύτερη δυνατή ἀκρίβεια τό πρωτότυπο· ἡ στίξη, ἀντίθετα, μπορεῖ νά συμμορφώνεται στούς σύγχρονους κανόνες, ἂν

καί στην περίπτωση αυτή προκύπτουν δυσκολίες εξαιτίας των διαφορετικών κανόνων στίξης στις σύγχρονες γλώσσες. Άνεξάρτητα από την καθιερωμένη ἀρίθμηση, τό κείμενο μπορεί νά διαιρεθεῖ σέ νοηματικές ἐνότητες, ἀκόμη καί ἂν αὐτό συνεχέται τήν ἐγκατάλειψη τῆς παραδεδομένης διάταξης, ἰδιαίτερα μάλιστα ἂν αὐτή εἶναι δευτερογενής καί ὄχι ἀρχική³³. Ἡ δήλωση τοῦ ὀνόματος τῶν ὁμιλητῶν σέ διαλογικά κείμενα τοποθετεῖται πρῖν ἀπό τά λόγια τοῦ προσώπου στήν ἀρχή κάθε νέου στίχου ἢ, ἂν τό κείμενο εἶναι συνεχές, σέ παρενθέσεις.

Μέσα στό ἴδιο τό κείμενο χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης μιά σειρά κριτικά σύμβολα πού διασαφίζουν τή σχέση ἀνάμεσα στό τυπωμένο καί τό παραδεδομένο κείμενο:

- () ἀνάπτυξη βραχυγραφιῶν πού περιέχουν οἱ μάρτυρες τοῦ κειμένου
- < > προτεινόμενη συμπλήρωση (χωρίς ὑπαρξη χάσματος στό χειρόγραφο)
- [] χάσμα μέ προτεινόμενη συμπλήρωση
- { } ὀβελισμός, κατά τή γνώμη τοῦ ἐκδότη
- || κείμενο ὀβελισμένο ἤδη ἀπό τόν γραφέα
- L J γνωστό μόνο ἀπό τήν ἔμμεση παράδοση
- + + locus desperatus: ἡ ἀποκατάσταση στάθηκε γιά τόν ἐκδότη ἀδύνατη
- γράμματα ἀδιάγνωστα
- xxxx γράμματα πού λείπουν
- : η - ἀλλαγὴ ὁμιλητῆ (στή θέση αὐτή μπορεί νά ἀναγράφεται τό ὄνομα τοῦ προσώπου)

Συχνά ὁ ἐκδότης ἀντιμετωπίζει τό ἐρώτημα ἂν θά πρέπει νά δώσει τό προβάδισμα στήν τεκμηριωμένη παρουσίαση αὐτοῦ πού πράγματι περιέχουν οἱ πηγές του ἢ ἂν πρέπει νά συγκροτήσει ἕνα εὐανάγνωστο κείμενο. Τόν τελευταῖο καιρό ἔχει ἐπικρατήσει ὡς πρὸς τό δίλημμα αὐτό ἡ ἄποψη ὅτι στίς σίγουρες ἀποκαταστάσεις, προπάντων στίς βέβαιες συμπληρώσεις, τό εὐανάγνωστο κείμενο διατηρεῖ τήν ὑπεροχή ἐναντί τῆς πιστῆς παρουσίας (πρβ. π.χ. τήν εἰσαγωγή στήν ἔκδοση τοῦ «Ἰππόλυτου» τοῦ Εὐριπίδη ἀπό τόν Barrett ἢ στήν ἔκδοση τοῦ Μενάνδρου ἀπό τόν Sandbach). Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τό εὐανάγνωστο κείμενο ἔχει τό προβάδισμα σέ ἐκδόσεις γιά ἕνα εὐρύτερο, χωρίς εἰδικά ἐπιστημονικά ἐνδιαφέροντα, κοινό καί στίς σχολικές ἐκδόσεις.

2.4.3. Τά ὑπομνήματα

Κάτω ἀπό τό τμήμα τοῦ κειμένου πού περιέχεται σέ κάθε σελίδα τυπώνεται τό κριτικό ὑπόμνημα καί κάποτε καί ἄλλα ὑπομνήματα στήν ἐξῆς μάλιστα σειρά: 1. (προαιρετικά) ὑπόμνημα πού καταγράφει τά πρότυπα καί τίς πηγές (fontes) συγκεκριμένων τμημάτων τοῦ κειμένου· 2. (προαιρετικά) ὑπόμνημα πού ἀναφέρειται στίς μιμήσεις καί τά παραθέματα (testimonia)· 3. (ὑποχρεωτικά) κριτικό ὑπόμνημα· 4. (ἐφόσον εἶναι ἐπιθυμητό νά βρίσκεται στήν ἴδια σελίδα καί μόνο σέ σχολιασμένες ἐκδόσεις) σχολιασμός μέ γλωσσικές καί πραγματολογικές διασαφήσεις εἰδικῶν προβλημάτων τοῦ κειμένου.

Τό κριτικό ὑπόμνημα ἀρχίζει μέ τήν ἀναφορά τῶν σωζόμενων χειρογράφων γιά τό τμήμα τοῦ κειμένου πού αὐτά παραδίδουν (ἐφόσον τά χειρόγραφα δέν εἶναι κοινά γιά ὁλόκληρο τό κείμενο). Μέ ὑποδειγματικό τρόπο ἔχει συνταχθεῖ τό τμήμα αὐτό τοῦ ὑπομνήματος π.χ. στήν ἔκδοση τοῦ «Ἰππολύτου» τοῦ Εὐριπίδη ἀπό τόν Barrett καί τήν ἔκδοση τοῦ Ὁρατίου ἀπό τόν Klingner.

Ἀκολουθεῖ ἡ παρουσίαση τῶν διαφορετικῶν γραφῶν, στήν ὁποία πρέπει νά συνοψίζονται ὅλες οἱ προεργασίες στήν κριτική τῶν κειμένων μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά εἶναι εὐληπτες καί εὐσύνοπτες. Ἐτσι ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται ποιὰ ἀπό τίς δυνατότητες ἐπέλεξε ὁ ἐκδότης σέ ἀμφίβολες περιπτώσεις. Μαζί μέ τίς διαφορετικές γραφές τῆς παράδοσης (πρβ. παραπάνω σ. 47) ὁ ἐκδότης μνημονεύει τίς διορθώσεις καί τίς εἰκασίες καθὼς καί τήν προέλευσή τους.

Ἡ παράθεση τῶν διαφορετικῶν γραφῶν γίνεται μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: 1. Πρῶτα προσδιορίζεται τό ἐδάφιο τοῦ κειμένου μέ παραπομπή στήν ἀρίθμηση τοῦ στίχου ἢ τῆς ἀράδας· 2. στή συνέχεια καταχωρίζεται ἡ γραφή· 3. τέλος, γίνεται παραπομπή στήν προέλευση τῆς γραφῆς αὐτῆς μέ τό σύμβολο τοῦ/τῶν χειρογράφου/φων ἢ μέ τή μνεία τοῦ εἰσηγητῆ τῆς εἰκασίας ἢ τῆς διόρθωσης. Μετά ἀπό αὐτή τήν καταχώριση (πού διακρίνεται ἀπό τήν ἐπομένη μέ :) παρατίθεται, χωρίς νά προσδιοριστεῖ πάλι τό χωρίο, ἡ ἐπόμενη διαφορετικὴ γραφή καί ἡ προέλευσή της. Οἱ γραφές διατάσσονται σύμφωνα μέ τήν ἀκόλουθη σειρά: 1. κυρίως παράδοση (θασικά χειρόγραφα)· 2. ἔμμεση παράδοση· 3. εἰκασίες σέ ἀξιολογική σει-

ρά: 4. ένδεχομένως σχετικά παράλληλα χωρία. Στο κριτικό υπόμνημα ό εκδότης μπορεί νά επαναλάβει τό σχετικό κείμενο όπως τό τύπωσε (θετικό υπόμνημα) ή νά καταχωρίσει μόνο ό,τι δέν υιοθέτησε στό κείμενο (άρνητικό υπόμνημα). Στην πράξη έχει καθιερωθεί ένα μικτό σύστημα, σύμφωνα μέ τό όποιο επαναλαμβάνεται στό υπόμνημα ή υιοθετημένη στό κείμενο γραφή, κυρίως όταν ή προέλευσή της βρίσκεται έξω από τήν παράδοση, κάτι πού δέν θά γινόταν φανερό σ' ένα άρνητικό υπόμνημα.

Γλώσσα του κριτικού υπομνήματος είναι ή λατινική (πρβ. τόν πίνακα βραχυγραφιών στό επίμετρο).

Στό ακόλουθο παράδειγμα από τήν έκδοση του Όρατίου του F. Klingner τό υπόμνημα έχει δύο τμήματα: τμήμα παραθεμάτων καί υπόμνημα διαφορετικών γραφών.

SERM. 15

expectans comites. iam nox inducere terris
 umbras et caelo diffundere signa parabat: 10
 tum pueri nautis, pueris convicia nautae
 ingerere: 'huc adpelle'; 'trecentos inseris'; 'oho,
 iam satis est.' dum aes exigitur, dum mula ligatur,
 tota abit hora. mali culices ranaeque palustres
 avertunt somnos; absentem cantat amicam 15
 multa prolutus vappa nauta atque viator
 coertatim; tandem fessus dormire viator
 incipit ac missae pastum retinacula mulo
 nauta piger saxo religat stertitque supinus.
 iamque dies aderat, nil cum procedere lintrem 20
 sentimus, donec cerebrosus prosilit unus
 ac mulse nautaeque caput lumbosque saligno
 fuste dolat: quarta vix demum exponimur hora.
 ora manusque tua lavimus, Feronia, lympa.
 milia tum pransi tris reperimus atque subimus 25
 inpositum saxis late cadentibus Anxur.
 huc venturus erat Maecenas optimus atque
 Cocceius, missi magnis de rebus uterque
 legati, aversos soliti componere amicos.
 hic oculis ego nigra meis collyria lippus 30
 inlinere. interea Maecenas advenit atque
 Cocceius Capitoque simul Fontaius, ad unguem
 factus homo, Antoni, non ut magis alter, amicus.
 Fundos Aufidio Lusco praetore libenter
 linquimus, insani ridentes praemia scribae, 35
 praetextam et latum clavum prunaeque vatillum.
 in Mamurrarum lassus deinde urbe manemus,
 Murena praebente domum, Capitone culinam.

21 Eutyph. 5, 484, 29 || 22 ad — 23 hom. Serv. G. 2, 277 || 24 Priso.
 2, 62, 17 || 26 Serv. A. 11, 788

S: C K acc. interd. g | P: F1' x R acc. interd. K | Q: ayEM acc.
 interd. R Q modo ad rec. S, modo ad P pertinent.

15 cantat S(occ.) x R² ut cantat F1' R¹ Q cf. Hermes 1935,
 397, 2 || 23 saxis late] late saxis Kga | Anxur] anxur F1' ||
 26 vatillum S(occ.) P B1 batll(j)um R² para. codd. Serv., cf. Götts
 thes. gloss. VII 395 Bucheler Umbr. 63

Τό τμήμα των παραθεμάτων αρχίζει μέ τήν πληροφορία ότι ό στίχος 24 του κειμένου παρατίθεται από τόν γραμματικό Εϋτύχη (6ος αιώνας): τό κείμενο είναι προσιτό στον πέμπτο τόμο της έκδοσης των λατινικών γραμματικών από τόν Keil. Τό παράδειγμα βρίσκεται στη σελίδα 488, στίχο 29. Τά επόμενα παραθέματα προέρχονται από τό υπόμνημα του Σερβίου στα «Γεωργικά» του Βιργιλίου (βιβλίο δεύτερο, στίχος 277), από τή γραμματική του Πρισκιανού καί από τό υπόμνημα του Σερβίου στην «Αινειάδα». Οί συγγραφείς καί ό τρόπος παραπομπής σ' αυτούς γίνεται μέ βάση τόν πίνακα συγγραφών καί έργων του «Thesaurus Linguae Latinae».

Τό υπόμνημα των διαφορετικών γραφών παραπέμπει πρώτα στις οικογένειες των χειρογράφων. Ό κλάδος της παράδοσης Ξ εκπροσωπείται, για τό κείμενο αυτής της σελίδας, από τά χειρόγραφα C καί K, ενώ εύκαιριακά προσιθεται τό g (accedente interdum g) κ.τ.λ. 'Η πρώτη διαφορετική γραφή άφορᾶ τόν στίχο 15. 'Ακολουθώντας τις άρχές του θετικού υπομνήματος, ό Klingner καταχωρίζει πρώτα τή γραφή cantat πού έχει ό ίδιος υιοθετήσει. Παραδίδεται στον κλάδο της παράδοσης Ξ, δηλαδή στα χειρόγραφα C καί K (έδω καί στο g) καθώς καί σε δύο άκόμη χειρόγραφα, z καί R — στο τελευταίο έχει εισαχθει από τόν δεύτερο διορθωτή. 'Ακολουθεί ή διαφορετική γραφή ut cantat συνοδευμένη από τά σύμβολα των χειρογράφων στα όποια αυτή άπαντά. Τέλος, γίνεται παραπομπή στο τεύχος του 1935 του περιοδικού Hermes, σελ. 397 σημ. 2, όπου ό Klingner συζητά αυτό τό χωρίο.

2.4.4. 'Εκδοτικές σειρές καί συλλογές άποσπασμάτων

Κείμενα διαφορετικών συγγραφών τά όποια συνδέονται θεματικά, ειδολογικά ή χρονολογικά, εκδίδονται σε σειρές πού οι επιμέρους τόμοι τους φέρουν κοινό τίτλο. Κάτι παρόμοιο ισχύει για τις συλλογές άποσπασμάτων, τά όποια συγκεντρώνονται

νονται ως επί τό πλείστον κατά γραμματειακά είδη καί άπαιτούν από τόν έκδότη τους τή χρήση έντελώς έτερόκλητων πηγών· δύο είδη τους έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα: 1. άποσπασματικώς σωζόμενα χειρόγραφα (μεσαιωνικοί κώδικες ή άρχαιοί πάπυροι)· 2. κείμενα μεταγενέστερων συγγραφέων που περιέχουν παραθέματα από προγενέστερα κείμενα. Παράδειγμα του πρώτου είδους είναι οι κωμωδίες του Μενάνδρου, του δεύτερου τά άποσπάσματα των Προσωκρατικών ή των πρώιμων Ρωμαίων ιστορικών³⁴.

4. Τά κείμενα ως λογοτεχνία

4.1. Γενικές προϋποθέσεις

4.1.1. 'Η 'Ερμηνευτική ως θεωρία περί έρμηνείας

Παράλληλα με την εξασφάλιση της όρθης διατύπωσης και τή γλωσσική εξήγηση, ή φιλολογία ασχολείται με την αναζήτηση του νόηματος των κειμένων. Κάθε κείμενο ως ανεξάρτητο από τον συγγραφέα του γλωσσικό δημιούργημα περικλείει εν δυνάμει ένα νόημα που μπορεί να ενεργοποιηθεί με τη μεσολάβηση του δέκτη. Αυτός ανασυνθέτει τη νοηματική δομή ενός κειμένου και έτσι μπορεί να «μεταφράσει» το νόημα του προτείνοντας την προσωπική του έκδοχή.

'Εδώ τίθεται τό πρόβλημα πότε και πώς προσλαμβάνεται ένα κείμενο «όρθω». Τό πρόβλημα πώς εξασφαλίζεται ή όρθή κατανόηση αποτελεί αντικείμενο της 'Ερμηνευτικής, που ό Dilthey τήν όρισε ως «τεχνική της κατανόησης γραπτά διατυπωμένων βιωμάτων». 'Η 'Ερμηνευτική εκθέτει κυρίως τίς δυνατότητες και τούς όρους για τήν όρθή κατανόηση ενός κειμένου και τή μετάδοσή της με τή βοήθεια της εξήγησης. 'Ο συνδυασμός κατανόησης και εξήγησης συγκροτεί τόν τόμέα της έρμηνείας, και με αυτό τό νόημα ή 'Ερμηνευτική είναι θεωρία περί έρμηνείας.

'Όπως είπαμε (κεφ. 1.2), ήδη στην αρχαιότητα διεξάγονταν συζητήσεις σχετικά με τήν κυριολεκτική και τήν αλληγορική έρμηνεία. 'Ο Λούθηρος διατύπωσε τό πρόβλημα του «φιλολογικού κύκλου», που άφορā τόν άμφίδρομο φωτισμό του μέρους και του όλου στο πλαίσιο ενός κειμένου. 'Ο Schleiermacher διατύπωσε άπόψεις για τή σχέση ανάμεσα στην κατανόηση ενός κειμένου και τή γνωριμία με τόν συγγραφέα του, σχέση που αποτέλεσε τό έρευνητικό πεδίο της «ψυχολογικής έρμηνείας». 'Η χρονική άπόσταση (και συνακόλουθα ή σχετική άποξένωση) άπό τούς αρχαίους συγγραφείς αποτελεί πρόβλημα της «ιστορικής σχολής».

'Ακολουθώντας τόν Schleiermacher και διαφωνώντας με

τόν G. Hegmann, ό A. Böckh αναπτύσσει στο πλαίσιο της κλασικής φιλολογίας μιά «έγκυκλοπαίδεια και μεθοδολογία των φιλολογικών έπιστημών», όπου διατυπώνονται αναλυτικά οι βασικές αρχές της 'Ερμηνευτικής, οι όποιες διατηρούν άκόμη και σήμερα τήν επικαιρότητά τους σε ύψηλό ποσοστό. 'Ο Böckh διακρίνει τούς ακόλουθους τύπους έρμηνείας: τή γραμματική, τήν άτομική, τήν ιστορική και τήν είδολογική. 'Αποστολή της γραμματικής έρμηνείας είναι ή εξήγηση της γλώσσας και του περιεχομένου ενός κειμένου με γνώμονα τό «κοινό γλωσσικό αίσθημα». 'Η άτομική έρμηνεία πρέπει να δείξει πώς σ' ένα κείμενο τροποποιείται ή «κοινόχρηστη γλώσσα» άπό τήν προσωπικότητα του συγγραφέα και τούς ιδιότυπους έκφραστικούς του τρόπους και παράλληλα να επιχειρήσει να κατανοήσει τό έργο ως προϊόν του δημιουργού του. Στόχος της ιστορικής έρμηνείας είναι να δείξει κατά πόσο οι άντικειμενικές ιστορικές συνθήκες δημιουργούν τούς όρους και τίς προϋποθέσεις για τήν παραγωγή και τήν κατανόηση ενός κειμένου. Τέλος, ή είδολογική έρμηνεία πρέπει να ανακαλύψει τίς ύφιστάμενες σχέσεις με τό εκάστοτε γραμματιακό είδος. Αυτοί οι θεωρητικά διακεκριμένοι τρόποι προσέγγισης δραστηριοποιούνται ταυτόχρονα και αδιάλειπτα κατά τήν έρμηνευτική πράξη. Στόν καθένα τους χωριστά ό έρμηνευτής κινείται σ' έναν έρμηνευτικό κύκλο, καθώς π.χ. ή γραμματική έρμηνεία προϋποθέτει γραμματικές γνώσεις, αυτές όμως οι γνώσεις άποκτιούνται με βάση τή φιλολογική κατανόηση των κειμένων.

Τό άδιαμφισβήτητο κέρδος άπό τή θεωρία του Böckh είναι ή αναγνώριση της αναγκαιότητας να εξετάζονται κατά τήν έρμηνεία τόσο τά ιστορικά συμφραζόμενα ως συγχρονία όσο και ή εξέλιξη του είδους ως διαχρονία.

'Ο W. Dilthey προσπαθεί με τήν 'Ερμηνευτική του, υιοθετώντας τίς άπόψεις του Böckh, να θεμελιώσει τήν αυτόνομη-ση των λεγομένων «έπιστημών του πνεύματος» και των μεθόδων τους άπό τίς «φυσικές έπιστήμες»: "Ένα κείμενο ως αυτόνομο γλωσσικό δημιούργημα έρμηνεύεται καταρχήν ως πρόσ τό νόημα του και στή συνέχεια ανασυγκροτείται ή διαδικασία της παραγωγής του. 'Η γλώσσα του κειμένου προκαλεί ένα είδος διαισθητικής ταύτισης του δέκτη με τόν συγγραφέα. 'Η 'Ερμηνευτική ασχολείται, έπομένως, με τήν κατανόηση καταστάσεων και προσώπων. Αυτού του είδους ή κατα-

νόηση, κατά τό πνεύμα του Dilthey, ή όποία διαφοροποιείται τόσο από τήν εξήγηση στίς φυσικές επιστήμες όσο και από τήν Ιστορική γνώση, χαρακτηρίστηκε από τόν W. Jaeger ως ό ειδικός στόχος τής φιλολογίας².

Βασισμένη στον Dilthey άφενός και στη στενή σύνδεση τής κατανόησης και τής εξήγησης μέ τή χρονικά προσδιορισμένη ύπαρξη, σύμφωνα μέ τό πνεύμα του Heidegger, άφετέρου είναι ή Έρμηνευτική του H. G. Gadamer, πού εκτίθεται στο βιβλίο του *Wahrheit und Methode* (1960, 1965, 1973). Η Έρμηνευτική άποτελεί θεμελιώδη άνάλυση τής ανθρώπινης ύπαρξης και γι' αυτό άφορά και τίς δυνατότητες και τίς μεθόδους των έπιστημών του πνεύματος. Η εξήγηση, κατά τόν Gadamer, άποτελεί συστατικό στοιχείο του ίδιου του λογοτεχνικού έργου, στο μέτρο πού αυτό επιδέχεται εξήγηση και τήν έπιζητεί. Η κατανόηση πραγματοποιείται μέ τή «*σύμπραξη δύο όριζόντων*», ή όποία πρέπει νά θεωρηθεί «κατ' έξοχήν έπίτευγμα τής γλώσσας»: Πρόκειται γιά τόν όρίζοντα του κειμένου και τόν όρίζοντα του άναγνώστη· ό τελευταίος, μέ τήν ιδιότητα του φορέα τής κατανόησης, πάντοτε καθορίζει κατά ένα ποσοστό και τήν κατανόηση του συγκεκριμένου κειμένου (ό Gadamer κάνει λόγο γιά μιá «δομή "προκαταλήψεων"» πού έπηρεάζει τήν κατανόηση). Χάρη στην *Ιστορία τής άποτελεσματικότητας* μέ τήν έννοια τής διαδοχής διαφόρων έρμηνειών προβάλλει τό «πραγματικό» νόημα ενός κειμένου.

Ένώ στην κλασική φιλολογία δέν παρατηρήθηκαν αντίδράσεις στη θεωρία αυτή, στον τομέα τής φιλοσοφίας και των νεότερων φιλολογιών προκλήθηκαν έντονες συζητήσεις γύρω από τήν Έρμηνευτική του Gadamer. Αυτό μαρτυρούν τόσο ή έπιστήμη τής λογοτεχνίας πού είναι ειδικότερα προσανατολισμένη στην Ιστορία τής άποτελεσματικότητας και τήν αισθητική τής πρόσληψης όσο και ή κριτική πού άσκήθηκε από διάφορες πλευρές. Έτσι, γιά νά αναφέρουμε ένα παράδειγμα, ό E. Betti⁴ θέλει νά περιορίσει τό μερίδιο του όρίζοντα του άναγνώστη προς όφελος του όρίζοντα του κειμένου μέ βάση τό «άξίωμα τής έρμηνευτικής αυτοτέλειας του άντικειμένου»: *Sensus non inferendus, sed efferendus* (τό νόημα δέν πρέπει νά εισάγεται στο κείμενο, αλλά νά εξάγεται από αυτό). Παράλληλα τονίζει τό «άξίωμα τής νοηματικής συνεπικούρησης των συμφραζομένων», πού άφορά τή σχέση

ανάμεσα στο συγκεκριμένο χωρίο και τό σύνολο και πού είναι αντίστοιχο μέ τόν «φιλολογικό κύκλο». Τέλος, έξαιρει τό «άξίωμα του άναδρομικού χαρακτήρα τής κατανόησης». Η δημιουργική διαδικασία μπορεί νά άνασυγκροτηθεί, έτσι ώστε νά γίνει σαφής ή άρχική σημασία του κειμένου – ανεξάρτητα από τή σημασία πού αυτό έχει γιά τόν καθένα μας.

Κριτική στον Gadamer άσκει και ό J. Habermas⁵, ό όποιος άποδέχεται τή θεωρία γιά τή σύμπραξη των δύο όριζόντων και τή γενική έφαρμογή τής Έρμηνευτικής του Gadamer, τή συμπληρώνει όμως μέ τήν *κριτική τής ιδεολογίας* και μέ έρωτήματα γιά τά *ένδιαφέροντα* πού κατευθύνουν τή γνώση και πού σχετίζονται μέ τήν καθημερινή πράξη τής κοινωνικής ζωής. Η έρμηνεία, κατά τόν Habermas, είναι πάντοτε μιá έμπειρία επικοινωνίας· ό έρμηνευτής συνδιαλέγεται μέ τόν συγγραφέα, τό κείμενο του όποιου κατανοεί, και ως εξηγητής συνδιαλέγεται μέ τόν δικό του σύγχρονο κόσμο.

Μιά κριτική αντίρρηση κατά του Gadamer και του Habermas άφορά τήν αντίληψη τής κατανόησης ως «*διαλόγου*» μέ τόν συγγραφέα, αντίληψη πού, προκειμένου γιά παλαιότερα κείμενα, μόνο υπό όρους μπορεί νά γίνει άποδεκτή. Έπειδή τά κείμενα αυτά δέν είναι δυνατό νά σχολιαστούν άκριβέστερα από τόν συγγραφέα τους, ή γλώσσα έξακολουθεί, βέβαια, νά άποτελεί τό μέσο επικοινωνίας, αλλά όχι υπό μορφή διαλόγου. Προσοχή, εύαισθησία, φαντασία του έρμηνευτή είναι άπαραίτητα σέ αύξημένο βαθμό⁶.

Άπό τήν Ιστορία τής Έρμηνευτικής συμπεραίνουμε ότι κάθε άλλο έχουν έπιλυθεί όλα τά προβλήματα κατανόησης. Οι προποθέσεις τής κατανόησης και οι όροι της έξακολουθούν, όπως και προηγουμένως, νά άποτελούν άντικείμενο συζητήσεων, δυστυχώς χωρίς καμιά σχεδόν συμμετοχή τής κλασικής φιλολογίας. Τά ως τώρα πορίσματα τής Έρμηνευτικής μάς επιτρέπουν, ώστόσο, νά συνειδητοποιήσουμε όρισμένους βασικούς όρους τής κατανόησης των κειμένων: 1. Η κατανόηση άφορά κυρίως τό νόημα του ίδιου του έργου, μπορεί όμως επιπλέον νά αναφέρεται και στίς *προϋποθέσεις* ή τίς *επιδράσεις* του. Έτσι είναι δυνατό νά διακρίνουμε τρεις τρόπους προσέγγισης: σέ σχέση μέ τό έργο, σέ σχέση μέ τήν παραγωγή του και σέ σχέση με τήν άποτελεσματικότητά του⁷. 2. Τά *στοιχεία* (οι νοηματικές ένότητες) του κειμένου δέν είναι εδανάγνωστα «*δεδομένα*», αλλά συγκροτούνται γιά πρώτη

φορά χάρη στην ερμηνευτική διαδικασία στο πλαίσιο των συμφραζομένων (π.χ. μοτίβα, ύφολογικά χαρακτηριστικά, μορφές εξέλιξης)⁸. 3. 'Ο φιλολογικός κύκλος αφορά τή σχέση του μέρους προς τό δλο. Δέν πρέπει νά μετατραπεί σ' έναν «φαύλο κύκλο», κάτι πού απαγορεύεται. Μπορούμε δηλαδή, μέ βάση τή γενική γλωσσική κατανόηση, νά εντοπίσουμε προσωρινά («πειραματικά») σχετικά οικείες νοηματικές λαβές, γιά νά τίς επαληθεύσουμε ή νά τίς τροποποιήσουμε κατά τή διάρκεια τής ερμηνευτικής διαδικασίας. 'Επιπλέον, μπορεί κάποιος νά διατρέξει τόν κύκλο από τό μέρος στό δλο καί πάλι στό μέρος αρκετές φορές καί έτσι νά προσδιορίζει μέ δλο καί μεγαλύτερη ακρίβεια τό επιδιωκόμενο νόημα⁹. Μέ αυτόν τόν τρόπο είναι δυνατό νά παραμεριστοδν λάθη καί δυσκολίες καί νά καταλήξουμε σέ διυποκειμενικώς Εγκυρα νοηματικά σύνολα, πού, βέβαια, δέν αποδεικνύονται «αντικειμενικά», αλλά είναι άπαλλαγμένα από κάθε σκόπιμη αυθαιρεσία.

Στή σχέση ανάμεσα στό κείμενο καί τόν δέκτη σημαντικό ρόλο παίζει «ο κύκλος τής Ιστορικά προσδιορισμένης κατανόησης». 'Ο όριζοντας τής κατανόησης, δηλαδή οι έμπειρίες του δέκτη, επηρεάζει έν μέρει τήν κατανόηση. Στήν περίπτωση αυτή τόσο τά κείμενα του παρελθόντος όσο καί οι έμπειρίες του δέκτη υπόκεινται στίς επιδράσεις τής Ιστορίας: Τό έργο καθορίζεται π.χ. από τόν συγγραφέα, τό λογοτεχνικό είδος καί τήν έποχή· ο δέκτης από τίς προσωπικές του έμπειρίες, τίς γραμματικές του γνώσεις, τίς λογοτεχνικές γνώσεις καί τόν προβληματισμό του καιρού του.

'Η έρμηνεία ως εξήγηση μπορεί νά προσλάβει τή μορφή τής ανάλυσης ή τής εφαρμογής. «'Ανάλυση» χαρακτηρίζουμε τήν προσαρμογή των δεδομένων νοηματικών εννοιών στον όριζοντα κατανόησης του εκάστοτε δέκτη μέ τή βοήθεια τής περιγραφής του έρμηνευτή. 'Ανάλογα μέ τίς διαφορετικές προϋποθέσεις των εκάστοτε δεκτών ή ανάλυση παρουσιάζει μία διδακτική - μεθοδολογική πλευρά: 'Η ανάλυση πρέπει νά λαμβάνει υπόψη της τήν προπαιδεία του υποθετικού δέκτη προσέχοντας τό αντικείμενο καί τόν τρόπο τής μετάδοσής του. Είναι δυνατό νά προσλάβει διάφορες μορφές, όπως διάλογος, μετάφραση, παράφραση, έρμηνευτικό υπόμνημα καί περιγραφική ή έρμηνευτική μονογραφία.

«'Εφαρμογή» χαρακτηρίζουμε τή χρήση μιās έκφρασμένης

θέσης κάποιου κειμένου σέ επίκαιρα προβλήματα τής έποχής του έρμηνευτή. Οι θέσεις ενός κειμένου μπορεί νά αποτελέσουν παρακαταθήκη επιχειρημάτων σχετικών μέ προβλήματα πού δέν τίθενται μέ αυτή τή μορφή στό ίδιο τό κείμενο, αλλά εισάγονται σ' αυτό από έξω. Βέβαια, μία τέτοια χρήση απαιτεί προηγουμένως τήν έρμηνεία του κειμένου, σέ τελευταία ανάλυση όμως άφορā επιμέρους πλευρές του κειμένου (π.χ. τό αντικειμενικό του περιεχόμενο, τήν αξία του ως Ιστορικής μαρτυρίας, τόν χειρισμό ενός προβλήματος), στό μέτρο πού οι πλευρές αυτές μπορούν νά αξιοποιηθοδν γιά προβληματισμούς άλλότριους προς τό κείμενο. Αυτή ή διαπίστωση έχει σημασία γιά τήν αρχαιογνωστική έπιστήμη καί γιά όρισμένα προβλήματα σύγχρονης διδακτικής των αρχαιογνωστικών μαθημάτων.

4.1.2. Φιλολογία, έπιστήμη τής λογοτεχνίας, λογοτεχνική κριτική

Σχετικά μέ τό περιεχόμενο καί τό σημασιολογικό εδρος του όρου «λογοτεχνία» κάθε άλλο παρά όμοφωνία επικρατεί. Μερικοί περιορίζουν τόν όρο «λογοτεχνία» μόνο στήν καλλιτεχνική έκφραση, στον λεγόμενο «έντεχνο» λόγο, πού χαρακτηριστικό του γνώρισμα είναι κυρίως ή *πλασματική του πραγματικότητα* (ή αντίληψη αυτή βασίζεται στήν ένταση). 'Εναν κάπως εδρύτερο όρισμό τής λογοτεχνίας έχουμε, όταν τήν αντιλαμβανόμαστε ως «μορφοποιημένη γλώσσα». Μέ βάση μία τρίτη σημασία, ή λογοτεχνία μπορεί νά περιλάβει όλα τά κείμενα (ή αντίληψη αυτή βασίζεται στήν έκταση)¹⁰.

'Ενώ στον τομέα των νεότερων φιλολογιών τό πρόβλημα αυτό έγινε αντικείμενο ζωνών συζητήσεων - στίς όποιες μπορούμε νά διαπιστώσουμε τήν τάση γιά μία εδρύτερη σύλληψη του όρου - ή κλασική φιλολογία συνέλαβε από τήν αρχή τή λογοτεχνία μέ τήν εδρύτερη σημασία του όρου: 'Ενδιαφέρεται γιά όλα τά ελληνικά καί λατινικά κείμενα τής αρχαιότητας πού μάς παραδόθηκαν· αυτά, εκτός από τήν ποίηση, είναι κυρίως κείμενα φιλοσοφικού περιεχομένου, Ιστοριογραφικά έργα, ρητορικοί λόγοι καί έπιστημονικά συγγράμματα¹¹. Βέβαια, σχεδόν όλα τά παραδεδομένα κείμενα, μέ εξαίρεση τά έπιστημονικά συγγράμματα, διακρίνονται γιά τό σημαντικό περιεχόμενο καί τή γλωσσική μορφή τους. 'Επι-

πλέον, λόγω του περιορισμένου αριθμού τους, είναι ευεπισκόπητα. Έτσι, χάρη στις διεργασίες της παράδοσης, έχει γίνει ήδη μία επιλογή κειμένων υψηλής ποιοτικής στάθμης. Έκτός από αυτά που παραδόθηκαν άκέραια, όσα έχουν διασωθεί άποσπασματικά υποχρεώνουν τη φιλολογία να προβεί σε ανασύνθεση των γραμματολογικών τους συμπραζόμενων¹².

Η λογοτεχνία επιδέχεται διάφορους τρόπους προσέγγισης. Η φιλολογική προσέγγιση ενδιαφέρεται κυρίως για την κατανόηση των επιμέρους κειμένων, ενώ η προσέγγιση από τη σκοπιά της επιστήμης της λογοτεχνίας ενδιαφέρεται περισσότερο για τα γενικότερα χαρακτηριστικά και τις σχέσεις που υπερβαίνουν το συγκεκριμένο έργο. Ανάλογα με το κέντρο θάρους της εκάστοτε προσέγγισης μπορούμε να διακρίνουμε τη φιλολογία από την επιστήμη της λογοτεχνίας. Η φιλολογία είναι στενότερα συνδεδεμένη με τις επιμέρους γλώσσες, στις οποίες έχουν γραφτεί τα έργα. Η επιστήμη της λογοτεχνίας τείνει προς μία συγκριτική ή γενική μελέτη της λογοτεχνίας, και τα θέματά της άφορουν είτε τη συστηματική περιγραφή και την ομαδοποίηση, την έρμηνεία και τη δημιουργία όρολογίας για τα κοινά φαινόμενα που παρουσιάζουν όρισμένα έργα (ποιητική θεωρία) είτε τις συγχρονικές και διαχρονικές σχέσεις τόσο στο πλαίσιο της ίδιας της λογοτεχνίας όσο και ανάμεσα στη λογοτεχνία και τα άλλα ιστορικά φαινόμενα (ιστορία της λογοτεχνίας). Η φιλολογία και η επιστήμη της λογοτεχνίας έχουν ένα μέρος του αντικειμένου τους κοινό, π.χ. η κλασική φιλολογία και η επιστήμη της λογοτεχνίας ασχολούνται με τα αρχαία κείμενα σε ελληνική και λατινική γλώσσα. Αλλά η κλασική φιλολογία προσεγγίζει τα κείμενα αυτά όχι μόνο ως λογοτεχνία· ενδιαφέρεται και για τη διατύπωση και τη γλώσσα τους. Η επιστήμη της λογοτεχνίας χρησιμοποιεί ως βάση, εκτός από τα αρχαία ελληνικά και λατινικά κείμενα, κείμενα άλλων εποχών και άλλων γλωσσών. Από αυτή τη άποψη δεν έχει νόημα να υποτάξουμε τον έναν κλάδο στον άλλο, αν και ποτέ δεν έλειψαν προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή¹³.

Στην πράξη φιλολογική προσέγγιση και προσέγγιση από τη σκοπιά της επιστήμης της λογοτεχνίας συνδέονται μεταξύ τους, αλληλοσυμπληρώνονται και επιχειρούνται πάντοτε από τα ίδια πρόσωπα. Κάθε συγκεκριμένο έργο παρουσιάζει σχέσεις με άλλα έργα, έχει συγχρονικούς και διαχρονικούς

δεσμούς που πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την έρμηνεία του. Αντίστροφα, όλα τα γενικά χαρακτηριστικά και οι σχετικές διασυνδέσεις τους εξασφαλίζονται με βάση τις παρατηρήσεις σε συγκεκριμένα έργα. Ποιές μέθοδοι προσέγγισης προκύπτουν, λοιπόν, σύμφωνα με όσα είπαμε για την έρμηνεία των λογοτεχνικών έργων;

Σύμφωνα με τον φιλολογικό κύκλο της Έρμηνευτικής, αποστολή της έρμηνείας είναι να αναλύει το έργο στα λογοτεχνικά του συστατικά (νοηματικές ενότητες), να συλλαμβάνει το νόημά τους και να καθορίζει τη λειτουργία τους μέσα στο έργο καθώς και να κατανοεί τη σύμπραξη αυτών των συστατικών για την έξαγωγή του συνολικού νοήματος και της πρόθεσης του κειμένου. Πρέπει κυρίως να γίνει φανερό με ποιόν τρόπο ο συγγραφέας πραγματεύεται ένα συγκεκριμένο θέμα και με ποιά πρόθεση, σε ποιά κατάσταση και μπροστά σε τι είδους κοινό το κάνει αυτό. Εκτός από τον συγγραφέα, την κατάσταση και το κοινό ή, μιλώντας γενικά, παράλληλα με όλόκληρη την εποχή αποκτούν σημασία παράγοντες και προϋποθέσεις που βρίσκονται έξω από το κείμενο. Στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για συγχρονικές σχέσεις ή για πολιτισμικά και ιστορικά συμπραζόμενα. Η έρμηνεία θα πρέπει – ανταποκρινόμενη στον κύκλο του ιστορικού χαρακτήρα της κατανόησης – να δείξει σε ποιά έκταση καθένα από αυτά τα φαινόμενα αποτελεί την αίτια ή το κατάλληλο κίνητρο που έξηγει τη σύνθεση του κειμένου.

Και διάφορες διαχρονικές σχέσεις πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την έρμηνεία. Επιμέρους στοιχεία, όπως το θέμα, τα μοτίβα, ο τρόπος έκφρασης, ή στιχουργία παρουσιάζουν μία ιστορική εξέλιξη. Όποιος τη γνωρίζει μπορεί να εκτιμήσει καλύτερα τη σημασία τους σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Σ' αυτό το πλαίσιο μπορεί να αποδειχτεί σημαντική ή γνώση των πηγών και των προτύπων. Έπειδή ένα έργο ανήκει συνήθως σε κάποιο γραμματειακό είδος, ή γνώση άλλων έργων του είδους καθώς και των ιδιοτυπιών του είδους και της ιστορίας του συμβάλλει επίσης στην κατανόηση ενός συγκεκριμένου έργου.

Μεθοδολογική προτεραιότητα έχει η προσέγγιση του ίδιου του έργου, στο μέτρο που από αυτή θα προκύψουν ή όπτική γωνία και ο προβληματισμός που πρέπει να θεωρηθούν σημαντικά για την κατανόηση αυτού ακριβώς του έργου και να

προτιμηθούν από διάφορες άλλες δυνατότητες. Βέβαια, στην επιστήμη της λογοτεχνίας υπάρχουν καθιερωμένοι προβληματισμοί (χρονολόγηση, δομή) και δροι (πρόθεση, μοτίβο, ύφολογικά χαρακτηριστικά κ.τ.δ.) που μπορεί να χρησιμοποιηθούν για ένα έργο. Άλλά και αυτοί θά πρέπει να ελεγχθούν ως προς τή δυνατότητα της Έλλογης χρήσης τους και, υπό όρισμένες συνθήκες, να τροποποιηθούν.

Τό ίδιο ίσχύει και όταν ή έρμηνεία του συγκεκριμένου κειμένου χρησιμοποιεί επιχειρήματα συγκριτικού χαρακτήρα (δπως ή υπόδειξη του νοήματος εκφράσεων, μοτίβων ή ύφολογικών χαρακτηριστικών με τή βοήθεια παράλληλων χωρίων). Στην περίπτωση αυτή δέν πρέπει να ξεχνούμε ότι τά υπό σύγκριση χωρία προέρχονται επίσης από μαρτυρίες αυτόνομων κειμένων. Όχι μόνο ή διατύπωση ή τό περιεχόμενό τους αλλά και ή λειτουργία τους στά συγκρινόμενα συμφραζόμενα είναι σημαντική¹⁴.

Ή σύγκριση ως μεθοδολογική επιλογή μπορεί να υπηρετεί διάφορους σκοπούς. Καταρχήν προσφέρει τή δυνατότητα να συγκεντρώσουμε δμοια ή παρεμφερή φαινόμενα, π.χ. Έργα με τό ίδιο θέμα, τόν ίδιο τρόπο έκφορας ή τά ίδια ύφολογικά χαρακτηριστικά. Σ' ένα επόμενο στάδιο, ή σύγκριση καθιστά δυνατό, χάρη σε μιά αφαιρετική συγκέντρωση τών κοινών σημείων, τόν σχηματισμό ομάδων, δπως είναι τά γραμματικά είδη ή τά Έργα με κοινό ύφος. Μέ βάση τίς ομάδες και τά κοινά χαρακτηριστικά τους είναι δυνατό να έντοπιστούν διαφορές και άτομικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τό συγκεκριμένο Έργο και οδηγούν στην καλύτερη αξιολόγησή του¹⁵.

Ή προσπάθεια για ανασύνθεση αποτελεί ένα στάδιο πιο προχωρημένο από τή σύγκριση. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για μιά μέθοδο με τή βοήθεια της όποιας ό έρμηνευτής αποκαθιστά μη άμεσα δρατές σχέσεις με βάση τήν παρατήρηση ύπαρκτων ένδειξεων. Ή φιλολογική ανασύνθεση με τή στενότερη σημασία του δρου άποσκοπεί στην αποκατάσταση χαμένων Έργων που μās είναι γνωστά σε άποσπασματική μορφή ή από τήν έμμεση παράδοση (μεταφράσεις, διασκευές, παραθέματα, πληροφορίες). Ή φιλολογικόιστορική ανασύνθεση αναφέρεται π.χ. σε ζητήματα ιστορίας της παράδοσης του κειμένου, ιστορίας του ύφους και ιστορίας τών θεμάτων αλλά και σε ζητήματα εξέλιξης της προσωπικότητας και του

Έργου ενός συγγραφέα καθώς και σε ζητήματα ιστορίας της γένεσης ενός Έργου και, τέλος, σε ζητήματα ιστορίας της λογοτεχνίας (στήν όποία ανήκουν ό παράγοντας της άποτελεσματικότητας και της πρόσληψης)¹⁶.

Πρόκειται για μιά όπτική γωνία διαφορετική τόσο από τόν φιλολογικό τρόπο προσέγγισης όσο και από τόν τρόπο προσέγγισης της επιστήμης της λογοτεχνίας, όταν φιλολογικές μελέτες και μελέτες από τή σκοπία της επιστήμης της λογοτεχνίας ύπηρετούν τήν αρχαιολογική επιστήμη. Τά διαφορετικά ένδιαφέροντα που κυριαρχούν εδώ γίνονται με παραδειγματικό τρόπο φανερά σε δύο προγραμματικές πραγματείες, που θέμα τους έχουν «τή φιλολογία και τήν ιστορία». Ό Η. Usener στον πρυτανικό του λόγο στή Βόννη τό 1882 έντοπίζει τή σημασία της φιλολογίας κυρίως στή συμβολή της για τή διερεύνηση ιστορικών πηγών και γι' αυτό τήν έντάσσει στο ευρύτερο πεδίο της «ιστορίας» (δηλαδή της ιστορικής Έρευνας)¹⁷. Άντιθετα, ό W. Jaeger στο έναρκτήριο μάθημά του στή Βασιλεία τό 1914¹⁸ τονίζει ότι, παρά τήν έφαρμογή ιστορικών μεθόδων, ιδιαίτερα κατά τήν ανασύνθεση, ή λογοτεχνία δέν αποτελεί για τόν φιλόλογο τόσο πηγή, όσο στόχο της Έργασίας του. Ή λογοτεχνία ως στόχος κατανόησης για τή φιλολογία διαχωρίζεται από τή λογοτεχνία ως πηγή γνώσης για τήν ιστορία.

Κατά πόσο ή αξιολόγηση της ποιότητας τών λογοτεχνικών Έργων, δηλαδή ή λογοτεχνική κριτική, αποτελεί «έπιστημονική» ένασχόληση είναι από παλιά άμφιλεγόμενο θέμα. Ή άπάντηση έξαρτάται από τόν βαθμό στον όποιο ή επιστήμη πρέπει να καθορίζεται από τό κριτήριο της δυνατότητας επαλήθευσης.

Στό πλαίσιο της κλασικής φιλολογίας δέν τέθηκε ποτέ αυτό τό ζήτημα και αυτό έν μέρει έξαιτίας της παγιωμένης πεποιθησης για τήν ύψηλή αξία της παραδεδομένης αρχαίας λογοτεχνίας ή, τουλάχιστον, όρισμένων «κλασικών» Έργων και έν μέρει έξαιτίας τών μεθοδολογικών επιφυλάξεων της κλασικής φιλολογίας που έξετάζει μόνο δ,τι είναι δυνατό να έξακριβωθεί. Σύμφωνα με μιά άποψη, έγκαταλείψουμε τό πεδίο του έπιστητού, και όποιαδήποτε μεθοδολογική διαδικασία καθίσταται άδύνατη, κάθε φορά που συμμετέχει τό ύποκειμενικό αίσθημα με τή μορφή «αίσθητικού

στοχασμού» (Gercke).

Ἐνεξάρτητα ἀπό τίς παραπάνω ἀπόψεις, πάντως, γεγονός παραμένει ὅτι στήν πράξη κατά τήν ἀναστροφή μας μέ τή λογοτεχνία πάντοτε προβαίνουμε σέ κάποια ἀξιολόγηση, συνειδητή ἢ ὄχι, εἴτε μέ τήν ἐπιλογή θεατρικῶν ἔργων γιά μιᾶ παράσταση εἴτε μέ τήν ἐπιλογή κειμένων γιά τή διδασκαλία ἢ μέ τήν ἐπιλογή σχολικῶν συγγραφέων. Στήν περίπτωση αὐτή τά ἔργα κρίνονται ἀνάλογα μέ τίς γλωσσικές τους δυσκολίες, τήν παιδαγωγική καταλληλότητά τους, τή λογοτεχνική ποιότητά τους ἢ τόν προβληματισμό τους. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἀπόφαση ποιούς συγγραφεῖς θά πραγματευθεῖ ἀναλυτικά καί ποιούς συνοπτικότερα μιᾶ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας. Βέβαια, οἱ ἀξιολογικές κρίσεις συχνά προϋποτίθενται, χωρίς νά πρέπει νά αἰτιολογηθοῦν ἀναλυτικά.

Ἄν σήμερα γενικά πλάι στή σύλληψη τῆς ἱστορίας ὡς «αὐτοῦ πού κάποτε ὑπῆρξε» ἐμφανίζεται ἡ ἀποψη ὅτι ἱστορία εἶναι «ὄ,τι ἀπό τήν παράδοση μᾶς ἀφορᾷ», ἰσχύει καί γιά τίς περιοχές πού ἀναφέρθηκαν ὁ κανόνας ὅτι θά ἔπρεπε νά τονιστοῦν ἐκεῖνα τά λογοτεχνικά φαινόμενα πού μᾶς «ἀφοροῦν» σέ μεγαλύτερο βαθμό ἢ, κατά τή γνώμη τουλάχιστον τοῦ ὑπευθύνου γιά τήν ἐπιλογή, θά ἔπρεπε νά μᾶς ἀφοροῦν.

Ὁ φιλόλογος, ἐπομένως, πρέπει συχνά νά ἀξιολογεῖ καί νά κρίνει, ὅσο καί ἂν ἡ ἐνέργειά του εἶναι προβληματική καί εὐπρόσβλητη. Τό πρόβλημα τό ἀντιμετώπισαν ἤδη οἱ ἀρχαῖοι κριτικοί κατά τήν ἐπιλογή τῶν συγγραφέων πού φρόντισαν νά διασωθοῦν καί πού τούς χρησιμοποίησαν ὡς βάση γιά τή διδασκαλία. Τούς μιμήθηκαν μεταγενέστεροι λογοτεχνικοί κριτικοί χαρακτηρίζοντας κάποιους συγγραφεῖς ὑποδειγματικούς ἢ ἀξιανάγνωστους. Σύμφωνα μέ ποιᾶ ἄραγε κριτήρια μπορούμε νά ἀξιολογήσουμε ἕνα κείμενο σήμερα, ὅποτε δέν κρίνουμε θασισμένοι στίς σταθερές προδιαγραφές μιᾶς κλασικιστικῆς κανονιστικῆς ποιητικῆς, ὅπως κατά τόν 16ο καί 17ο αἰῶνα;

Ἐδρυμάθεια, στέρεη ἀνάλυση καί λογοτεχνική - ἱστορική ἐρμηνεία ἀποτελοῦν βασικές προϋποθέσεις. Ἄκόμη πιά σημαντικά εἶναι τά σαφή, ἀναγνωρισμένα καί πειστικά κριτήρια τῆς κριτικῆς. Αὐτά τά κριτήρια μπορεῖ νά διαθέρουν σημαντικά ὡς πρὸς τόν προσανατολισμό καί τό περιεχόμενό τους καί περιέχουν ὑποχρεωτικά ὑποκειμενικά στοιχεῖα, ἀφοῦ δέν ἐπιβάλλονται στόν κριτικό μέ δεσμευτικό τρόπο. Γι' αὐτό ὁ

κριτικός εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐκθέτει τά κριτήριά του, γιά νά διευκολύνει τήν ἐπαλήθευση τῶν κρίσεών του. Ἔτσι γίνονται δυνατά ὄχι μόνο ἡ διαπίστωση διαφωνιῶν, πράγμα πού ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὄλες οἱ κρίσεις εἶναι ὑποκειμενικές, ἀλλά καί ἡ διεξαγωγή μιᾶς συζήτησης εἴτε γιά τά κριτήρια εἴτε γιά τίς κρίσεις πού στηρίχτηκαν σ' αὐτά, μέ στόχο νά ἐπιτευχθεῖ κάποια ὁμοφωνία.

Κύρια θέματα τῆς ἀξιολόγησης μπορεῖ νά εἶναι ἡ γλώσσα, εἰδικότερα π.χ. ἡ γλωσσική διατύπωση καί ἡ πειστική τῆς δύναμη, καί ἡ σύνθεση, π.χ. ἡ συμβατότητα τῶν στραμάτων τοῦ ἔργου μεταξύ τους καί μέ τό σύνολο, καθώς καί ἡ συμβολή τους στήν πραγματοποίηση τῆς πρόθεσης τοῦ ἔργου. Στήν περίπτωση αὐτή δέν πρέπει πάντοτε νά ἔχουν καθοριστική σημασία ἡ «ἁρμονία» ἢ ἡ «ὀργανική σύμπραξη» ἀκόμη καί οἱ παραφωνίες μπορεῖ νά ὑπηρετοῦν μέ κάποιο νόημα τή συγκεκριμένη πρόθεση.

Τά λογοτεχνικά ἔργα μπορεῖ καί πρέπει νά κρίνονται ἐξ ὀλοκλήρου μέ «ἀνθρώπινα» κριτήρια, μέ βάση π.χ. τήν ἀνθρώπινη στάση καί τήν ἰδεολογία πού ἐκφράζουν οἱ ἀπόψεις τοῦ ἔργου καί τό ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα (δέν ἐνδιαφέρει π.χ. ἡ συμπεριφορά τοῦ συγγραφέα) μέ μέτρο κάποιες ὄχι ἄκαμπτες ἠθικές προδιαγραφές. «Καλές προθέσεις», φυσικά, δέν ἀρκοῦν. Ἐξίσου ἐνδιαφέρουν ἡ ἀληθοφάνεια τῆς παρουσίας καί ἡ πειστική τῆς δύναμη. Ἄκόμη, ἡ γονιμότητα τῆς ἐρμηνείας, ἡ σημασία τῆς γιά ὅσο τό δυνατό περισσότερο ἄτομα καί ἡ καινοτομία σέ ἀντίθεση μέ τήν παράδοση θεωροῦνται ἀξιολογικά κριτήρια.

Τό σημεῖο ἀναφορᾶς κατά τήν κριτική ἀποτίμηση μπορεῖ νά εἶναι ἱστορικό, αὐτό σημαίνει ὅτι ἐφαρμόζονται γλωσσικά, αἰσθητικά καί ἠθικά κριτήρια τῆς ἐποχῆς πού παρήγαγε τό ἔργο, ἢ ὑπερῆστορικό - μέ τόν ὄρο αὐτόν δέν ἐννοοῦμε ὑπερχρονικά κριτήρια ἢ τίς λεγόμενες «αἰώνιες ἀξίες» ἀλλά τά κριτήρια τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐκάστοτε δέκτη -, ὅποτε τά κριτήρια αὐτά μπορεῖ νά εἶναι γενικῶς ἀποδεκτά ἢ νά ὑποστηρίζονται ἀπό συγκεκριμένους κριτικούς. Καινούριοι δέκτες πρέπει νά ἔχουν πάντοτε κατοχυρωμένο τό δικαίωμα νά ἀποφασίζουν προσωπικά γιά τήν ἀξία ἢ τήν ἀπαξία τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων· ἔχουν, πάντως, τήν ὑποχρέωση νά αἰτιολογοῦν τίς κρίσεις τους.

4.2. Τό συγκεκριμένο λογοτεχνικό έργο

4.2.1. Τά στρώματα του έργου ως πλευρές της ανάλυσης του κειμένου

Ένα λογοτεχνικό έργο – σύμφωνα με τους δρους της Έρμηνευτικής – γίνεται κατανοητό, στην καλύτερη περίπτωση, ταυτόχρονα με την ανάγνωσή του. Η πλήρης κατανόηση προϋποθέτει, ωστόσο, ιδιαίτερα για τα έργα της αρχαίας λογοτεχνίας, έναν τόσο υψηλό βαθμό γλωσσικών, πραγματολογικών, λογοτεχνικών και ιστορικών γνώσεων, ώστε κατά κανόνα είναι απαραίτητη μιά μακροχρονιότερη διαδικασία κατανόησης.

Βοήθεια για μιά σύμμετρη και ακριβή κατανόηση του κειμένου προσφέρει η *ανάλυση* ενός κειμένου στα συστατικά μέρη (νοηματικές ενότητες) που τό απαρτίζουν. Έτσι διευκολύνεται η κατανόηση των ίδιων των συστατικών μερών σε διαδοχικά στάδια. Η *σύνθεση*, που είναι ό αντίθετος πόλος της ανάλυσης, «συνενώνει» τά συστατικά μέρη ανάλογα με τή *λειτουργία* τους στο πλαίσιο του συνολικού νοήματος του κειμένου. Με αυτόν τόν τρόπο είναι δυνατό νά φωτιστεί ή *δομή* (σύνθεση) που συνίσταται στή σύμπραξη των επιμέρους συστατικών.

Κάθε είδος ανάλυσης – με τό νόημα του φιλολογικού κύκλου – προϋποθέτει ήδη κάποια προκαταρκτική έξοικείωση με τό σύνολο του κειμένου, τό όποιο καθοδηγεί τήν ανάλυση (πρβ. κεφ. 4.1.1). Αναλυτικός και συνθετικός τρόπος προσέγγισης, έπομένως, διαρκώς άλληλοσυμπληρώνονται. Τά συστατικά μέρη ως *λειτουργικές μονάδες* μόνο υπό δρους ταυτίζονται με τά τμήματα μιās ακολουθίας· συνδέονται μάλλον με διάφορα *στρώματα* του έργου και ανάλογα εντάσσονται σε διάφορες ομάδες. Τά σπουδαιότερα στρώματα, και ταυτόχρονα τρεις της ανάλυσης του κειμένου, είναι τό περιεχόμενο, ό τρόπος έκφορας ή δομή, τό ύφος και ό ρυθμός.

Τό *περιεχόμενο* ισοδυναμεί με τήν αντικειμενική γνωστοποίηση ενός κειμένου. Είναι δυνατό νά τό ανασυνθέσει κανείς σε διαδοχικά στάδια (που δέν συμβαδίζουν πάντοτε με τή ροή του κειμένου) στα λεγόμενα πραγματιστικά είδη της ποίησης (έπος, δράμα) και της πεζογραφίας (ιστοριογραφία) μπορεί κανείς νά τό αναδιηγηθεί ως περιστατικό, ενώ σε άλλα

είδη μπορεί νά τό συλλάβει μάλλον ως συλλογιστική πορεία.

Μέ τόν δρο «*τρόπος έκφορας*» έννοούμε τή μορφή του λόγου ή όποία είναι καθοριστική για ένα κείμενο ή για τά μέρη του και ή όποία αντιστοιχεί σε μιά συγκεκριμένη κατάσταση έπικοινωνίας (π.χ. ρήση, διάλογος) και στους ρόλους που άταιτούνται από αυτή.

Δομή χαρακτηρίζουμε τό είδος της σχέσης ανάμεσα στα άλληλοδιαδεχόμενα μέρη ενός κειμένου, όπως τό άποτέλεσμα ενός συλλογισμού, ή κλιμάκωση, ή αντίθεση.

Τό *ύφος* συνίσταται στα γλωσσικά μέσα που επιλέγει ό συγγραφέας με συγκεκριμένη πρόθεση στο επίπεδο των φθόγων, των λέξεων και των προτάσεων. Κατά τήν ύφολογική ανάλυση – σε αντίθεση με τή γραμματική ανάλυση της γλώσσας στο σύνολό της – διερευνάται ή γλώσσα ενός κειμένου στην ιδιωματική χρήση της από τόν συγγραφέα (πρβ. κεφ. 3.1.1), δηλαδή ή *elocutio* (λέξις) με τό νόημα της αρχαίας ρητορικής (πρβ. κεφ. 4.3.3). Σχετικά με τό «*ύφος*» δέν υπάρχει ένιαία αντιμετώπιση στην έπιστήμη της λογοτεχνίας. Έτσι, ό Η. Graubner¹⁹ κάνει διάκριση ανάμεσα στο ύφος ως προσθήκη συναισθηματικών στοιχείων στο όρθολογικό περιεχόμενο, ως άρμονία των επιμέρους γλωσσικών στοιχείων μεταξύ τους, ως απόκλιση από ένα πρότυπο που ισχύει ή θεωρείται σημείο αναφοράς και ως έπιλογή μιās από πολλές δυνατότητες διατύπωσης. Και οι τέσσερις αντίληψεις για τό ύφος έχουν διαδραματίσει και στην κλασική φιλολογία κάποιο ρόλο. Έτσι, στην λατινική φιλολογία τό ύφος στον 19ο αιώνα συλλαμβάνεται καταρχήν ως απόκλιση από τό πρότυπο της κικερώνειας γλώσσας και συνακόλουθα από τους κανόνες της σχολικής γραμματικής. Σε σύγκριση με αυτό τό πρότυπο έγινε δυνατό νά θεωρηθούν οι ύφολογικές ιδιορρυθμίες όρισμένων συγγραφέων προσθήκη συναισθηματικών γλωσσικών στοιχείων σε μιά γλώσσα που είχε διαμορφωθεί με κύριο γνώμονα τή λογική. Μετά τή διαπίστωση της ποικιλίας και της εξέλιξης του ύφους στον ίδιο τόν Κικέρωνα²⁰, αυτή ή αντίληψη είναι μόνο υπό δρους θεμιτή. Για τόν λόγο αυτόν αποτελούν τώρα αντικείμενο παρατήρησης τά γλωσσικά μέσα που επιλέγει ό συγγραφέας γενικά, και ειδικότερα τά άγνωριστικά χαρακτηριστικά του κειμένου ως πρός τήν αντιστοιχία τους με τήν όπτική γωνία του συγγραφέα, με τήν κατάσταση για τήν όποία χρησιμοποιείται τό κείμενο και με τήν

ἐπιδικώμενη ἐπίδραση πάνω στο κοινό. Στήν περίπτωση αυτή καί ἡ «ἀρμονία» τοῦ ὅφους διαδραματίζει κάποιον ρόλο, καί μάλιστα εἴτε ὡς ἐνότητα τῶν ἰδίων τῶν ὀφολογικῶν μέσων εἴτε ὡς σύμπτωση ἀνάμεσα στήν πρόθεση τοῦ κειμένου καί τή γλωσσική της πραγμάτωση.

Ὁ ρυθμός ἐνός κειμένου καθορίζεται ἀπό τίς προσωδιακές ἰδιορρυθμίες καί ἐνδεχομένως ἀπό τίς μετρικές μορφές τῆς γλώσσας του. Ἡ ἀνάλυση τῶν στρωμάτων τοῦ ὅφους (ἢ τῆς «γλώσσας») καί τοῦ ρυθμοῦ (ἢ τοῦ «μέτρου») θεωροῦνται παλαιότερα «μορφολογική ἐξήγηση». Σύμφωνα μέ μιά ἄλλη διαίρεση τό στῶμα τοῦ θέματος ἀποδίδεται μέ τήν ἔννοια τοῦ «περιεχομένου» καί ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς «μορφῆς»· πρόκειται γιά τήν πολλαπλά ἀπλουστευτική ἀντίθεση «μορφῆς» καί «περιεχομένου»²¹.

Ἐνῶ παλαιότερα ὑπολόγιζαν, ἐν μέρει τουλάχιστον, σέ πάντοτε κανόνες τῆς ἀνάλυσης, σήμερα ἐπικρατεῖ ἡ τάση νά ἀναλύεται κάθε ἔργο χωριστά, ὥστε νά μήν ἀδικηθοῦν τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Στήν πράξη θά ἔπρεπε ἡ περιγραφή καί ἡ ἐρμηνεία τῶν στοιχείων ἐνός κειμένου νά εἶναι προσανατολισμένα κυρίως στά συμφραζόμενα αὐτοῦ τοῦ κειμένου, τό ἴδιο καί οἱ ἔννοιες πού χρησιμοποιοῦνται κατά τήν ἀνάλυσή του. Οἱ ἔννοιες αὐτές δέν πρέπει νά ἀπαριθμοῦνται ἐξαντλητικά σέ καταλογεϊδή μορφή, ἀλλά νά εἶναι μεταβλητές ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση καί τό περιεχόμενο. Ὡστόσο, μερικές ἔννοιες δοκιμάστηκαν σέ μιά μακρόχρονη ἐνασχόληση μέ τὰ κείμενα καί κρίθηκαν κατάλληλες γιά νά χαρακτηρίσουν συχνά ἐπαναλαμβανόμενα στοιχεῖα καί τίς κοινές σταθερές πού διέπουν τὰ περισσότερα λογοτεχνικά ἔργα. Αὐτό θά το δείξουμε δειγματοληπτικά στήν ἐπόμενη παράγραφο.

4.2.2. Στοιχεῖα τῆς ἀνάλυσης τοῦ κειμένου

Στοιχεῖα περιεχομένου

Ἐνα θεματικό πλέγμα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπό τό πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου ἔργου – εἴτε στήν πραγματική ζωὴ εἴτε στό πλαίσιο μιᾶς παράδοσης – καί ἀποτελεῖ τό ὑπόβαθρο γιά τό περιεχόμενο τοῦ ἔργου τό ὀνομάζουμε ὀλικό. Βασική πηγή τοῦ ὀλικοῦ τῆς ἀρχαίας ποίησης εἶναι ἡ ἑλληνική μυθολογία, ἀπό τήν ὅποια προέρχονται πολύ δημοφιλή θέματα ὅπως ὁ τρωικός πόλεμος ἢ οἱ θηβαϊκοί μῦθοι (π.χ. ὁ μῦθος τοῦ Οἰδί-

ποδα ἢ τῆς Ἀντιγόνης). Ἐνα ὀλικό συνδέεται μέ ὀρισμένα πρόσωπα, τόπους καί ἐποχές καί ἐμφανίζεται κυρίως μέ ἐπική, δραματική ἢ ἱστοριογραφική μορφή. Τά πρόσωπα εἶναι κατά κάποιον τρόπο *χαρακτηριστικά*, καί τὰ γεγονότα τοποθετημένα σέ συγκεκριμένη σειρά. Στό ἔπος καί τό δράμα κάνουμε λόγο γιά *ὑπόθεση*, ὅταν ἐννοοῦμε τὰ γεγονότα τοῦ περιεχομένου μέ τή σειρά πού αὐτά προσφέρονται, ἢ γιά *πλοκή*, ὅταν ἐννοοῦμε τὰ γεγονότα στήν αἰτιώδη τους σχέση. Σέ λυρικά καί σατιρικά κείμενα κάνουμε λόγο μάλλον γιά *ἀκολουθία σκέψεων*, ἐνῶ σέ φιλοσοφικά καί ρητορικά κείμενα γιά *συλλογιστική πορεία*.

Μέ τόν ὀρο *μοτίθο* ἐννοοῦμε μικρότερες μονάδες περιεχομένου (αὐτό σημαίνει: θεματικές ἢ νοηματικές μονάδες), οἱ ὅποιες συγκεκριμενοποιοῦνται πολύτροπα σέ μία κατάσταση, εἶναι σημαντικές ἀπό ἀνθρώπινη ἀποψη καί δίνουν τήν ὄψη πού γιά τήν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ἢ τήν ἀνάπτυξη σκέψεων, παραπέμπουν ὁμως τουλάχιστον στά προηγούμενα ἢ τὰ ἐπόμενα. Τόν 19ο αἰῶνα ἐρμήνευαν ὀρισμένα ποιητικά μοτίθα ὡς ἔκφραση τῆς ψυχῆς τῶν προσώπων καί ἐμμεσα τῆς ψυχῆς τοῦ δημιουργοῦ τους. Σήμερα προσέχουμε κυρίως τίς λειτουργίες συγκεκριμένων μοτίθων καί τή μεταξύ τους σχέση στό πλαίσιο τοῦ συνολικοῦ ἔργου. Ἀνάλογα μέ τή σπουδαιότητα καί τή θέση τους στό ἔργο μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά *κεντρικά*, *περιθωριακά* ἢ *παραπληρωματικά* μοτίθα. Τά μοτίθα παρουσιάζουν συγγένειες μέ ὀρισμένα γραμματειακά εἶδη: Τό μοτίθο τῶν σχέσεων πατέρα καί γιοῦ, τό μοτίθο τῆς ἐχθρας ἀνάμεσα σέ συγγενεῖς ἢ τό μοτίθο τῆς γυναίκας τοῦ Πετεφρῆ προσδιάζουν περισσότερο στό δράμα· ὁ νόστος, τό γεῦμα ἢ οἱ ἀθλητικοί ἀγῶνες εἶναι μάλλον ἐπικά μοτίθα· ἡ νύχτα, ἡ ἀρνηση, ὁ ὕμνος τῶν θεῶν ἀποτελοῦν περισσότερο λυρικά μοτίθα. Ὡστόσο, εἶναι ἐν μέρει προτιμότερο νά κάνει κανεῖς λόγο γιά ἀντικείμενο, σκέψη ἢ θέμα.

Τό θέμα ἀποτελεῖ ἕνα ἐρώτημα ἢ πρόβλημα ἀπό τήν περιοχή τοῦ περιεχομένου διατυπωμένο σέ θεωρητική - γενική μορφή (π.χ. «λογική καί πάθος», «πόλη καί ὑπαιθρος», «πολεμική εὐθύνη στόν πρῶτο Καρχηδονιακό πόλεμο»), τό ὅποιο ρητά ἢ ἐμμεσα συζητεῖται στό πλαίσιο τοῦ κειμένου. Τό θέμα εἶναι σημαντικό τόσο στήν ποίηση – κυρίως τή δραματική, ἀλλά καί τή λυρική ἢ τή σατιρική – ὅσο καί στά πεζογραφικά εἶδη, κυρίως τὰ φιλοσοφικά κείμενα.

Τό περιεχόμενο ενός κειμένου μπορεί κανείς να τό διακρίνει σε κεντρικά προβλήματα, καίριες σκέψεις και βασικές θέσεις. Κάποτε ήθελαν να συσχετίσουν τό περιεχόμενο με τό θέμα όπως τήν απάντηση με τήν ερώτηση. 'Ωστόσο, τά λογοτεχνικά κείμενα, και ιδιαίτερα ή ποίηση, δέν είναι δυνατό να αναχθούν σ' ένα σαφώς προσδιορισμένο περιεχόμενο με αυτό τό νόημα ούτε υπάρχουν κείμενα που προσφέρουν απαντήσεις σε όλα τά ερωτήματα που θέτουν. Με άλλα λόγια, ό δρος «περιεχόμενο» χρησιμοποιείται, όταν αφορά τό συνολικό νόημα ενός κειμένου, όπως αυτό προκύπτει από τή σύμπραξη των συστατικών όλων των στρωμάτων του.

Η σύμπραξη των συστατικών μέσα στο στρώμα του περιεχομένου μπορεί να διασαφηθεί με τή βοήθεια των δρων που προαναφέρθηκαν. Έτσι, πυρήνας στον «Ίππόλυτο» του Εϋριπίδη είναι τό μοτίβο της γυναίκας του Πετρεφρή, τό οποίο αναπτύσσεται με τό ύλικό του μύθου της Φαίδρας και του Ίππόλυτου. Με τήν ευκαιρία αυτή ό ποιητής προβάλλει με έμφαση τό θέμα «λογική και πάθος» και τό στενά συνδεδεμένο μαζί του θέμα «θεοί και άνθρωποι». Και τά δύο θέματα άφορούν τό πρόβλημα των κινήτρων και της εϋθύνης στην ανθρώπινη δράση και έτσι θίγουν ένα βασικό πρόβλημα της ανθρώπινης ύπαρξης. Με τον έντοπισμό των μοτίβων, των θεμάτων και των προβλημάτων έχουμε άποκτήσει, ώστόσο, μόνο μία άφετηρία για τήν έρμηνεία και έναν μίτο για τήν απάντηση στο ερώτημα σχετικά με τό περιεχόμενο. Για τό περιεχόμενο του «Ίππολύτου» στο σύνολό του οι μελετητές κάθε άλλο παρά σύμφωνοι είναι, παρόλο που γενικά τό έργο θεωρείται μία από τις σημαντικότερες και τις καλύτερες τραγωδίες της αρχαιότητας²².

Στοιχεία του τρόπου έκφορας

Τά στοιχεία του τρόπου έκφορας προκύπτουν από τή δυνατότητα τροποποίησης της επικοινωνιακής κατάστασης. Όταν ένας όμιλητής στρέφεται προς έναν άκροατή χωρίς έναλλαγή αυτών των ρόλων, τότε πρόκειται για τρόπος όμιλίας όπως άφήγηση, πληροφόρηση, επιχειρηματολογία, έκκληση, προσευχή, ανάλογα με τό ποιός προβάλλεται έντονότερα: ό όμιλητής ό ίδιος, τό άντικείμενο ή ό άποδέκτης, και ανάλογα με τό πρόσωπο ή τό θέμα που κατά περίπτωση ένδιαφέρει.

Βασική μορφή της διπλής ή της πολλαπλής επικοινωνίας

είναι, αντίθετα, ή συνομιλία. Χαρακτηρίζεται από έναλλαγή των ρόλων ανάμεσα στον όμιλητή και τον άκροατή και περιλαμβάνει μορφές όπως συζήτηση, συνδιάλεξη, διάλογος, μονόλογος (ως όριακή περίπτωση κατά τήν όποία ένα πρόσωπο συνομιλεί με τον έαυτό του ή «σκέφτεται φωναχτά»). Χαρακτηριστικό του χρονικού και της έπιστολής είναι, αντίθετα, ότι ανήκουν έξ όρισμού στη γραπτή επικοινωνία. Η έπιλογή των επικοινωνιακών καταστάσεων, των στάσεων των όμιλητών και του τρόπου έκφορας, είτε μεμονωμένα είτε σε όρισμένους συνδυασμούς, είναι σε ύψηλό ποσοστό χαρακτηριστικά για όρισμένα γραμματειακά είδη (πρβ. κεφ. 4.3.3).

Βάση του έπους είναι ή κατάσταση της άφήγησης. Ένα γεγονός προσφέρεται στο κοινό με τή μορφή άφήγησης ή πληροφόρησης. 'Ωστόσο, τό έπος περιλαμβάνει και άλλους τρόπους έκφορας. Πρίν από τήν κυρίως άφήγηση προηγείται συχνά μία έπίκληση στις Μοϋσες όμοια με προσευχή. Στο πλαίσιο της ίδιας της άφήγησης μπορεί να σημειωθεί έλλαγή στην άφηγηματική προοπτική, ιδιαίτερα ανάμεσα στην τριτοπρόσωπη άφήγηση (ό άφηγητής άφηγείται πρόσωπα και γεγονότα) και τήν πρωτοπρόσωπη άφήγηση (πρόσωπα του κειμένου άφηγούνται). 'Ας προστεθούν και ή συχνή χρήση της περιγραφής (έκφρασις) και ή διαλογική, έν μέρει και μονολογική, όμιλία των προσώπων. Όλες τις παραπάνω μορφές τις χρησιμοποιούν τόσο ό Όμηρος όσο και ό Βιργίλιος.

Στη διδακτική ποίηση κυριαρχεί ή μορφή της πληροφόρησης για καταστάσεις. Με αυτή συνδέονται μορφές διατύπωσης γνώμων από τον συγγραφέα και έκκλησης προς τό κοινό. Τό μερίδιο των επιμέρους μορφών ποικίλλει ανάλογα με τον συγγραφέα και τις προθέσεις του, όπως μπορεί να δείξει μία σύγκριση ανάμεσα στο «De rebus natura» του Λουκρητίου και τά «Γεωργικά» του Βιργιλίου: Η προσωπική έκκληση προβάλλεται στον Λουκρητίο πολύ έντονότερα.

Κατά βάση άφηγηματική μορφή συνδυασμένη με στοιχεία συζήτησης και διαλογικά μέρη παρουσιάζει ή ρωμαϊκή σάτιρα. Στον 'Οράτιο, ό όποιος χαρακτηρίζει τή «Σάτιρά» του και ως sermo (κουβεντολόι, στην καθημερινή γλώσσα) μπορεί να παρατηρηθούν και τά τρία στοιχεία, στά όποια ως προστεθεί ότι, π.χ. στην πρώτη και τήν έκτη «Σάτιρα» του πρώτου βιβλίου, υπάρχει και άφιερωματική προσφώνηση προς τον άποδέκτη, τον Μαικήνα. Τόν κυρίαρχο ρόλο στο

πρώτο βιβλίο τῶν «Σατιρῶν» τοῦ Ὀρατίου τόν διαδραματίζει τό ἀφηγηματικό στοιχείο, ἐνῶ στό δεύτερο βιβλίο τό διαλογικό. Στήν ἕκτη «Σάτιρα» τοῦ δευτέρου βιβλίου ὁ τρόπος ἐκφορᾶς κυμαίνεται ἀνάμεσα στήν προσευχή, τή συζήτηση, τήν ἐπίκληση, τήν περιγραφή, τόν διάλογο καί τήν ἀφήγηση.

Ἡ *λυρική ποίηση* γνωρίζει ὡς τρόπους ἐκφορᾶς μιά μάλλον μονολογικοῦ τύπου ἐκφραση τοῦ «Ἐγώ», τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἐμφανίζεται ὡς ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ὅπως στίς ἑλεγείες τοῦ Σόλωνα, ὡς ἕνα ἀπροσδιόριστο Ἐγώ ἢ ὡς ἐνσαρκωτής ἑνός συγκεκριμένου ρόλου. Κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καί γιά τό Ἐγώ στήν ἀρχαία ἑλληνική χορική ποίηση. Ἡ *λυρική ποίηση* γνωρίζει, ὡστόσο, καί διάφορες μορφές τῆς *ὀνομασίας*, τῆς *ἐπίκλησης* ἢ τῆς *προσφώνησης*, π.χ. θεῶν στόν ὕμνο (λ.χ. στούς ὕμνους τοῦ Καλλιμάχου) ἢ τήν προσευχή, ἀνθρώπων ἢ ἀντικειμένων στήν ᾠδή (λ.χ. Ὀράτιος «Ὡδή» I 1:14). Ἀκόμη ἀπαντοῦν στή *λυρική ποίηση* λόγοι, ἀγγελίες ἢ διαλογικά μέρη.

Στό *δράμα* ἕνα γεγονός παρουσιάζεται ἀπό τους *φορεῖς τῶν ρόλων* σέ χρονική ἀκολουθία. Ὁ συγγραφέας ὡς ἀφηγητής ἐξαφανίζεται τελείως καί ἐπικοινωνεῖ μέ τόν δέκτη (ἀναγνώστη ἢ θεατή) μέσο τῶν ἀπόψεων τῶν προσώπων. Ἄν ἐξαίρεσουμε τήν προλογική ρήση καί τόν μονόλογο, κατά κανόνα ὑπάρχει μιά ἐπικοινωνιακή κατάσταση στήν ὁποία συμμετέχουν ἀρκετά πρόσωπα: κυριαρχεῖ ἡ μορφή τῆς *συνομιλίας*. Ὡστόσο, δέν εἶναι ἀσυνήθιστα στήν τραγωδία πολύστιχες ρήσεις, κυρίως μέ τή μορφή ἀγγελικῶν ρήσεων ἢ ζευγαριῶν λόγων («ἀγῶνες λόγων»), ἢ ἡ ἐναλλαγή μονόστιχων (στιχομυθία). Στήν ἀρχαία ἑλληνική τραγωδία, παράλληλα μέ τόν λόγο τῶν ἠθοποιῶν, ὑπάρχει, στήν πρώτη μάλιστα φάση τῆς κυριαρχεῖ, τό χορικό τραγούδι. Ἀκόμη συναντοῦμε ἄριες ἠθοποιῶν (μονωδίες) σέ *λυρική μορφή* καθώς καί τήν ἐναλλαγή ἀδόμενων καί ἀπαγγελομένων κομματιῶν (ἀμοιβαῖο)²³. Ὅλες οἱ παραπάνω μορφές διαδραματίζουν, π.χ. στόν «Ἰππόλυτο» τοῦ Εὐριπίδη, κάποιον ρόλο.

Ὁ *ρητορικός λόγος* ὡς τρόπος ἐκφορᾶς ἔχει τή φυσική του θέση σέ μιά πραγματική ἐπικοινωνιακή κατάσταση: Στήν περίπτωση αὐτή ὁ συγγραφέας ταυτίζεται τίς περισσότερες φορές μέ τόν ὁμιλητή (Ἰσοκράτης, Δημοσθένης, Κικέρων), ὁ ὁποῖος ἔχει τή δυνατότητα νά ἀπευθύνεται ἅμεσα στό κοινό του καί ἐπιδιώκει νά τό κερδίσει μέ τό μέρος του. Τότε

παρατηρεῖται μιά ἐναλλαγή ἀνάμεσα στίς μορφές τῆς ἀφήγησης, τῆς ἐπιχειρηματολογίας καί τῆς ἐκκλήσης, ὅπως μπορεῖ νά δείξει λ.χ. ἡ ἀνάλυση τῶν λόγων τοῦ Κικέρωνα²⁴.

Ἡ *ἱστοριογραφία* καθορίζεται κυρίως ἀπό τήν *πληροφόρηση* ὡς τρόπο ἐκφορᾶς. Ἀλλά καί *περιγραφές* καί *λόγοι* καθῶς καί *στοχασμοί* τοῦ συγγραφέα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Παραδείγματα γιά τήν παράλληλη παρουσία δῶν τῶν παραπάνω μορφῶν προσφέρουν τό πρώτο βιβλίο τοῦ Θουκυδίδη γιά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο ἢ τό πέμπτο βιβλίο τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας τοῦ Λιβίου «Ab urbe condita».

Ἡ *φιλοσοφική γραμματεία* τῆς ἀρχαιότητας ἐμφανίζεται ἀρχικά μέ τή μορφή τοῦ διδακτικοῦ ποιήματος (π.χ. Ξενοφάνης, Παρμενίδης), ἀργότερα μέ τή μορφή *πραγματείας* πού προβάλλει ἐπιχειρήματα καί ἀσχολεῖται μέ προβλήματα (π.χ. Δημόκριτος, Ἀριστοτέλης) ἢ μέ τή μορφή *διαλόγου* πού μιμεῖται μιά ζωντανή συνομιλία καί μπορεῖ εἰδικότερα νά ὑπογραμμίσαι τή συζήτηση, τήν ἀντιπαράθεση καί κάποτε τή συνειρμική παράταξη σκέψεων. Ἄς προστεθεῖ καί ἡ μορφή τῆς *ἐπιστολῆς* (π.χ. στόν Ἐπίκουρο). Αὐτοί οἱ διαφορετικοί τρόποι ἐκφορᾶς κληροδοτήθηκαν ἀπό τούς Ἕλληνες στή ρωμαϊκή φιλοσοφική γραμματεία (Λουκρήτιος, Κικέρων, Σενέκας).

Στοιχεῖα δομῆς

Μέ τή δομή ἑνός λογοτεχνικοῦ ἔργου σχετίζονται δύο ἐρωτήματα: 1. Ποιά μέρη διαδέχονται τό ἕνα τό ἄλλο; 2. Σέ ποιά σχέση θρῖσκονται μεταξύ τους αὐτά τά μέρη; Καί οἱ δύο ὀψεις παρουσιάζουν ὀρισμένες διαφοροποιήσεις πού ὀφείλονται στήν ἰδιομορφία τῶν ἐκάστοτε γραμματειακῶν εἰδῶν.

Σ' ἕνα *φιλοσοφικό ἔργο* ἡ δομή συχνά ἐναρμονίζεται μέ τίς ὀψεις καί τά προβλήματα πού προκύπτουν ἀπό τή *συστηματική ἀνάπτυξη* ἑνός εἰδικῶς ζητήματος ἢ κατά τήν πορεία ἑνός *διαλόγου*. Τήν πρώτη μορφή τήν ἀκολουθοῦν τά «Φυσικά» καί τά «Ἠθικά Νικομάχεια» τοῦ Ἀριστοτέλη, τή δεύτερη οἱ πρώτοι διάλογοι τοῦ Πλάτωνα. Καί στίς δύο μορφές, μέ μεταποπίσεις στό κέντρο θάρους, ὀφείλουν πολλά τά φιλοσοφικά συγγράμματα τοῦ Κικέρωνα.

Ἐνα *ἱστορικό ἔργο* ἀκολουθεῖ κατά κανόνα τή χρονολογική σειρά τῶν γεγονότων. Ὡστόσο, ἡ πρακτική αὐτή ἀποτελεῖ συνήθως τό γενικό πλαίσιο, στίς λεπτομέρειες ὅμως τήν

τάξη τήν καθορίζει το πλέγμα τόπων, προσώπων και θεμάτων. Μέ αυτόν τον τρόπο μπορούμε να διαγνώσουμε το κέντρο του ενδιαφέροντος και τις προθέσεις του συγγραφέα. Συχνά διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο ακόμη και οι *παρεκβάσεις*, που προσφέρουν γεωγραφικές ή ιστορικές προϋποθέσεις, μεθοδολογικούς ή θεμελιακούς στοχασμούς του συγγραφέα.

Τό πέμπτο βιβλίο του Λιβίου π.χ. είναι έτσι δομημένο ώστε το πρώτο μέρος να είναι αφιερωμένο στην αντιπαράθεση με την πόλη Βήιοι (Veii) και το δεύτερο στον γαλατικό πόλεμο. Τά δύο μέρη χωρίζονται από μία παρέκβαση για τους Έτρούσκους και τους Γαλάτες και συνδέονται χάρη στο πρόσωπο του Καμίλλου. Ένα ζευγος λόγων στην αρχή του βιβλίου αντιστοιχεί στον λόγο του Καμίλλου στο τέλος. Τά δύο κύρια μέρη υποδιαιρούνται πάλι σε μικρότερα κεφάλαια ισοδύναμα σε βάρος και έκταση και σχετικώς αυτόνομα²⁵.

Η διαδοχή των μερών σ' έναν δημόσιο λόγο έντοπιστηκε, συστηματοποιήθηκε και διδάχτηκε ως σχήμα στο πλαίσιο της διάταξης (*dispositio*) από τη θεωρία της αρχαίας ρητορικής: *προοίμιον* (*exordium*), *διήγησις* (*narratio*), *πίστις* (*argumentatio*), *άνασκευή* (*refutatio*), *έπιλογος* (*peroratio*). Ωστόσο, συχνά παρατηρούνται αποκλίσεις από τό σχήμα αυτό άνάλογο, συχνά κατάσταση και τις συγκεκριμένες προθέσεις. Η πειστική άκολουθία επιχειρημάτων, ή ποικιλία και ή κλιμάκωση αποτελούν τις κυριότερες δομικές άρχές ενός ρητορικού λόγου.

Τά θεωρητικά συγγράμματα της ρητορικής άκολουθούν κατά κανόνα τήν πορεία που υπέδειξαν οι ρητοροδιδάσκαλοι σχετικά με τά επιμέρους *στάδια εργασίας* (*εύρεσις* [*inventio*], *τάξις* [*dispositio*], *λέξις* [*elocutio*], *μνήμη* [*memoria*], *ύπόκρισις* [*actio*]), που αποτελούν τή βασική άρχή διάρθρωσης ενός λόγου. Οι υποδιαιρέσεις άκολουθούν ειδικότερες κατηγορίες της θεωρίας. Παράλληλα υπάρχουν και *παρεκβάσεις* που υπηρετούν άτομικές προθέσεις. Έτσι, οι *παρεκβάσεις* του Κικέρωνα στο «*De oratore*» περιέχουν μία παρουσίαση του ιδανικού ρήτορα που διαθέτει φιλοσοφική παιδεία· τό πρώτο και τό δωδέκατο βιβλίο του Κοϊντιλιανού περιγράφουν τό πρώιμο και τό τελικό στάδιο μίας παιδευτικής πορείας που διάρκεσε μία δλόκληρη ζωή.

Στό έπος ή διαδοχή των ραψωδιών (ή βιβλίων) καθώς και ή άκολουθία των σκηνών στο πλαίσιο μίας ραψωδίας αντι-

στοιχούν βασικά στη ροή των γεγονότων, ενώ άναδρομές στο παρελθόν και προβολές στο μέλλον καθώς και ή παρουσίαση σύγχρονων γεγονότων όχι ταυτοχρόνως αλλά σε διαδοχική σειρά διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο. Ο Όμηρος και ό Βιργίλιος παρουσιάζουν τόν Όδυσσέα και τόν Αινεία σε τέσσερις ραψωδίες της «Όδύσσειας» (ι-μ) και σε δύο βιβλία της «Αινειάδας» (2ο και 3ο) να άφηγούνται τις περιπέτειές τους μετά τήν καταστροφή της Τροίας. Στόν Βιργίλιο ό Αινείας είναι, σε δλόκληρο τό πρώτο μισό της «Αινειάδας», ό άποδέκτης συνεχών ύπαινιγμών για τήν Ίταλία ως τελικό στόχο του ταξιδιού του. Έπιπλέον, είναι χαρακτηριστικό για τήν «Αινειάδα» ότι σε τρία χωρία της προσφέρονται έκτενείς και αυτόδύναμες προβολές στο μέλλον και συχνά μεμονωμένοι ύπαινιγμοί για τή μεταγενέστερη σημασία της Ρώμης και για τή ρωμαϊκή ιστορία ως τήν «έκπλήρωσή» της στά χρόνια του Αύγουστου.

Στό δράμα επικράτησε από τήν έποχή του Μενάνδρου ή ποσοτική διαίρεση σε *πράξεις* και *σκηνές*, ή όποία ύπήρξε καθοριστική για τούς μεταγενεστέρους. Οι σκηνές όρίζονται με τήν είσοδο και τήν έξοδο των προσώπων, ενώ οι πράξεις άποτελούν ένα συνεκτικό πλέγμα δράσης. Για τήν αρχαία ελληνική τραγωδία ύπήρξε καθοριστική ή ποσοτική διαίρεση σε πρόλογο, άπόδο, έπεισόδια και στάσιμα. Σ' αυτή τήν ποσοτική διαίρεση αντιστοιχούν, στο επίπεδο της δράσης, ορισμένες *έξελικτικές μορφές* πλοκής, οι όποιες συνδυάζουν στοιχεία δομής και περιεχομένου: π.χ. *έκθετικός πρόλογος* (πληροφόρηση του θεατή για τις προϋποθέσεις της δράσης, πληροφόρηση που άποσκοπεί στη χειραγώγηση των συμπαθειών του θεατή)· *σκευωρία* (δράση που άποσκοπεί στην έξασφάλιση ενός προσωπικού πλεονεκτήματος με τήν έξαπάτηση άλλων προσώπων)· *περιπέτεια* (μεταβολή της πορείας της δράσης στο αντίθετο από εκείνο που προσδοκούσαν τά πρόσωπα ή/και οι θεατές)· *καταστροφή* (άπόφαση για τήν εύτυχία ή τή δυστυχία της πρωταγωνιστικής μορφής)· *αναγνώριση* (έντοπισμός άποφασιστικών σχέσεων που διέπουν τά γεγονότα, και ιδιαίτερα ταύτιση προσώπων).

Η *δραματική τεχνική* άποκαθιστά τή σχέση άνάμεσα στο επίπεδο της έξωτερικής ροής και της πλοκής του δράματος. Προγενέστερα γεγονότα εισάγονται στο έργο π.χ. με τήν άγγελική ρήση ή τήν άνάκριση, μεταγενέστερα γεγονότα προοι-

κονομούνται με τη μορφή *σχεδίου, αναγγελίας, προαισθήσης* ή *προειδοποίησης*. Στόν «Οιδίποδα Τύραννο» του Σοφοκλή τό άποφασιστικό γεγονός για τή μοίρα του Οιδίποδα προηγείται από τή σκηνική δράση, στην οποία άπλως γίνεται ή άποκάλυψή του (πρόκειται για τή λεγόμενη *αναλυτική τεχνική*).

Γιά τή *λυρική ποίηση* δέν είναι δυνατό νά προσδιοριστούν κανόνες σχετικά με τή διαδοχή ορισμένων μερών της. Ή χορική λυρική ποίηση διαιρείται έξωτερικά σέ *στροφές*. Στην πορεία του χορικού ποιήματος, όπως και στην πορεία της μονωδικής λυρικής ποίησης, μπορεί νά ένταχθούν έντελώς διαφορετικές μορφές σκέψης. Στην αρχαϊκή λυρική ποίηση συχνά διαδραματίζει κάποιον ρόλο ή αρχή της *παράταξης* ή της *κυκλικής σύνθεσης*. Έτσι, μιά έλεγεία του δψιμου αρχαϊκού ποιητή Τυρταίου (άπ. 6 Diehl) αρχίζει με μιά παραίνεση στους πολεμιστές και επιστρέφει σ' αυτή στό τέλος του ποιήματος, ένω στό κεντρικό της τμήμα άπαριθμούνται παρατακτικά οι άρνητικές συνέπειες που προκύπτουν, όταν ο πολεμιστής δέν έκτελει τό χρέος του. Στη λυρική ποίηση του Όρατίου έφαρμόζονται συχνά οι αρχές της *ισορροπίας*, της *συμμετρίας* ή της *κλιμάκωσης*. Στην «Ωδή» IV 15 συναντούμε και τίς τρεις αρχές (πρβ. κεφ. 4.2.3· σ. 159 κ.έ.).

Ίδιαίτερα δύσκολη είναι ή άπομόνωση δομικών μερών στη ρωμαϊκή *σάτιρα*. Οι *αδιόρατες* (ή *λανθάνουσες*) *μεταβάσεις* καθιστούν τά δρια ρευστά, και μπορούμε νά συλλάβουμε τή δομή περισσότερο παρακολουθώντας τήν πορεία της σκέψης παρά προβαίνοντας σέ υποδιαιρέσεις. Τμήματα που από κάποια άποψη διακρίνονται από μιά άλλη άποψη συνανήκουν, έτσι ώστε κάθε προσπάθεια νά περιγραφεί ή δομή με τή βοήθεια της υποδιαίρεσης νά οδηγεί σέ έντελως διαφορετικά συμπεράσματα, όπως έδειξε τό παράδειγμα της «Σάτιρας» I 6²⁶.

Στοιχεία του ύφους

Στήν περιοχή του ύφους ένδιαφέρον μπορεί νά παρουσιάζει ή επιλογή των λέξεων²⁷, και ειδικότερα τό είδος της λέξης, ή παραγωγή και ή λειτουργία της ή ή σημασία της, όπως λ.χ. ή συχνότητα των ουσιαστικών ή των ρημάτων, των συγκεκριμένων ή των άφηρημένων ουσιαστικών, ή παρουσία επιθέτων που έξατομικεύουν ή τυποποιούν, ή σχέση του έννοιολογι-

κού περιεχομένου (σημασιολογικός πυρήνας, δήλωση) με τίς συνειρμικές ή τίς συναισθηματικές παραστάσεις (σημασιολογικό περιβάλλον, συνδηλώσεις). Ή *συντακτική μορφή*²⁸, όπως ή χρήση ένικού και πληθυντικού, ορισμένων χρόνων και έγκλίσεων, και άκόμη τό είδος της πρότασης, ή έκτασή της, ή σύνδεση των προτάσεων μεταξύ τους, και ιδιαίτερα ή επιλογή της παράταξης (πολυσύνδετο, ασύνδετο) ή της υπόταξης (άπλές ή πολλαπλές δευτερεύουσες προτάσεις), πρέπει επίσης νά λαμβάνεται ύπόψη.

Άπό ύφολογική άποψη είναι σημαντική ή χρήση μεταφορικών εκφράσεων (τρόπων), όπως εικόνα, μεταφορά, σύμβολο, παρομοίωση, άλληγορία, μεταωνυμία κ.ά., λεκτικών σχημάτων, όπως ή επανάληψη και ή αντίστροφη διάταξη των λέξεων, π.χ. αναφορά, παραλληλισμός, χιαστό, υπερβατό καθώς και μορφές νοηματικά ιδιότυπου λόγου, όπως τό παράδοξο, τό δξύμωρο, ή υπερβολή, ο εύφημισμός και ή εϊρωνεία. Όλα αυτά τά μέσα κόσμησης (*ornatus*) του λόγου έγιναν άντικείμενο πραγμάτευσης από τή θεωρία της αρχαίας ρητορικής στό πλαίσιο της *λέξεως* (*elocutio*) και – παρά τή διαφορετική διαμόρφωση, ομαδοποίηση και θεωρία κατά περίπτωση – παραδόθηκαν από τή ρωμαϊκή και δψιμη αρχαιότητα και τόν Μεσαίωνα ως τόν 18ο αιώνα²⁹.

Τά ύφολογικά φαινόμενα μπορεί νά καταταχτούν σέ ορισμένες κατηγορίες. Ή ιδιαιτερότητα μπορεί νά εμφανιστεί με τή μορφή *αρχαϊσμού* ή *νεολογισμού* (χρονικό κριτήριο), *ιδιωματισμού* ή *έλληνισμού* (τοπικό κριτήριο), *λαϊκισμού* ή *επίλεκτου λεξιλογίου* (κοινωνικό κριτήριο), *πεζολογικού* ή *ποιητικού* στοιχείου (λογοτεχνικό κριτήριο)³⁰.

Γιά τό ύφος ενός έργου στό σύνολό του είναι ιδιαίτερας σημαντικά εκείνα τά επιμέρους χαρακτηριστικά που με τήν επανάληψη ή τόν συνδυασμό τους με άλλα πετυχαίνουν κάποιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Για τή διαπίστωση των συχνότερων ύφολογικών στοιχείων ένδεικνυνται οι στατιστικές μέθοδοι. Τώρα μπορούν νά χρησιμοποιηθούν για τόν σκοπό αυτόν ήλεκτρονικοί ύπολογιστές, άν καταφέρουμε νά τούς προγραμματίσουμε κατάλληλα.

Στοιχεία ρυθμού (μετρική)

Ή χαρακτηριστική διαφοροποίηση, που ισχύει για κάθε ρυθμό ως τάξη άνάμεσα σέ άλληλοδιαδεχόμενα στοιχεία, σέ «βα-

ριά» και «ελαφρά» στοιχεία στην περίπτωση του αρχαίου ελληνικού και του λατινικού στίχου καθορίζεται από μία κανονική διαδοχή «μακρῶν» και «βραχειῶν» συλλαβῶν (καί ὄχι ἀπό τήν ἀντίθεση «τονισμένη - ἄτονη συλλαβή», πού εἶναι καθοριστική γιά τόν νεοελληνικό στίχο): Ἡ ἀρχαία μετρική εἶναι ποσοτική. Ἐάν μέ τήν ὑπογράμμιση τῆς ποσότητας συνδέεται κατά κάποιον τρόπο καί μία ὑπογράμμιση τῆς ἔντασης (τόνος) εἶναι θέμα ἀμφιλεγόμενο - γιά τά ἀρχαία ἑλληνικά εἶναι μάλλον ἀπίθανο, γιά τά λατινικά μάλλον πιθανό. Ὁ ποσοτικός ρυθμός ἰσχύει γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική μετρική καί - ὑπό τήν ἐπίδρασή της - μετά τό 200 π.Χ. περίπου καί γιά τή λατινική. Προηγουμένως ἐπικρατοῦσε ἡ παλαιότερη (ἀσφαλῶς ἰταλογενής) μορφή στίχου, ὁ σατούρνιος, στόν ὁποῖο ὁ τόνος τῆς λέξης ἐπαιξε ἐνδεχομένως σπουδαιότερο ρόλο, κάτι ὅμως πού μᾶς διαφεύγει στίς λεπτομέρειές του.

Κατά κανόνα τά μακρά στοιχεῖα καλύπτονται ἀπό μακρές συλλαβές (—) καί τά βραχέα ἀπό βραχεῖες (∪). Ὑπάρχουν καί ὀρισμένες δυνατότητες ὑπακατάστασης: Σέ μερικές περιπτώσεις ἕνα μακρό στοιχεῖο μπορεῖ νά ἐκπροσωπηθεῖ ἀπό δύο βραχέα (∪∪), σέ ἄλλες ἕνα βραχύ ἀπό μία μακρά συλλαβή: ἄλογο (x).

Ἐνῶ οἱ δυνατότητες τῶν στοιχείων καί οἱ τυπικοί κανόνες εἶναι ἀντικείμενο τῆς μετρικῆς, τό ἐρώτημα μέ ποιά γλωσσικά στοιχεῖα εἶναι δυνατό νά ἐκπροσωπηθοῦν τά μετρικά στοιχεῖα ἀνήκει στήν περιοχὴ τῆς προσωδίας (πρβ. κεφ. 3.2.1). Μία συλλαβὴ λέξης θεωρεῖται μακρά: 1. ἂν τό φωνῆεν τῆς εἶναι μακρό (φύσει μακρά συλλαβή)· 2. ἂν τά σύμφωνα εἶναι ἄφωνο (κ, γ, χ, π, β, φ, τ, δ, θ στά ἀρχαία ἑλληνικά· b, p, g, c, d, t στά λατινικά) + ὕγρό (λ, μ, ν, ρ· l, m, n, r), τότε ἡ συλλαβὴ μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς μακρά ἢ βραχεῖα. *Χασμαδία*, δηλαδή τέλος λέξης σέ φωνῆεν (στά λατινικά καί σέ m) πρὶν ἀπό ἀρχὴ λέξης μέ (h+) φωνῆεν, βασικά ἀποφεύγεται στήν ἀρχαία ποίηση, καί μάλιστα μέ τῆ βοήθεια τῆς συναλοιφῆς (συνεκφώνησης τῶν δύο φωνηέντων) ἢ (ἀργότερα) μέ τῆ βοήθεια τῆς ἐκθλιψῆς (παράλειψῆς τοῦ τελικοῦ φωνηέντος). Ἐάν στά λατινικά ἡ δευτέρη λέξη εἶναι τό es(t), τότε χάνεται τό e (ἀφαίρεση). Δύο γειτονικά φωνήεντα μέσα στήν ἴδια λέξη μπορεῖ νά συμπεροφερθοῦν καί νά ἐκληφθοῦν ὡς ἕνα (συνίζηση): π.χ. *deinde* = —∪).

Στά ἀρχαία λατινικά εἶναι σημαντικές γιά τό μέτρο οἱ

ἀκόλουθες ἰδιαιτερότητες: 1. Τό τελικό -s μπορεῖ νά παραλειφθεῖ στήν προφορά καί ἔτσι νά μὴ θεωρηθεῖ σύμφωνα πού δημιουργεῖ θέσει μακρά συλλαβή. 2. Ὁ συνδυασμός ἄφωνο + ὕγρο δέν καθιστᾶ θέσει μακρό τό προηγούμενο φωνῆεν. 3. Συχνά παρουσιάζεται ἡ λεγόμενη *ἱαμβικὴ βράχυνση* (*brevis brevis*). Μία ἱαμβικὴ ἀκολουθία συλλαβῶν (∪—) μετατρέπεται σέ πυρρίχιο ρυθμό (∪∪), δταν α) ἡ πρώτη ἀπό τῆς δύο συλλαβές ἢ β) ἡ ἀμέσως ἐπόμενη συλλαβὴ εἶναι φορέας τοῦ τόνου τῆς λέξης: π.χ. α) *bonis* ∪—>∪∪· β) *iuventutis* ∪—∪∪>∪∪∪∪. 4. Ἡ ἀποκοπή καί ἡ συγκοπή εἶναι συχνά φαινόμενα: *nemp(e)*, *und(e)*, *proind(e)*, *deind(e)*· *peric(u)lum*.

Οἱ σπουδαιότεροι μετρικοί πόδες εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

ἱαμβος	∪—	τροχαῖος	—∪
δάκτυλος	—∪∪	ἀνάπαιστος	∪∪—
σπονδεῖος	— —	τρίβραχος	∪∪∪
κρητικός	—∪—	θακχεῖος	∪— —
προκελευσματικός	∪∪∪∪	χορίαμβος	—∪∪—

Μέ τόν ὄρο μέτρο ἐννοοῦμε τίς ἐνότητες πού μποροῦμε νά διαπιστώσουμε ὅτι ἐπανερχοῦνται κατά τήν ἀνάλυση ὀρισμένων στίχων. Στά ἀρχαία ἑλληνικά ὁ ἱαμβος, ὁ τροχαῖος καί ὁ ἀνάπαιστος ἀποτελοῦνται ἀπό δύο πόδες, ἐνῶ στίς ὑπόλοιπες περιπτώσεις ὁ πούς ταυτίζεται μέ τό μέτρο. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τή λατινική ποίηση, ἐνῶ στοὺς λατινικούς ἀπαγγελλόμενους στίχους ἕνας ἱαμβικός (κ.τ.λ.) πούς ἀποτελεῖ ἕνα μέτρο ἢ ἐκλαμβάνεται ὡς μία ἐνότητα κατά τόν χαρακτηρισμό τῶν λατινικῶν στίχων. Ἐτσι, γιά παράδειγμα, στό ἀρχαῖο ἑλληνικό *τρίμετρο* (3 μέτρα = 6 πόδες) ἀντιστοιχεῖ - μέ διαφοροποιήσεις κατά περίπτωση - ὁ λατινικός *senarius* (6 μέτρα = 6 πόδες).

Τά σπουδαιότερα εἶδη στίχου, μέ βάση τὰ λατινικά, εἶναι:

1. τό δακτυλικό ἑξάμετρο
—∪—∪—∪—∪—∪—x
2. τό πεντάμετρο —∪—∪—∪—∪—∪—
(Τό πεντάμετρο δέν ἀποτελεῖται ἀπό πέντε ὅμοια μέτρα, ὅπως θά μᾶς ἔκανε νά υποθέσουμε ἡ ὀνομασία του, ἀλλά ἀπό δύο ὅμοια μέρη μέ δύομισι δακτύλους τό καθένα).
3. ὁ ἱαμβικός *senarius* x∪x∪x∪x∪x∪—
4. ὁ τροχαῖος *septenarius* —x—x—x—x—x—∪—∪—∧

5. ὁ γλυκῶνειος — x — u — u — u —

Κάποτε μπορεί νά παραλείπεται ἕνα στοιχείο (ἢ παράλειψη σημειώνεται μέ τό σύμβολο (Λ), ἰδιαίτερα στήν ἀρχή (ἀκέφαλος) ἢ στό τέλος ἑνός στίχου (κατάληξη· αὐτό συμβαίνει, κατά κανόνα στόν τροχαϊκό *septenarius*). Σέ ὁρισμένα σημεία τοῦ στίχου εἶναι δυνατή μιά παύση, καί εἰδικότερα ὡς διαίρεση (/), ὅταν ἡ παύση χωρίζει δύο μέτρα, ἢ ὡς τομή (|), ὅταν σημειώνεται στό ἐσωτερικό τοῦ μέτρου. Ἡ τομή καί ἡ διαίρεση συνήθως ἀντιστοιχοῦν σέ μιά φυσική παύση τοῦ λόγου, σέ μιά συντακτική ἐνότητα ἢ, τουλάχιστον, σέ τέλος λέξης.

Γιά τόν ἐξάμετρο ἰσχύουν τά ἀκόλουθα: Ἡ τομή ὀνομάζεται ἀνάλογα μέ τή θέση της στόν στίχο, καί συγκεκριμένα *τριμερής* («μετά τρία μισά μέτρα»), ὅταν θρῖσκέται στή μέση τοῦ δευτέρου δακτύλου, *πενθημιμερής* (μέση τοῦ τρίτου δακτύλου), *ἑφθημιμερής* (μέση τοῦ τέταρτου δακτύλου). Τομή κατά *τρίτον τροχαῖο* ἔχουμε, ὅταν ἡ παύση σημειώνεται μετά τό πρῶτο θραχὺ τοῦ τρίτου ποδός. Ἡ διαίρεση μετά τόν τέταρτο πόδα ὀνομάζεται *βουκολική*. Γιά τή μετρική ἀνάλυση τῆς ἑξαμετρικῆς ποίησης στή ρωμαϊκή λογοτεχνία χρησιμοποιήθηκαν πρόσφατα ἠλεκτρονικοί ὑπολογιστές. Ὁ W. Ott δημοσίευσε τά ἀποτελέσματα σέ μιά σειρά «μετρικές ἀναλύσεις»³¹.

Ὁ πεντάμετρος χωρίζεται στή μέση σέ δύο ἴσα μέρη. Γιά *διασκελισμό* γίνεται λόγος, ὅταν τό τέλος τοῦ στίχου δέν ἀποτελεῖ νοηματική τομή στά συμφραζόμενα τῆς πρότασης.

Τό ἐξάμετρο εἶναι τό μέτρο τῆς ἐπικῆς καί τῆς διδακτικῆς, τῆς βουκολικῆς καί τῆς σατιρικῆς ποίησης. Ἕνα ἐξάμετρο καί ἕνα πεντάμετρο ἀποτελοῦν τό (*ἑλεγειακό*) *δίστιχο*, μιά ἐνότητα πού ἀπαντᾷ στό ἐπίγραμμα καί τήν ἑλεγεία. Ὁ *λαμβικός senarius*, τό ἀντίστοιχο τοῦ λαμβικοῦ τριμέτρου στά ἀρχαία ἑλληνικά, εἶναι ὁ σημαντικότερος στίχος τοῦ ρωμαϊκοῦ δράματος, καί μαζί του ὁ *τροχαϊκός septenarius*. Ὁ *γλυκῶνειος* καί οἱ *παράλλαγές* του, π.χ. ὁ *φερεκράτειος* καί ὁ *ἀνακρέοντιος*, ἀπαντοῦν συχνά στή λυρική ποίηση.

Ἀπό τά σημαντικότερα *εἶδη στροφῆς* ἀναφέρουμε, π.χ. γιά τόν Ὀράτιο, τήν ἀλκαϊκή στροφή, τή σαπφική στροφή καί τίς ἀσκληπιάδειες στροφές. Μιά ἀλκαϊκή στροφή παρουσιάζει τό ἀκόλουθο σχῆμα:

```

x — u — — " — u — u — u — x
x — u — — " — u — u — u — x
x — u — — — u — x
— u — u — u — u — x

```

Παραδείγματα προσφέρουν οἱ «Ὀδές» I 37 καί IV 15 τοῦ Ὀρατίου. Τά διάφορα εἶδη στροφῶν περιέχονται στά εἰδικά ἐγχειρίδια μετρικῆς καθώς καί σέ μερικές ἐκδόσεις ποιητῶν, ὅπως ἡ ἔκδοση τοῦ Ὀρατίου ἀπό τόν F. Klingner.

Στήν ἀρχαία λατινική κωμωδία, παράλληλα μέ τά διαλογικά τμήματα σέ ἀπαγγελλόμενα μέτρα (*diverbia*), ὑπάρχουν καί ἀδόμηνα μέρη (*cantica*). Τά τελευταῖα διαιροῦνται σέ *cantica* μέ τή στενότερη ἐννοια τοῦ ὄρου (ἀδόμηνα - *mutatis modis cantica*) καί ἀπαγγελλόμενα (μέ συνοδεία αὐλοῦ). Τά κυρίως *cantica* παρουσιάζουν μιά ποικιλία συνθετικῶν τρόπων. Μιά δυνατότητα ὑποδιαίρεσής τους: α) *cantica* μέ ἀποκλειστικά ἢ κυρίαρχα εἶδη μέτρου· β) *cantica* μικτά μέ δύο ἢ περισσότερα εἶδη μέτρου. Τά εὐνοούμενα εἶδη εἶναι ὁ κρητικός καί ὁ θακχεῖος· μέ αὐτά ἀναμιγνύονται συχνά λαμβικά καί τροχαϊκά στοιχεία. Βέβαια, ὑπάρχουν καί ἄλλα εἶδη μέτρων μέ πολλαπλές ἀναμίξεις. (Γιά τόν ρυθμό στά ἀρχαία πεζὰ κείμενα, βλ. τίς βιβλιογραφικές παραπομπές στό τέλος τοῦ τόμου.)

4.2.3. Λειτουργία καί σύμπραξη τῶν στοιχείων

Ὁρισμός τῆς λειτουργίας

Ἡ ἀνάλυση ἑνός κειμένου εἶναι ἕνα μέσο πού συντελεῖ στήν καλύτερη κατανόησή του ὡς *διαρθρωμένου συνόλου*. Πρέπει, λοιπόν, ἡ ἀνάλυση νά βοηθήσει νά γίνει φανερή ἡ δομή (σύνθεση) ἑνός κειμένου, γιά νά κατανοήσουμε τίς προθέσεις του (πρβ. κεφ. 4.1). Γιά τόν σκοπό αὐτόν εἶναι ἀπαραίτητη, πέρα ἀπό τήν παρατήρηση, τήν περιγραφή καί τήν ὀνομασία τῶν ἐπιμέρους στοιχείων, νά διασαφήσουμε τή θέση τους καί τήν ἀξία τους στό συνολικό κείμενο ἀφενός καί τή συμβολή τους στόν ἐντοπισμό τῆς πρόθεσης τοῦ κειμένου ἀφετέρου. Αὐτές οἱ δύο πλευρές ἀποτελοῦν *λειτουργίες* (ἐπιτεύγματα, στόχους) πού ἐκτελοῦν τά στοιχεία τοῦ ἔργου. Μέ τή βοήθεια μερικῶν παραδειγμάτων θά διευκρινήσουμε συνοπτικά τήν παρουσία καί τή λειτουργία τῶν ἐπιμέρους στοιχείων.

Στήν ἐναρκτήρια σκηνή τοῦ «Ἰπολύτου» τοῦ Εὐριπίδη ὁ

θεατής πληροφορείται από τον πρόλογο της 'Αφροδίτης τις προϋποθέσεις της δράσης (ιδανικό αγνότητας του 'Ιππολύτου, πού σημαίνει απόρριψη της 'Αφροδίτης και του Έρωτα Έρωτας της Φαίδρας για τον 'Ιππόλυτο). Μέ βάση τά σχέδια της 'Αφροδίτης, ο θεατής παραπέμπεται σε σημαντικές στιγμές της υπό εξέλιξη πλοκής (θάνατος της Φαίδρας, κατάρα του Θησέα, άφανισμός του 'Ιππολύτου). Μέ αυτόν τον τρόπο οι προσδοκίες του κατευθύνονται στο «πώς» θά εξελιχθούν τά γεγονότα. 'Ο θεατής μπορεί νά πάρει κριτική θέση άπέναντι στον άπόλυτο χαρακτήρα των έξουσιαστικών αξιώσεων της 'Αφροδίτης και τήν άδυσώπητη μέθοδο της πανίσχυρης θεάς· μέ τό επιλεγμένο λεξιλόγιό της ο θεατής παραπέμπεται σε θέματα - έννοιες όπως έρωας και σωφροσύνη, εὐκλεία και εὐσέβεια και έτσι εισάγεται στην προβληματική του Έργου. Περιεχόμενο, τρόπος έκφορας, δομή και λεξιλόγιο της προλογικής ρήσης δροῦν συνδυαστικά προετοιμάζοντας τόν θεατή για τό έπερχόμενο γεγονός. Γενικά, η ρήση έκπληρώνει μιά σημαντική άποστολή στο πλαίσιο της έκθετικής πληροφόρησης.

'Ο Τάκιτος χρησιμοποιεί - όπως π.χ. έχει δείξει ο F. Klingner για τήν άρχή του 13ου βιβλίου των «Annales»³² - άσυνήθιστες συμπλοκές λέξεων, αυθαίρετη διάταξη λέξεων και άπροσδόκητα κώλα μέ τή μορφή συμπληρωμάτων, πού από συντακτική άποψη δέν είναι άπαραίτητα, από νοηματική άποψη όμως εισάγουν κάτι έξαιρετικά σημαντικό. 'Όλα αυτά τά φαινόμενα συμβάλλουν ώστε ο άναγνώστης νά υποχρεώνεται σε διαρκή εγρήγορση και νά έρχεται αντιμέτωπος επανειλημμένα μέ τό άπροσδόκητο, τό άσυνήθιστο και τό τρομακτικό. 'Ο Τάκιτος, έπομένως, χρησιμοποιεί ύφολογικά μέσα για νά συγκλονίζει διαρκώς τόν άναγνώστη του και νά τόν κάνει νά ζήσει τά φοβερά γεγονότα της αφήγησης.

'Η άρχή του 13ου βιβλίου των «Annales» έχει ως εξής: *Prima novo principatu mors Iunii Silani proconsulis Asiae ignaro Nerone per dolum Agrippinae paratur...* Μιά μετάφραση μόνο μέ δυσκολία μπορεί νά άποδώσει τήν πολύπλοκη σχέση των προτάσεων. 'Ως πρώτο γεγονός μετά τήν άνοδο του νέου αυτοκράτορα αναφέρεται ένας θάνατος· πρόκειται για κάποιον άνθύπατο· ο Νέρων είχε πλήρη άγνοια· κάποιος δόλος της 'Αγριπίννας ήταν στή μέση· ότι ο 'Ιούλιος Σιλανός δέν πέθανε από φυσιολογικό θάνατο ο άναγνώστης τό πληροφορείται για πρώτη φορά στο τέλος μέ τό άσυνήθιστο ρήμα *pa-*

gatur ύστερα από τό ύποκείμενο *mors*. Μέ τήν πρώτη πρόταση προεξαγγέλλεται τό βασικό θέμα των έπόμενων παραγράφων: η αντίθεση ανάμεσα στη δίψασμένη για έξουσία βασιλομήτορα και τόν νεαρό αυτοκράτορα, ο οποίος στην άρχή ήταν του χεριού της. 'Η πρόταση θά μπορούσε νά είχε τελειώσει, αλλά ο Τάκιτος εισάγει μερικά συμπληρώματα: μιά άρνητική αίτιολογική πρόταση, μιά παράθεση, μιά συμπερασματική πρόταση. Οι προτάσεις αυτές συντελούν στην άνασκευή της ύπόθεσης ότι ο Σιλανός ίσως δολοφονήθηκε εξαιτίας της σημασίας του. 'Ετσι ο Τάκιτος κατευθύνει τήν έναγώνια άναμονή μας προς τήν πραγματική αίτία. 'Ο λόγος άναφέρεται στην έπόμενη πρόταση, πού άκολουθεί τά συμπληρώματα, και είναι ο φόβος της 'Αγριπίννας για έκδίκηση του Σιλανού για κάποιον άλλο φόνο, στον οποίο αυτή ένεχόταν.

'Υποδειγματικές Έρευνες για τή λειτουργία των ύφολογικών φαινομένων μας έχει δώσει σε άρκετές έργασίες του ο M. von Albrecht³³. Καί οι λειτουργίες των ρυθμικών στοιχείων ενός κειμένου πρέπει νά διερευνώνται, μολοντί σε πολλές περιπτώσεις δέν μπορούμε νά άποδείξουμε άναλυτικά τή λειτουργία τους μέ τά μέσα πού διαθέτουμε, άφού μάλιστα άγνοούμε τήν άρχαία μουσική πού συνόδευε τά άδόμενα λυρικά μέρη³⁴. Μας ενδιαφέρει νά δείξουμε σε όρισμένες περιπτώσεις τή σύμπραξη ανάμεσα στη συγκεκριμένη μορφή ενός μετρικού σχήματος και τό νόημα ενός δλόκληρου κειμένου.

'Ενας στίχος όπως ο έξάμετρος μπορεί - χάρη στις δυνατότητες πού προσφέρει μέ τήν άκολουθία των συλλαβών από ήχητική άποψη και μέ τά σημεία έμφασης από τήν άποψη της διάταξης των λέξεων - νά φωτίσει έντελώς διαφορετικές νοηματικές μονάδες. Στην άρχή της πέμπτης «Σάτιρας» του 'Ορατίου (I 5, 1-2), η αντίθεση ανάμεσα στη «μεγάλη Ρώμη» και τήν άσήμαντη 'Αρικία γίνεται φανερή χάρη στη «βαριά» άκολουθία σπονδειακών συλλαβών πού καλύπτουν τό μετρικό σχήμα τό σχετικό μέ τή Ρώμη και τήν «έλαφρά» δακτυλική άκολουθία τή σχετική μέ τήν 'Αρικία. 'Η συμπλοκή magna Roma δημιουργεί μιά άτμόσφαιρα κυριαρχίας, καθώς ο 'Οράτιος κατανέμει τις δύο λέξεις σε δύο έμφατικές θέσεις του στίχου, πριν από τήν τομή και στο τέλος του στίχου.

Γενετικά στρώματα

Προσπαθώντας νά καθορίσουμε τή λειτουργία των στοιχείων

στό συνολικό κείμενο, δέν επιτρέπεται νά αποκλείσουμε τήν περίπτωση κατά τήν ὁποία ὀρισμένα τμήματα ἢ φαινόμενα δέν ἑναρμονίζονται καθόλου μέ τό σύνολο ἢ ἑναρμονίζονται μόνο ὑπό ὄρους. Ἀνάλογες παρατηρήσεις ἐνδέχεται νά γίνουν ἀφορμή γιά τήν ἐξακρίβωση ἰδιαίτερων προθέσεων τοῦ συγγραφέα, ἰδιαίτερων συνθηκῶν κατά τή σύνθεση (διαφορετική σύλληψη, σχεδιάσματα, φάσεις ἐπεξεργασίας) ἢ ἰδιαιτεροτήτων στήν παράδοση τοῦ κειμένου (προσθήκες, τροποποιήσεις, ὀβελισμοί). Σέ περίπτωση πού αὐτά τά τμήματα παρουσιάζουν μιά αὐτοτέλεια καί δέν ἐντάσσονται ἁρμονικά στό συμπραζόμενα τοῦ ἔργου, εἶναι πολύ σημαντικά γιά τήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων τέτοιου εἶδους.

Ἐνδέχεται νά πρόκειται γιά ἕνα κομμάτι πού ἐνσωματώθηκε στή μεταγενέστερη ὀλοκληρωμένη μορφή τοῦ ἔργου ἀπό μιά προγενέστερη φάση ἐπεξεργασίας τοῦ ἀπό τόν συγγραφέα, πράγμα πού μαρτυρεῖ μιά καθυστέρηση ἀνάμεσα στή σύλληψη καί τήν ἐκτέλεση. Τέτοια ἐρωτήματα ἀνακύπτουν π.χ. γιά τό ἱστορικό ἔργο τοῦ Ἡροδότου, γιά τά «Φυσικά» καί τά «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλη, τό «Apologeticum» τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Τό ὑπό ἐξέταση κομμάτι μπορεῖ νά προέρχεται ἀπό κάποια πηγή, στήν ὁποία ἀρχικά βρισκόταν τοποθετημένο σέ διαφορετικά συμπραζόμενα, ἢ νά ἐνσωματώθηκε ἀπό κάποιο ἄλλο πρόσωπο διαφορετικό ἀπό τόν συγγραφέα ὡς μεταγενέστερη προσθήκη (τότε μιλοῦμε γιά *παρέμβλητο* κείμενο).

«Πηγές» μέ τήν κυριολεκτική τους σημασία, δηλαδή παρακαταθήκη πρωτογενοῦς ὕλικου ἢ ἀπόψεων γιά ὀρισμένα θέματα, μπορεῖ νά προσδοκᾷ κανεῖς κυρίως στό «ἐπιστημονικά» πεζογραφικά ἔργα, ἐνῶ στήν ποίηση ἔχουμε μάλλον *πρότυπα* ἢ «ἐρεθίσματα». Μιά σημαντική διαφορά ὀφείλεται ἐπίσης στό γεγονός ὅτι τά ποιητικά ἔργα διαμορφώνονται, ἐξ ὀλοκλήρου ἢ στό μεγαλύτερο μέρος τους, μέ βάση ἕνα μοναδικό πρότυπο (π.χ. ἡ «Andria» τοῦ Τερεντίου μέ βάση τήν «Ἀνδρία» τοῦ Μενάνδρου, τό 51ο ποίημα τοῦ Κατούλλου μέ βάση ἕνα ποίημα τῆς Σαπφούς· στό τελευταῖο παράδειγμα μᾶς ἔχει παραδοθεῖ τό πρότυπο, στό πρῶτο ὄχι), ἐνῶ πεζογραφικά ἔργα ὅπως τά φιλοσοφικά συγγράμματα τοῦ Κικέρωνα περιέχουν μιά ἀνθολόγηση ἀπό περισσότερες πηγές.

Θά ἔπρεπε, ὅσο αὐτό εἶναι δυνατό, ἕνα κομμάτι πού δέν ἀνήκει ὀργανικά στό δεδομένα συμπραζόμενα τοῦ κειμένου –

μέ τήν προϋπόθεση ὅτι, παρά τίς σύντονες προσπάθειες, ἡ ἐνταξή του ἀποδεικνύεται ἀδύνατη – νά ἐρμηνεύεται στό πλαίσιο τῶν ἀρχικῶν του συμπραζόμενων.

Τέτοια πορίσματα τῆς ἀνάλυσης ἐνδέχεται νά ἔχουν συνέπειες στήν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου: Κομμάτια πού δέν προέρχονται ἀπό τόν συγγραφέα ἢ ἀνήκουν σέ διαφορετικές παραλλαγές ἐνός ἔργου ἐντοπίζονται σέ μιά κριτική ἔκδοση (πρβ. κεφ. 2.3 καί 2.4).

Κατά διαστήματα ἡ ἀνάλυση μέ αὐτό τό νόημα θεωρήθηκε ἐπιστέγασμα μιάς ψυχολογικῆς κριτικῆς, ἡ ὁποία ἰχνηλατοῦσε τή γένεση ἐνός ἔργου μέ βάση «ψυχικές διαδικασίες». Ἄν πετύχαιναν νά ἐξακριβώσουν τή δημιουργία κάποιου ἔργου «μέσα στήν ψυχή τοῦ συγγραφέα» μέ βάση τόν τρόπο ἐργασίας ἢ τή χρήση τῶν πηγῶν, τότε εἶχαν πραγματοποιήσει τόν ὕψιστο στόχο κάθε φιλολογικῆς προσπάθειας.

Γιά τή φιλολογική ἐπιστήμη μέ ἱστορικό προσανατολισμό ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό ἐρώτημα κατά πόσο εἶναι δυνατό πίσω ἀπό τό δεδομένο κείμενο νά ἐντοπιστοῦν οἱ πηγές πού χρησιμοποίησε ὁ συγγραφέας ἢ νά διαπιστωθοῦν μέ τή βοήθεια συλλογισμῶν καί ἐνδεχομένως νά ἀνασυγκροτηθοῦν. Αὐτό τό ἐρώτημα ἀπασχόλησε κυρίως τήν ἀνάλυση τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας καί τή σχέση της μέ τίς ἀρχαίες ἑλληνικές πηγές καί πρότυπα.

Στό πλαίσιο παρόμοιων ἐρευνητικῶν δραστηριοτήτων ἰδιαίτερη σημασία εἶχαν ἡ ἀναζήτηση καί ἀνεύρεση αὐτοδύναμων κομματιῶν, τά ὁποία, ἀκολουθώντας γεωλογική ὀρολογία, τά χαρακτήρισαν *γενετικά στρώματα*. Ἡ ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ τύπου, μέ ἀφετηρία τήν ἀναλυτική θεωρία τοῦ F. A. Wolf γιά τόν Ὅμηρο, καθόρισε τήν ὀμηρικὴ ἔρευνα τοῦ 19ου αἰῶνα στό σύνολό της³⁵. Οἱ παρατηρήσεις πού ἔγιναν εὐνόησαν – ὕστερα ἀπό τίς ἀντιδράσεις τῶν «ἐνωτικῶν», οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν τήν ἐνότητα τῶν ἔπων καί ἀπέδιδαν τά δύο ὀμηρικά ποιήματα μέ τή σημερινή τους μορφή ἢ μόνο τό ἕνα σέ ἕναν καί μοναδικό ποιητή – ἕναν νέο τύπο ἀνάλυσης, ὅπως τήν ἐφάρμοσε π.χ. ὁ Schadewaldt, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ἐρευνητής ἐπιδιώκει νά ἐξακριβώσει δομικές ἐνότητες ὡς στοιχεῖα τοῦ ἔργου, ὄχι ὁμως ἀνεξάρτητα τμήματα ἢ γενετικά στρώματα. Βέβαια, δέν ἀποκλείεται ὀρισμένες δομικές ἐνότητες νά ἀποδειχθοῦν ὅτι εἶναι γενετικά στρώματα, ὅπως π.χ. ἡ «Τηλεμάχεια», ἡ δεῦτερη ἡμέρα τῆς παραμονῆς τοῦ Ὀδυσσεά

στούς Φαίακες και η τελευταία ραψωδία της «Οδύσσειας», πού κατά τόν Schadewaldt αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες.

Καί οι κωμωδίες του Τερεντίου αναλύθηκαν ως προς τά στρώματά τους, τά όποια προήλθαν από διαφορετικά αρχαιοελληνικά πρότυπα. Τήν πιό άποφασιστική ένδειξη τήν πρόσφερε ο ίδιος ο Τερέντιος, ο όποιος στους προλόγους του υποδεικνύει τή μέθοδο της «σύμφυρσης» διάφορων προτύπων, πού κάποτε τά κατονομάζει έπακριβώς, αλλά δέν μäs έχουν παραδοθεί. Ό τρόπος προσέγγισης πού αντιμετώπιζε τόν Τερέντιο περισσότερο ως μεταφραστή και διασκευαστή παρά ως ποιητή, ένω τό κύριο ένδιαφέρον τό μονοπωλούσαν τά αρχαία ελληνικά πρότυπα, έφτασε στό άπόγειό του μέ τίς έργασίες του G. Jachmann³⁶. Αντίθετα, η νεότερη έρευνα προβάλλει περισσότερο τή μέθοδο του ίδιου του Τερεντίου, τίς προθέσεις του και τά άποτελέσματά του, κάτι πού προϋποθέτει έναν προσεκτικό διαχωρισμό των δανείων από τήν προσωπική συμβολή³⁷.

Σύνθεση

Ό προσδιορισμός της συμβολής των επιμέρους στοιχείων σ' ένα σύνολο, π.χ. μιας σκηνής σ' ένα δράμα, προετοιμάζει τήν κατανόηση του συνολικού κειμένου, τήν όποια μπορούμε νά ονομάσουμε *σύνθεση* ή *όλοκλήρωση* (παλιότερα γινόταν λόγος στην κλασική φιλολογία για «άνώτερη έρμηνεία»). Μερικά στοιχεία παρουσιάζουν σέ υψηλότερο βαθμό όλοκληρωμένη μορφή, καθώς από μόνα τους αντιπροσωπεύουν τήν ένότητα του συνόλου ή τήν καθιστούν όρατή, π.χ. ο πρόλογος και η έξοδος, όπως η προλογική ρήση της Άφροδίτης και η καταληκτική σκηνή μέ τήν Άρτεμη στον «Ίππόλυτο» του Εϋριπίδη, τό προοίμιο στον «Catilina» του Σαλλουστίου ή στό ιστορικό έργο του Λιβίου παρόμοια λειτουργία έπιτελούν και οι πρώτοι στίχοι της «Αΐνειάδας» του Βιργιλίου. Όλοκληρωμένη μορφή έχουν στοιχεία πού *επανερχονται* συχνά, π.χ. μέ τή μορφή σκέψης (τά λεγόμενα *Leitmotiv* = κυρίαρχα μοτίβα)³⁸ ή συνθηματικών λέξεων (λέξεις - κλειδιά), όπως τό *σωφρονείν* στον «Ίππόλυτο», οι λέξεις *fides*, *concordia* και *fatum* στό ιστορικό έργο του Λιβίου, οι λέξεις *fatum* και *furor* στην «Αΐνειάδα» του Βιργιλίου.

Η ένότητα ενός έργου μπορεί επίσης νά όφείλεται στό

θέμα του (νόστος του Όδυσσέα στην «Οδύσσεια» *aequitas* στην τρίτη «Σάτιρα» του πρώτου βιβλίου του Όρατίου) ή σέ ένα πρόσωπο (ή Μήδεια στις όμώνυμες τραγωδίες του Εϋριπίδη και του Σενέκα· ο Κάμιλλος στό πέμπτο βιβλίο, ο Άννίβας στην τρίτη δεκάδα του Λιβίου· ο Κατιλίνας στό όμώνυμο έργο του Σαλλουστίου). Ό πιό σημαντικός παράγοντας, ώστόσο, πού συμβάλλει στην ένότητα ενός έργου είναι οι σχέσεις πού δημιουργούνται χάρη στη *δομή* ανάμεσα στα επιμέρους τμήματά του (πρβ. κεφ. 4.2.2). Για νά γίνουμε σαφέστεροι, θά φέρουμε ως παράδειγμα μία από τίς τελευταίες «Όδές» του Όρατίου, τό 15ο ποίημα του τετάρτου βιβλίου.

Τό προοίμιο (1η στροφή) δανείζεται από τόν Καλλίμαχο, τόν Βιργίλιο και τόν Προπέρτιο ένα οικείο μοτίβο πού έπιτελεί όμως μία νέα λειτουργία. Τήν προειδοποίηση του Άπόλλωνα για τήν άποφυγή ενός υπερβολικά μεγάλου θέματος ο Όράτιος τήν έκλαμβάνει κατά λέξη ως προειδοποίηση για άποφυγή μιας πολεμικής περιγραφής και εκλέγει ένα άλλο, πάλι όμως πολιτικό, θέμα, τόν έπαινο της ειρήνης πού όφείλεται στον Αϋγουστο. Μέ τήν προσφώνηση του προς αυτόν συνδέεται μία περίοδος, η όποία, μέ τά έξι ρήματά της σέ παρατακτικό πολυσύνδετο, καλύπτει δύο στροφές (τή 2η και τήν 3η) και άποτυπώνει τά άποτελέσματα της δραστηριότητας του Αϋγούστου για τήν ειρήνη: αναθέρμανση της γεωργίας, τερματισμός του πολέμου μέ τούς Πάρθους και του έμφύλιου πολέμου, άποκατάσταση του παλιού καλού ήθους, στό όποιο η Ρώμη χρωστά τή νικηφόρα πορεία της (4η στροφή). Μέ τήν παράταξη δημιουργείται η έντύπωση για ειρηνικές μέρες χωρίς τελειωμό. Οι δυνατότητες της άλκαϊκής στροφής αξιοποιούνται, ιδιαίτερα μέ τήν έξαρση σημαντικών λέξεων στην τελευταία θέση του στίχου, ένω τά όρια των στίχων καταργούνται μέ συνεχείς διασκελισμούς. Η συχνή επανάληψη του προθήματος *re-* είναι μία ένδειξη για τό κύριο περιεχόμενο της περιγραφής: η *rax augusta* άποτελεί άποκατάσταση των καλών συνθηκών.

Η πιό έμφανής τομή του ποιήματος παρατηρείται στό κέντρο του. Έδώ, στό τέλος της τέταρτης στροφής, συμπίπτει για πρώτη φορά τό τέλος πρότασης μέ τό τέλος στροφής. Ός αυτό τό σημείο, στό πλαίσιο της αναδρομής, κυριαρχεί ο παρακείμενος, ένω από τήν πέμπτη στροφή και ύστερα χρησιμοποιείται ο μέλλων, για νά δηλωθεί η πρόβλεψη.

Και το δεύτερο μισό του ποιήματος αναφέρει στην πρώτη του στροφή τόν Αύγουστο, που υπό την προστασία του θά παραμείνει σταθερή ή έσωτερική γαλήνη (5η στροφή) και ή διεθνής ειρήνη (6η στροφή). Οι δύο στροφές αποτελούν ξεχωριστές θεματικές ενότητες, αλλά συγκροτούν μία ομάδα χάρη στην άποφατική διατύπωσή τους με τό επαναλαμβανόμενο ποη. Οι δύο τελευταίες στροφές (ή 7η και ή 8η) επίσης συνανήκουν με βάση τό περιεχόμενο και τή διατύπωσή τους (θετική διατύπωση, ενιαία πρόταση). Με πλαίσιο τής λέξεις *pos ...canemus* διατυπώνονται πρώτα οι συνθήκες και έπειτα ή κύρια άποψη: Σέ εργάσιμες ήμέρες και άργιες, στό κρασί, σέ οίκογενειακό κύκλο, με τόν πρέποντα σεβασμό γιά τούς θεούς οι Ρωμαίοι θά ψάλλουν τά κατορθώματα τών *duces* τους από τής τρωικές ρίζες ως τό παρόν. 'Η συμπλοκή *progeniem Veneris* ανακαλεί τόσο τόν Αίνεά όσο και τό γένος τών 'Ιουλίων καθώς και τόν Αύγουστο. Σέ άπόλυτη συμφωνία με τό πνεύμα τής «Αίνειάδας» συνδέονται έδώ άξεδιάλυτα τά θέματα αυτά. 'Η μνεία τής άρχηγέτισσας του γένους τών 'Ιουλίων άντιστοιχεί στην άρχή του ποιήματος με τή μνεία του 'Απόλλωνα, που ο Αύγουστος τιμούσε ιδιαίτερα.

'Η μορφή του στίχου, τό ύφος, ή δομή, ο τρόπος έκφορας και τό περιεχόμενο συνεργάζονται γιά νά έκφράσουν με ένα λυρικό ποίημα τήν εύτυχία τής ειρήνης σέ μία ιστορική στιγμή κατά τήν όποία ο ποιητής διαδηλώνει τή συμφωνία του με τό λαό ως προς τήν αξιολόγηση του αυτοκράτορα, ενώ οι έμπειρίες του παρόντος έναρμονίζονται με τά κατορθώματα του παρελθόντος και τής προσδοκίας γιά τό μέλλον.

Συχνά αποτέλεσε άντικείμενο συζήτησης τό έρώτημα κατά πόσο αυτό τό ποίημα έκφράζει τό γενικό αίσθημα τής έποχής ή διακηρύσσει πειθήνια τόν έπαινο του ήγέτη και τήν αυτοκρατορική ιδεολογία. Τό ίδιο τό ποίημα δέν μάς έπιτρέπει νά άπαντήσουμε στό παραπάνω έρώτημα. 'Η έρμηνεία του ποιήματος πρέπει νά συμπληρωθεί με τήν εξέταση τών σχέσεων οι όποιες καθορίζονται από τή θέση του σέ όλόκληρο τό βιβλίο, από τήν έποχή του, από τό συνολικό έργο του ποιητή και από τόν όριζοντα του δέκτη του.

Τό αξίωμα έχει γενικότερη ισχύ και δέν περιορίζεται μόνο σ' αυτό τό ποίημα. 'Η προσπάθεια νά κατανοήσουμε ένα έργο με τή βοήθεια τής άνάλυσης και τής σύνθεσης πετυχαίνει τόν στόχο της σέ διαφορετικό κάθε φορά βαθμό. 'Ακόμη και άν

υπάρχει μία τέτοια «κατανόηση του συνόλου», δέν μπορούμε νά τή συνοψίσουμε έπιγραμματικά και νά ανακαλύψουμε «έναν κοινό παρονομαστή», γιατί τό λογοτεχνικό κείμενο έμπειρείχει περισσότερο νόημα από αυτό που έντοπίζουν οι προσπάθειες τής περιγραφής και τής έρμηνείας. 'Ερμηνεία, έπομένως, δέν είναι τίποτε άλλο παρά μία *συμβολή στην καλύτερη άνάγνωση*. Γιά τόν λόγο αυτόν είναι άπαραίτητο νά λαμβάνονται υπόψη όλες οι πρόσθετες σχέσεις, που συνοπτικά μπορούμε νά τής όνομάσουμε γραμματολογικά συμφραζόμενα (πρβ. κεφ. 4.3).

Τά ποιητικά βιβλία

'Ως μετάβαση άνάμεσα στα προβλήματα του συγκεκριμένου ποιήματος και τή «βιογραφία» του συνολικού έργου μπορεί νά χρησιμεύσουν έρωτήματα γιά τή *σύνθεση τών ποιητικών βιβλίων*. 'Οχι ή χρονολογική άκολουθία αλλά οι σχέσεις ως προς τά θέματα, τά μοτίβα και τής μορφές είναι κυρίως τά κριτήρια γιά τήν έκλογή τής διάταξης τών ποιημάτων. Στο πλαίσιο ενός βιβλίου τό ποίημα, έκτός από τό νόημά του ως αυτοδύναμο δημιούργημα, αποκτά μία πρόσθετη σημασία χάρη στη θέση και τή σχέση του με άλλα ποιήματα του ίδιου βιβλίου.

'Ετσι ή «'Ωδή» IV 15 του 'Ορατίου ως κατακλείδα κατέχει έμφατική θέση και κατά κάποιον τρόπο αφήνει έναν «άποηχο» στό αυτί του αναγνώστη. Γιά τόν λόγο αυτόν δέν είναι χωρίς σημασία τό γεγονός δι αυτό τό ποίημα συνενώνει αρκετά χαρακτηριστικά γιά τόν 'Οράτιο θέματα, όπως ή πολιτική (πρβ. τήν πορεία από τή 16η «'Επωδή» με ένδιάμεσο σταθμό τής «'Ωδές» I 14, I 37 και III 1-6 ως τό τέταρτο βιβλίο τών «'Ωδών»), ή ποίηση και ή γιορταστική χαρά: έπίσης τό γεγονός δι ξαναπιάνει μοτίβα του τετάρτου βιβλίου τών «'Ωδών» (ιδιαίτερα στενή είναι ή σχέση με τό ποίημα γιά τόν Αύγουστο IV 5): τό γεγονός δι τό δεύτερο μέρος του ποιήματος άσχολεϊται με τό μέλλον: τό γεγονός, τέλος, δι δημιουργείται μία άντιστοιχία με τήν άρχή του εισαγωγικού ποιήματος χάρη στη μνεία τής 'Αφροδίτης στό τέλος του βιβλίου, και με αυτόν τόν τρόπο αποκτά ένα πλαίσιο όλόκληρο τό βιβλίο.

Μολονότι τά τελευταία χρόνια συζητούνται με τρόπο έξαντλητικό προβλήματα σύνθεσης βιβλίων, ιδιαίτερα ποιητικών βιβλίων τής έποχής του Αύγουστου μετά τής «'Εκλογές» του

Βιργιλίου, δέν έχουν ακόμη διασαφηθεί ικανοποιητικά οι σχέσεις, ή σύνθεση και ή ένότητα των επιμέρους ποιητικών βιβλίων, όπως μπορεί νά δείξει ή περίπτωση των «Σατιρών» του Όρατίου.

4.3. Γραμματολογικά συμφραζόμενα

4.3.1. Συγγραφέας, κατάσταση, κοινό

Τό λογοτεχνικό έργο είναι ένα ιστορικό φαινόμενο. Ή μεμονωμένη εξέτασή του δέν είναι παρά ένα πρώτο μεθοδολογικό βήμα, όπου ή προσοχή μας συγκεντρώνεται στην εμφάνιση του φαινομένου, ενώ πρέπει νά παραμεριστούν προσωρινά όλες οι σχέσεις πού τό καθορίζουν και τό υπερβαίνουν.

Όταν ό Όράτιος αρχίζει τή δέκατη «Σάτιρα» του πρώτου βιβλίου μέ τίς λέξεις *Nempe incoposito dixi pede curtere versus / Lucili...*, καταλαβαίνουμε καλύτερα αυτόν τόν στίχο και δλόκληρη τή «Σάτιρα», αν γνωρίζουμε τό χωρίο πού παρατίθεται εδώ από μία προγενέστερη «Σάτιρα» και αν έχουμε υπόψη μας ότι ό Όράτιος απευθύνεται σ' ένα κοινό πού διάβαζε και εκτιμούσε τίς «Σάτιρες» του Λουκιλίου από τόν 2ο αιώνα π.Χ. Αυτό ισχύει τόσο γιά τούς πρώτους ακροατές τής «Σάτιρας» στον κύκλο του Μαικήνα όσο και γιά τούς αναγνώστες πού διάβασαν τό ποίημα σέ μία έκδοση μέ μορφή βιβλίου.

Ό σύγχρονος δέκτης είναι υποχρεωμένος νά ανασυνθέσει τήν κατάσταση επικοινωνίας ανάμεσα στον συγγραφέα και τό κοινό. Στην εκπλήρωση αυτού του σκοπού μπορεί νά τόν βοηθήσει τό ίδιο τό κείμενο ή πρόσθετες ιστορικές μαρτυρίες σχετικές μέ αυτή τήν κατάσταση. Οι περισσότερες από αυτές τίς μαρτυρίες είναι μέ τή σειρά τους λογοτεχνικού χαρακτήρα: επιπλέον υπάρχουν οι επιγραφές (πού περιέχουν στοιχεία γιά θεατρικές παραστάσεις) ή αρχαιολογικά εθρήματα (π.χ. αρχαία θεατρικά κτίσματα πού υποδηλώνουν τήν πρακτική τής παράστασης). Άλλά ακόμη και τά βοηθήματα πού συντάξε ή αρχαιότητα μέ τή μορφή λεξικών ή υπομνημάτων και τά σχόλια των μεσαιωνικών χειρογράφων πού άντλουν από αυτά μπορούν νά προσφέρουν βοήθεια. Ή πλειονότητα των πληροφοριών από αυτές τίς μαρτυρίες έχει γίνει άντικείμενο

επεξεργασίας σέ βιβλία αναφοράς, πού μπορούμε νά τά συμβουλευόμαστε. Ίδιαίτερα γιά τούς συγγραφείς διαθέτουμε ένα πολλαπλά χρήσιμο ύλικό.

Προσπαθώντας νά κατανοήσουμε ένα έργο, μερικά έρωτήματα είναι δυνατό νά διευκρινιστούν ευκολότερα αν συγκριθούν μέ παρόμοια φαινόμενα σέ άλλα έργα του ίδιου συγγραφέα. Βέβαια, προϋπόθεση είναι ότι περιεχόμενο και θέματα, μορφές έκφοράς και δομικές αρχές, ύφος και στιχουργία παρουσιάζουν σ' έναν συγγραφέα κάποια σταθερότητα ή μία συνεχή εξέλιξη.

Έκτός από τή σύγκριση επιμέρους φαινομένων, πολύτιμη μπορεί νά αποδειχτεί ή δημιουργία μιας *εργοβιογραφίας* κάποιου συγγραφέα. Χάρη σ' αυτή είναι δυνατό, σέ συνδυασμό μέ τά στοιχεία πού προκύπτουν από τή βιογραφία του συγγραφέα και σχετίζονται μέ τό έργο του, νά εξακριβώσουμε τήν εξέλιξη και τήν ένότητα ενός έργου ζωής. Ή κατανόηση μιας τέτοιας σχέσης παρουσιάζει άμεσο ενδιαφέρον γιά εκείνον πού ασχολείται μέ τίς σκέψεις, τό ύφος και τή λογοτεχνική τεχνική ενός συγγραφέα, και έμμεσα γιά εκείνον πού θέλει νά γνωρίσει μία εποχή ή έναν πολιτισμό. Κυρίως όμως διευκολύνει πάλι τήν κατανόηση κάθε έργου χωριστά ενός συγγραφέα – και ένδεχομένως και των έργων άλλων συγγραφέων.

Υποδείγματα τέτοιων εργοβιογραφιών είναι π.χ. τό βιβλίο του K. Reinhardt γιά τόν Σοφοκλή, ό «Βιργίλιος» του F. Klingner και ό «Κικέρων» του M. Gelzer. Σ' αυτά τά τρία βιβλία ή σχέση του έργου μέ τή ζωή του συγγραφέα διαδραματίζει διαφορετικό κάθε φορά ρόλο, ανάλογα μέ τή σημασία των βιογραφικών στοιχείων γιά τήν κατανόηση του έργου. Στην περίπτωση του Κικέρωνα ό ρόλος αυτός είναι σίγουρα πολύ σημαντικός. Άλλά και σέ άλλες περιπτώσεις τό έρώτημα γιά τή σχέση των έργων μπορεί νά προωθήσει τήν κατανόησή τους, π.χ. στην περίπτωση του Εύριπίδη, του Ξενοφώντα, του Πλάτωνα, του Άριστοτέλη και του Μενάνδρου γιά τά αρχαία ελληνικά, του Κατούλλου, του Όρατίου, του Προπερτίου, του Όβιδίου, του Σενέκα, του Στατίου και του Τακίτου γιά τά λατινικά.

Τά κριτήρια γιά τήν ένότητα ενός έργου ζωής ένδέχεται κατά περίπτωση νά είναι διαφορετικά και νά άφορούν τίς άντιλήψεις, τήν τεχνική τής παρουσίασης ή τό ύφος. Γιά τόν

Σοφοκλή π.χ. ο Reinhardt κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μία νομοτελειακή εξέλιξη στην τραγική τέχνη του με βάση τη σημασία του «τραγικού κόσμου των φαινομένων», τη μοναξιά του τραγικού ήρωα και ορισμένες δραματουργικές μεθόδους. Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε την τοποθέτηση της χρονολόγητης τραγωδίας «Τραχίνιες» στη δεύτερη θέση ανάμεσα στα σωζόμενα έργα του, δηλαδή μετά τον «Αΐαντα» και πριν από την «Αντιγόνη». Για τον Εύριπίδη οι έρευνες στην ψυχολογία των προσώπων, στη δραματουργία, στους τρόπους έκφρασης, στην παρουσίαση των θεών και στην «τραγικότητα» του οδήγησαν σε πορίσματα και αντιλήψεις οι οποίες αν εξεταστούν καθαυτές, είναι, βέβαια, συνεπείς, αλλά αποκλίνουν αρκετά μεταξύ τους. Μια έννοια του Εύριπίδειου έργου μπορεί να διαπιστωθεί, μόνο αν η σχέση ανάμεσα στις παραπάνω όπτικές γωνίες διερευνηθεί αρχικά στα επιμέρους δράματα και έπειτα στο συνολικό έργο. Στην περίπτωση του Πλάτωνα η προσοχή στράφηκε τότε στα ύφολογικά φαινόμενα (μέ βάση γλωσσικά στατιστικά στοιχεία), τότε στη μορφή του διαλόγου, τότε στο φιλοσοφικό περιεχόμενο και τότε στη σημασία επιμέρους έννοιών, προκειμένου να διασαφηθεί η εξέλιξη και η σχέση ανάμεσα στους διαλόγους του καθώς και η φιλοσοφία του. Σχετικά με τη χρονολόγηση στάθηκε δυνατό να συγκροτηθούν ορισμένες ομάδες διαλόγων, αλλά ακόμη δεν έχουν διευκρινιστεί ούτε η ακριβής σειρά τους ούτε η ακριβής σχέση τους.

Εξετάζοντας το έργο του Όρατιου ως προς την έννοια του καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μπορούμε να θεωρήσουμε χαρακτηριστικό της ποιήσής του όχι τόσο τα «βιώματα» και τα θέματά της όσο τη ρεαλιστική, ανθρώπινη και εϊρωνική στάση που διακρίνει το έργο του. Αυτή η στάση γίνεται αισθητή τόσο στον τρόπο της λογοτεχνικής του κριτικής, που διατρέχει ολόκληρο το έργο του Όρατιου, όσο και στις απόψεις και τις θέσεις του απέναντι στα πολιτικά θέματα. Σε όλους αυτούς τους τομείς μπορούμε να παρατηρήσουμε μία εξέλιξη από την ανησυχία και τη σκληρή κριτική των δεδομένων συνθηκών σε μία μεγαλύτερη ήρεμια και κατανόηση του περιβάλλοντός του.

Αυτή η εξέλιξη μπορεί να παρατηρηθεί καθώς προχωρούμε από τις πρώιμες «Σάτιρες» και «Επωδες» στις οψιμες και, τέλος, στις «Ωδες»³⁹. Μέ τα προσωπικά μοτίβα και θέματα

συνάπτονται εδώ τα λογοτεχνικά και τα πολιτικά, που προηγουμένως διαχωρίζονταν. Τη θέση της λογοτεχνικής κριτικής την παίρνει τώρα η ποιητική αυτοπεποίθηση, στη θέση της αυτοκαταστροφής της Ρώμης και της πολιτικής κινδυνολογίας προβάλλονται τώρα οι ήθικες μεταρρυθμίσεις και τα πολιτικά έπιτεύγματα. Ηθικά θέματα κυριαρχούν αρχικά και στο πρώτο βιβλίο των «Επιστολών» στη συνέχεια εισάγονται ερωτήματα για την ποίηση και την πολιτική που προωvίζονται τό οψιμό του έργο. Όλα τα θέματα του Όρατιου συνδυάζονται εδώ, στο δεύτερο βιβλίο των «Επιστολών» και στο τέταρτο βιβλίο των «Ωδών», σε νέα μορφή. Η σχέση ανάμεσα στην ποίηση και την πολιτική είναι στενή, αφού η ποίηση έπιτελεί μία δημόσια - πολιτική λειτουργία. Η εδύνη της τέχνης απέναντι στον εαυτό της και τον άνθρωπο είναι τα κεντρικά θέματα των «Επιστολών» που εμφανίζονται και στο τέταρτο βιβλίο των «Ωδών», παράλληλα με προσωπικά θέματα.

Μέ τα ερωτήματα που αφορούν την εργοβιογραφία συνδέονται και άλλα προβλήματα. Ένα από αυτά είναι η *άπόλυτη και η σχετική χρονολόγηση των έργων*, όπως στην περίπτωση του Σοφοκλή και του Πλάτωνα αλλά και στην περίπτωση άλλων συγγραφέων, π.χ. του Τακίτου και του Όρατιου. Τη βάση για τη χρονολόγηση την αποτελούν εν μέρει *έσωτερικά κριτήρια*, όπως γλώσσα, ύφος, τεχνική του στίχου, θέματα, μοτίβα, σκέψεις και τρόποι παρουσίασης. Αν είναι δυνατό να διαπιστωθεί στα παραπάνω στοιχεία μία εξέλιξη του συγγραφέα και αν η χρήση των στοιχείων αυτών σ' ένα συγκεκριμένο κείμενο τό τοποθετούν σ' ένα συγκεκριμένο σημείο της εξέλιξης, τότε είναι δυνατό να χρονολογηθεί τό έργο *σχετικά*. Επίσης μπορεί να αποδοθούν χρήσιμες αυτοβιογραφικές πληροφορίες, αυτοαναφορές ή παραπομπές σε άλλα έργα ή ιστορικά δεδομένα. Για μία *άπόλυτη* χρονολόγηση κατά κανόνα είναι *άπαραίτητα έσωτερικά κριτήρια*: πληροφορίες για ένα έργο που συνδυάζεται με χρονολογία του τότε ισχύοντος ήμερολογίου ή με χρονολογημένα γεγονότα. Χρονολογικά προβλήματα που δεν έχουν ακόμη διασαφηθεί θέτουν π.χ. οι «Τραχίνιες» του Σοφοκλή ή η λεγόμενη «Ags roetica» του Όρατιου⁴⁰.

Σε μερικές περιπτώσεις τό πρόβλημα της χρονολόγησης σχετίζεται με τό ερώτημα για την *προτεραιότητα* όχι μόνο

ανάμεσα στα έργα του ίδιου συγγραφέα αλλά και ανάμεσα σε διαφορετικούς συγγραφείς. Ένα σημαντικό μέσο για τη λύση του προβλήματος προσφέρουν από τη μία ή άμεση σύγκριση των δύο έργων και από την άλλη ή προσπάθεια να συσχετιστούν με ένα τρίτο συγκρίσιμο μέγεθος. Αυτή η μέθοδος εφαρμόστηκε στο ερώτημα για την προτεραιότητα ανάμεσα στη σοφόκλεια και την εὐριπίδεια «Ἠλέκτρα», με βάση τη σύγκριση των δύο έργων με τις «Χοηφόρες» του Αἰσχύλου και με βάση το ερώτημα ποιός ποιητής γνωρίζει ποιόν και τόν προϋποθέτει⁴¹, στο ζήτημα της προτεραιότητας ανάμεσα στην τέταρτη «Ἐκλογή» (ή σε ὀλόκληρο τό βιβλίο των «Ἐκλογῶν») του Βιργιλίου και τη 16η «Ἐπωδή» του Ὀρατίου (σέ σχέση με τόν Θεόκριτο)⁴² καθώς και στο πρόβλημα της προτεραιότητας ανάμεσα στα δύο πρώτα ἀπολογητικά συγγράμματα της Χριστιανοσύνης, τό «Apologeticum» τοῦ Τερτυλλιανοῦ και τόν «Ὀκτάβιο» τοῦ Minucius Felix, τά ὅποια μᾶς παραδόθηκαν σέ λατινική γλώσσα, με βάση τή σύγκρισή τους με τό ἔργο τοῦ Κικέρωνα «De natura deorum»⁴³.

Παρόμοια κριτήρια με αὐτά πού ἰσχύουν γιά τή χρονολόγηση και τήν τοποθέτηση ἑνός συγγράμματος στό ἔργο ζωῆς κάποιου συγγραφέα καθώς και γιά τά προβλήματα προτεραιότητας εφαρμόζονται και σέ ζητήματα γνησιότητας. Ὁ ἰδεολογικός κόσμος, ἡ δομή, οἱ τρόποι ἐκφορᾶς, τό ὕφος και, ἐνδεχομένως, τό μέτρο χρησιμοποιοῦνται και στήν περίπτωση αὐτή. Ἦδη οἱ ἀλεξανδρινοί φιλόλογοι εἶχαν ἀπομονώσει τή 10η ραψωδία τῆς «Ἰλιάδας» ὡς νόθη, ἤδη ὁ Βάρρων θρῆσκόταν ἀντιμέτωπος με τό πρόβλημα τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν γνήσιων ἀπό τίς νόθες κωμωδίες τοῦ Πλαύτου. Ἴσως μάλιστα ἡ γνώμη του νά ὑπῆρξε καθοριστική γιά τήν ἐπιλογή τῶν ἔργων τοῦ Πλαύτου πού μᾶς διασώθηκαν. Στά νεότερα χρόνια ὁ L. Valla ἔδειξε τή μὴ γνησιότητα τῆς «Δωρεᾶς τοῦ Κωνσταντίνου» και ὁ Bentley τῶν λεγόμενων ἐπιστολῶν τοῦ Φάλαρη. Ὁ «Προμηθεᾶς» πού παραδόθηκε με τό ὄνομα τοῦ Αἰσχύλου, ἡ συλλογή τῶν ἐπιστολῶν με τό ὄνομα τοῦ Πλάτωνα και, στή λατινική λογοτεχνία, ἡ «Appendix Sallustiana» (δύο ἐπιστολές πρὸς τόν Καίσαρα και ἕνας λίβελος κατά τοῦ Κικέρωνα), ἡ «Appendix Vergiliana» και ἀπό τά δράματα τοῦ Σενέκα ἡ «Ὀκταβία» εἶναι παραδείγματα κειμένων πού ἀκόμη και σήμερα ἀποτελοῦν πρόκληση γιά τούς κριτικούς τῆς γνησιότητας.

Ἐξίσου σημαντική με τήν ἐξέταση ἑνός συγγραφέα εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς κατάστασης, γιατί στήν ἔρμηνεα ἱστορικοῦ τύπου⁴⁴ ὁ ἔρμηνευτής πρέπει νά ἐξακριβώσει τί ἤθελε νά πεῖ ἕνας συγγραφέας, κάτω ἀπό τίς δεδομένες συνθήκες μιᾶς ἱστορικής συγκυρίας, στοὺς συγχρόνους του και πῶς ἐνδέχεται αὐτοί νά τό κατάλαβαν. Ὁ Böckh ἔκανε λόγο γιά «συνάφεια με τίς πραγματικές συνθήκες» στήν ἐπιστήμη τῆς λογοτεχνίας· σήμερα θά μιλούσαμε γιά «πραγματολογική διάσταση». Αὐτές οἱ συνθήκες μπορεῖ κατά περίπτωση νά ἀφοροῦν π.χ. πολιτικά γεγονότα ἢ καταστάσεις, ἐπιστημονικές ἢ ἠθικές συζητήσεις, λογοτεχνικές τάσεις ἢ συγκεκριμένα κείμενα. Γι' αὐτό εἶναι ἀπαραίτητη κατά τήν ἱστορική ἔρμηνεα ἡ γνώση τῆς πραγματικότητας, και μάλιστα σέ τόσο μεγαλύτερο βαθμό ὅσο ἕνα κείμενο παραπέμπει σέ κάποιες συνθήκες ἢ τίς προϋποθέτει, χωρίς ὅμως ταυτόχρονα νά τίς ἐξηγεῖ.

Π.χ. ὁ Τυρταῖος στό παραινετικό ποίημα πού μνημονεύθηκε παραπάνω (απ. 6' πρβ. κεφ. 4.2.2, σ. 148) ἀναφέρεται στήν κατάσταση τοῦ δευτέρου Μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ἡ ἀνάγκη και ἡ τιμὴ ἀπαιτοῦν ἀπό τούς Σπαρτιάτες νά μὴν ἐγκαταλείψουν τή στρατιωτική φάλαγγα. Ἀκόμη και ὁ θάνατος θά ἦταν προτιμότερος ἀπό τήν ὑποχώρηση, γιατί οἱ συνέπειες μιᾶς ἡττας και ἀπώλειας τῆς περιουσίας θά σήμαιναν γιά τόν καθένα τους τήν οἰκονομική και προσωπική καταστροφή.

Ὁ ἔπαινος τοῦ Ἀρείου πάγου στίς «Εὐμενίδες» τοῦ Αἰσχύλου ἀκούγεται μπροστά στό ἀθηναϊκό κοινό σέ μιά στιγμή πού οἱ ἐξουσίες τοῦ Ἀρείου πάγου ἔχουν περιοριστεῖ μετὰ τίς συνταγματικές μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἐφιάλτη. Κατά τόν ἴδιο τρόπο εἶναι σημαντικό γιά τήν κατανόηση μερικῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη και κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη νά γνωρίζουμε ὅτι γράφτηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου και κάτω ἀπό ὀρισμένες περιστάσεις. Γιά τόν Ἀριστοφάνη σημασία ἔχουν ἐπιπλέον τά παραθέματα, οἱ ὑπαιτιμοί και οἱ παρωδίες τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη.

Γιά τό περιεχόμενο, τήν ἐπιχειρηματολογία και τήν πρόθεση τοῦ λόγου τοῦ Κικέρωνα γιά τόν Sextus Roscius Amerinus εἶναι βασική προϋπόθεση τό γεγονός ὅτι αὐτοί πού φρόντισαν γιά τόν ἀφανισμό τοῦ Roscius ἦταν ἐδνοούμενοι τοῦ τότε Ῥωμαίου διαχειριστῆ τῆς ἐξουσίας. Γι' αὐτόν τόν λόγο καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια ὥστε νά διακριθοῦν, ὅσο ἦταν δυνατό, ὁ Chrysogonus και οἱ ἀνθρώποι του ἀπό τόν Σύλλα, γιά

νά μήν προσάψουν στον τελευταίο καμία κατηγορία, όταν θα αποκαλύπτονταν τά αίσχη των άλλων. Σημασία έχει επίσης για τό περιεχόμενο και τό ύφος ενός λόγου ή συγκεκριμένη κατάσταση του ρήτορα μπροστά στο δικαστήριο κατά περίπτωση. Από μερικούς λόγους του Κικέρωνα απουσιάζει τό αφηγηματικό τμήμα (*διήγησις*, *narratio*), γιατί ο Κικέρων δέν μιλούσε ως πρώτος συνήγορος αλλά ύστερα από άλλους, και γι' αυτό άρκοϋσε ο *επιλογος* (*peroratio*).

Τό τελευταίο ποίημα του τέταρτου βιβλίου των «Ωδών» του Όρατίου τότε μόνο μπορούμε νά τό κατανοήσουμε σωστά και νά τό κρίνουμε δίκαια, αν σχηματίσουμε μιά έντύπωση του άνακουφιστικού συναισθήματος πού κυριάρχησε στη Ρώμη μετά τόν τερματισμό των εμφυλίων πολέμων και αν άναλογιστούμε τίς έλπίδες πού συνδέθηκαν μέ τόν Αύγουστο ως φορέα και έγγυητή της ειρήνης κατά τήν περίοδο πού γράφτηκε τό ποίημα.

Η ανάγκη νά εξετάζουμε τίς εκφάνσεις μιάς κατάστασης άφορα όχι μόνο τήν κατανόηση όλόκληρων κειμένων, αλλά φτάνει κάποτε ως τήν εξήγηση μεμονωμένων λέξεων και τύπων, πού θά έμεναν άνεξηγήτοι χωρίς τή διερεύνηση των συνθηκών της εποχής.

Σ' αυτό τό πλαίσιο πρέπει νά τονίσουμε επίσης τή διαφορά ανάμεσα στην *ιστορική έρμηνεία*, πού μερικά παραδείγματα της ήδη αναφέρθηκαν, και τήν *ιστορική κριτική*, όπως τήν έφαρμόζουν οι ιστορικοί. Η ιστορική έρμηνεία άποσκοπεί στην εξακρίβωση του τί έννοει ένας συγγραφέας - ο ιστορικός καθώς και όποιοσδήποτε άλλος - υπό τίς προϋποθέσεις και τίς συνθήκες της εποχής του, άσχετα αν αυτό είναι όρθό ή έσφαλμένο. Η ιστορική κριτική, αντίθετα, εξετάζει τό έρώτημα ποιά ιστορικά γεγονότα περιγράφονται σ' ένα κείμενο πού χρησιμοποιείται ως πηγή μέ *άξιόπιστο τρόπο*, κατά πόσο επαληθεύονται οι πληροφορίες ή οι ύπαινιγμοί σε σύγκριση μέ άλλες πηγές και μαρτυρίες και τί από τίς πληροφορίες μπορεί νά θεωρηθεί άθθεντικό.

Στήν περίπτωση π.χ. του Ηρόδοτου, πού ένσωμάτωσε στο ιστορικό του έργο πολλά στοιχεία όπως αυτά παρουσιάζονται στην αντίληψη των συγχρόνων του, στόχος της ιστορικής έρμηνείας είναι αυτό πού έννοει ο Ηρόδοτος, ενώ στόχος της ιστορικής κριτικής είναι νά εξακριβώσει τήν άξιопιστία των παρεχομένων πληροφοριών. Μπορεί, υπό όρισμένες συν-

θηκες, νά άποδειχτεί ότι από τόν Ηρόδοτο - τό ίδιο συμβαίνει και μέ άλλους ιστορικούς, όπως ο Λίβιος - σε μερικές περιπτώσεις μπορούμε νά άντλήσουμε περισσότερα στοιχεία για τόν τρόπο σκέψης του συγγραφέα, των πληροφοριοδοτών του και της εποχής του παρά για τήν εποχή και τήν πραγματικότητα των περιγραφόμενων γεγονότων⁴⁵.

Πολύ λιγότερα στοιχεία από ό,τι για τόν συγγραφέα ή τήν κατάσταση μπορούμε νά εξακριβώσουμε για τό κοινό στην άρχαιότητα. Τίς περισσότερες φορές πληροφορούμαστε πού έρχεται σε έπαφή μέ τή λογοτεχνία και μέ ποιόν τρόπο. Έτσι, γνωρίζουμε ότι ή άρχαία έλληνική τραγωδία και κωμωδία παριστάνονταν στο θέατρο κατά τίς Διονυσιακές γιορτές, ότι ο Ηρόδοτος διάβασε μέρη από τό ιστορικό του έργο προτού τό δημοσιεύσει, ότι ο Πλαύτος και ο Τερέντιος άνέβαζαν τά έργα τους στην σκηνή σε ρωμαϊκές γιορτές, ότι οι θεατές έγκατέλειψαν τόν Τερέντιο, ότι ο Κικέρων εκφώνουσε τούς λόγους του στην Σύγκλητο, στο δικαστήριο και σε λαϊκές συναθροίσεις, ότι μερικά έργα του Όρατίου διαβάστηκαν πρώτα σ' έναν κύκλο ειδικών προτού συγκεντρωθούν και δημοσιευθούν. Μέ τήν πάροδο του χρόνου ο λογοτεχνικός κύκλος διευρυνόταν, πρώτα στην Αθήνα του 5ου και του 4ου αιώνα, ύστερα στην Αλεξάνδρεια του 3ου αιώνα, άργότερα στην Ρώμη της όψιμης δημοκρατικής περιόδου και, τέλος, της αυτοκρατορικής εποχής.

Αντίθετα, οι *αντιδράσεις* άρχαίων άναγνωστών και κριτικών μάς είναι έλάχιστα γνωστές. Στο σημείο αυτό οι γνώσεις μας εξαρτώνται από αυτό πού μάς επιτρέπουν νά εξακριβώσουμε τά ίδια τά παραδεδομένα κείμενα. Από τή μιά μεριά πρόκειται για τήν ένδιάθετη πρόθεση ενός έργου νά επενεργήσει πάνω στο κοινό του και από τήν άλλη για όρισμένες θεωρίες της άποτελεσματικότητας επιμέρους έργων ή ομάδων από έργα. Μιά τέτοια θεωρία για τήν άποτελεσματικότητα περιέχεται π.χ. στην «Ποιητική» του Άριστοτέλη. Στόν Όράτιο ποίηση και θεωρητικός στοχασμός για τήν ποίηση συνδυάζονται σε άρκετά έργα του. Έδώ, παράλληλα μέ τόν συγγραφέα και τό έργο, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και τό κοινό, ιδιαίτερα στην έπιστολή προς τόν Αύγουστο. Παράλληλα μέ τήν πράξη και τή θεωρία για τήν *επιδικώμενη άποτελεσματικότητα*, μερικά άρχαία κείμενα μάς επιτρέπουν

κάποτε νά γνωρίσουμε καί τήν επίδραση πού άσκησαν άλλα έργα κυρίως πρόκειται γιά κριτικές απόψεις (π.χ. ό Κικέρων γιά τόν Έννιο, ό Όράτιος γιά τόν Λουκίλιο καί άλλους συγγραφείς, ό Κοϊντιλιανός γιά άρκετούς συγγραφείς, ιδιαίτερα γιά τόν Κικέρωνα καί τόν Σενέκα, ό Πλίνιος γιά τόν Τάκιτο) καί γιά τή χρήση προτύπων ή πηγών μέ τή μορφή μνείας, παραθέματος, δάνειου, μίμησης, διασκευής, ύπαινεκτικής κριτικής καί παρωδίας.

4.3.2. Ή εποχή

Όπως τά έργα ενός συγγραφέα, έτσι καί ή σύγκριση καί ή άφαιρετική συνεξέταση έργων από χρονολογικά γειτονικούς συγγραφείς επιτρέπουν τή διαπίστωση κοινών χαρακτηριστικών. Στόν βαθμό πού τέτοιες σταθερές τής λογοτεχνίας μιās περιόδου τή διαφοροποιούν από τά έργα άλλων εποχών μπορούν νά θεωρηθούν χαρακτηριστικές γιά τήν υπό εξέταση περίοδο. Ή διαίρεση ιστορικών διαδικασιών σέ σχετικά αυτόνομες καί ένιατες φάσεις δημιουργεί όρισμένες δυσκολίες: Κατά πόσο υπάρχουν τομές «άντικειμενικά» πού προκύπτουν άβιαστα από τή διαδοχή καί τήν εξέλιξη ιστορικών γεγονότων ή λογοτεχνικών φαινομένων; Κατά πόσο οι τομές αυτές αποτελούν μιιά βοηθητική κατασκευή γιά τόν μελετητή καί, επομένως, ένα καθαρό «φαινόμενο τής πρόσληψης»; Ποιός βαθμός *άλληλεξάρτησης* ή σχέσης, ομοιότητας ή ένότητας ανάμεσα στά διάφορα φαινόμενα είναι προϋπόθεση γιά τήν ομαδοποίησή τους πρός τά μέσα καί τή διαφοροποίησή τους πρός τά έξω, ώστε νά δικαιούμαστε εύλογα νά μιλούμε γιά *εποχή*;

Γιά τή διαίρεση σέ εποχές συχνά άσκησαν επίδραση οι σχέσεις τής λογοτεχνίας μέ άλλους τομείς, μέ τή γλωσσική εξέλιξη, τήν πολιτική, τήν κοινωνία καί τόν πολιτισμό. Ήπειδή ένα λογοτεχνικό έργο, τουλάχιστον έν μέρος, μπορεί νά θεωρηθεί έκφραση τής εποχής του – τήν όποία φανερώνουν οι σκέψεις καί οι μορφές του – δικαιούμαστε νά έρευνήσουμε άν καί κατά πόσο πολιτικά, κοινωνικά, γλωσσικά, φιλοσοφικά καί θρησκευτικά φαινόμενα ή τάσεις μιās εποχής διαμόρφωσαν τό ύφος τής λογοτεχνίας της καί, αντίστροφα, σέ ποιιά σημεία καί σέ ποιόν βαθμό επηρέασε ή λογοτεχνία άλλα φαινόμενα τής ίδιας περιόδου⁴⁶.

Όστόσο, καί στίς δύο κατευθύνσεις προβληματισμού έλάχιστα συμπεράσματα μπορούμε νά εξαγάγουμε από τίς άπλές άπαριθμήσεις παραλλήλων ανάμεσα σέ ιστορικά καί λογοτεχνικά δεδομένα⁴⁷. Μόνο όπου πράγματι μπορούν νά διαπιστωθούν επίδράσεις καί επιρροές είναι δυνατό προβληματισμοί, όπως «ό Εύριπίδης καί ή πολιτική τής Άθήνας στόν Πελοποννησιακό πόλεμο» ή «ή θέση του ήγέτη στή ρωμαϊκή λογοτεχνία κατά τήν περίοδο του Αύγούστου», νά οδηγήσουν σέ σημαντικά λογοτεχνικά καί ιστορικά συμπεράσματα καί νά προωθήσουν γενικά τήν κατανόηση τής λογοτεχνίας καί τής ιστορίας στή συγκεκριμένη εποχή.

Γιά τήν εξέταση τής λογοτεχνίας μιās εποχής κρίθηκαν χρήσιμα όρισμένα κριτήρια: κοινωνικό στρώμα μέ τήν πιό πλούσια επίδραση στήν υπό εξέταση εποχή κυριότερα γεγονότα πνευματικές καί κοσμοθεωρητικές τάσεις κοινωνική θέση του ποιητή ισχύουσες αξίες στρώμα άναγνωστών λογοτεχνικές επίδράσεις προτίμηση σέ όρισμένα θέματα, περιεχόμενα, τρόπους έκφορās, ύφολογικές ιδιαιτερότητες ή μετρικά σχήματα εξέλιξη καί ένότητα τής γλώσσας περιεχόμενο καί σημασία τής ρητορικής καί τής ποιητικής θεωρίας σχέση του παλαιού μέ τό καινούριο.

Κάποτε συναντούμε μιιά πολύ περιορισμένη σύλληψη τής έννοιας «εποχή» πού πλησιάζει τήν έννοια τής κατάστασης. Βέβαια, ή επικοινωνία του συγγραφέα μέ τούς πρώτους άναγνώστες του δέν είναι μιιά άσθηρά ταυτόχρονη διαδικασία. Άν λάβουμε υπόψη μας όλους τούς όρους καί τίς προϋποθέσεις, ή διαχρονία αποκτά άκόμη πιό μεγάλη σημασία. Δέν μπορούμε νά καθορίσουμε γενικά ποιιά είναι ή χρονική έκταση τών «ιστορικών συμφραζόμενων» παρά μόνο σέ σχέση μέ τό έκάστοτε κείμενο καί μέ όλα τά σημαντικά γιά τήν κατανόηση του φαινόμενα. Γιά τόν λόγο αυτόν τά όρια ανάμεσα στήν κατάσταση καί τήν εποχή είναι πράγματι ρευστά. Άλλά καί τά όρια μέ τίς γειτονικές περιόδους δέν είναι δυνατό συνήθως νά καθοριστούν μέ ακρίβεια. Ό καθορισμός τής έκτασης καί τής διάρκειας μιās περιόδου βασίζεται στό μεγαλύτερο μέρος του στή σύμβαση καί τή σκοπιμότητα.

Ή διαίρεση τής *άρχαιας λογοτεχνίας* σέ περιόδους, όπως παρουσιάζεται από τίς ιστορίες τής λογοτεχνίας, κάθε άλλο παρά ένιαία είναι. Όστόσο, τέσσερις μεγάλες κύριες περίοδοι, τόσο γιά τήν άρχαία έλληνική όσο καί γιά τή λατινική

λογοτεχνία, γίνονται σχεδόν καθολικά αποδεκτές. Αυτές σχετίζονται διπλά με τις απόψεις της ίδιας της αρχαιότητας: (α) με τη διαίρεση της Ιστορίας σε τέσσερις εποχές αντίστοιχες εν μέρει με τέσσερα μέταλλα και εν μέρει με τέσσερις ανθρωπίνες γενιές (β) με την, ειδικά στη λατινική λογοτεχνία, διαμορφωμένη συνείδηση ότι ανήκει σε μία «άλλη», «καινούρια» εποχή, όπως συμβαίνει με τον Όρατιο σε σχέση με την εποχή του Πλαύτου, του Λουκιλίου και του Κατούλλου, με συγγραφείς του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα σε σχέση με την προηγούμενη εκατονταετία και με συγγραφείς της δψιμης αρχαιότητας, όποτε οι έθνικοί συγγραφείς εκπροσωπούν μία μάλλον δψιμη φάση, ενώ οι Χριστιανοί μία μάλλον καινούρια άφετηρία.

Ο J. C. Scaliger αναφέρεται στην «Ποιητική» του (πού δημοσιεύτηκε τό 1561) σε άρχαϊες αντίληψεις σχετικά με τις εποχές. Η διαίρεση της λατινικής λογοτεχνίας σε πέντε περιόδους φαινομενικά μόνο διαφέρει από την άρχαϊα τετραπλή διαίρεση: ή πέμπτη περίοδος άφορα ή νεολατινική λογοτεχνία μετά τον 14ο αιώνα, ενώ οι τέσσερις εποχές ανήκουν στην άρχαιότητα. Ο γιός του J. J. Scaliger διαιρεί ανάλογα την άρχαϊα έλληνική λογοτεχνία σε τέσσερις κύριες περιόδους. Τόν άκολουθεί ό Winckelmann με ή διαίρεση της άρχαϊας έλληνικής τέχνης σε εποχές. Από έδω και πέρα ή διαίρεση αυτή άποτελεί τόν κανόνα τόσο για την άρχαϊα έλληνική όσο και για ή λατινική λογοτεχνία.

Γενικά οι κύριες εποχές της άρχαϊας έλληνικής λογοτεχνίας είναι οι έξι: άρχαϊκή, πού ξεκινά από τόν Όμηρο και φτάνει ως τις άρχές του 5ου αιώνα π.Χ., κλασική, πού περιλαμβάνει τόν 5ο και τόν 4ο αιώνα π.Χ., έλληνιστική (320-30 π.Χ.) και δψιμη φάση, δηλαδή ή αυτοκρατορική περίοδος. Στόν τομέα της λατινικής λογοτεχνίας ή άρχαϊκή περίοδος εκτείνεται ως τόν 3ο και 2ο αιώνα, ή κλασική από τόν 1ο αιώνα π.Χ. ως τόν θάνατο του Αύγουστου, του Λιθίου και του Όβιδίου, ή μετακλασική (ό λεγόμενος «άργυρος αίων» τών λατινικών γραμμάτων του 1ου αιώνα και ό άρχαϊσμός του 2ου αιώνα) εκτείνεται ως τόν 3ο αιώνα μ.Χ. Από τά τέλη του 3ου ως τόν 6ο αιώνα εκτείνεται ή φάση της δψιμης άρχαϊας λογοτεχνίας.

Σύμφωνα με τόν Fuhrmann⁴⁸, ή άρχαϊκή «προκλασική» περίοδος της ρωμαϊκής λογοτεχνίας διακρίνεται για την έξάρ-

τησή της από την άρχαϊα έλληνική λογοτεχνία και ή σύνδεσή της με θεομοθετημένες εκδηλώσεις (θέατρο, αγορά, βουλευτήριο). Η δημιουργική άτομικότητα προβάλλεται κυρίως στην ιστοριογραφία, τό έπος και ή σάτιρα. Η πεζογραφία προέρχεται από την άρχουσα τάξη, ενώ ή ποίηση από άσημαντους ανθρώπους. Τά λογοτεχνικά είδη είναι περιορισμένα, ή γλώσσα άκόμη άκαμκτη, ή μορφή έχει δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με τό περιεχόμενο. Αντίθετα, στην κλασική εποχή προβάλλεται τό άτομο, ή λογοτεχνία συνδέεται χαλαρότερα με θεσμούς, συγκεκριμένες περιστάσεις και κοινωνικά στρώματα. Οι άρχαϊες έλληνικές μορφές γαμίζουν με ρωμαϊκό περιεχόμενο, εμφανίζονται νέα γραμματειακά είδη, όπως ή λυρική και ή βουκολική ποίηση, ή φιλοσοφία, αναπτύσσεται μία λογοτεχνική γλώσσα, ή μορφή άποκτά σημασία, αλλά παραμένει συναρτημένη με τό περιεχόμενο και δέν γίνεται αυτοσκοπός.

Με ή βοήθεια παρόμοιων χαρακτηριστικών είναι δυνατό να όριοθετηθούν οι κύριες περίοδοι. Ωστόσο, ό σχηματισμός μικρότερων έννοτήτων δημιουργεί μάλλον προβλήματα. Έτσι, για την αύγουστεια φάση της κλασικής περιόδου τό έτος 31 (μάχη στό Άκτιο) θεωρείται ως όριο προς τά πάνω, ενώ προς τά κάτω ό Λίβιος και ό Όβίδιος ύπολογίζονται εν μέρει ότι ανήκουν σε μία νέα φάση (αυτοκρατορική περίοδος). Πάντως, είναι δυνατό, ειδικά γι' αυτό τό χρονικό διάστημα, να έξευρεθούν κριτήρια για την έξωτερική συνοχή του και την έξωτερική του όριοθέτηση: 1. Σημαντικές σκέψεις και θέματα της αύγουστειας λογοτεχνίας προέρχονται από τις έμπειρίες της τελευταίας φάσης τών εμφυλίων πολέμων μετά τό 42 (Φίλιπποι) και της ειρηνικής περιόδου ύπό τόν Αύγουστο. 2. Ο Μεσσάλλας και ό Μαικήνας διαδραματίζουν άποφασιστικό ρόλο ως προστάτες ποιητικών κύκλων. 3. Παράλληλα με τά άρχαϊα έλληνικά πρότυπα, οι σχέσεις τών ρωμαίων συγγραφέων μεταξύ τους γίνονται όλο και πιο σημαντικές: κυρίως παρατηρείται, ήδη από νωρίς, ή επίδραση του Βιργιλίου, ιδιαίτερα στην περίπτωση του Όρατίου. Η «Ars poetica» και οι άλλες δψιμες «Όδές» του δέχονται την επίδραση της «Αϊνεϊάδας» τό ίδιο ισχύει για τό Π 5 του Τιθούλλου, τό τέταρτο βιβλίο τών έλεγείων του Προπερτίου⁴⁹ και τις «Μεταμορφώσεις» του Όβιδίου⁵⁰. 4. Στις άρχές της «ήγεμονίας» οι τρεις πιο σημαντικοί «αύγουστειοι» συγγραφείς, ό Βιργίλιος, ό Ό-

ράτιος και ο Λίβιος, έναρμονίζονται απροκάλυπτα με την προσπάθεια του Αύγουστου για μία πολιτική, πολιτισμική και ηθική ανάγνωση, με αποτέλεσμα να παρατηρείται κάποια σύγκλιση ανάμεσα στις πολιτικές και τις λογοτεχνικές τάσεις.

Όριο προς τα πάνω αυτής της φάσης δεν πρέπει να θεωρηθεί το σημαντικό από πολιτική άποψη έτος 31 αλλά μάλλον το έτος 42: δύο χρόνια νωρίτερα, με τον θάνατο του Καίσαρα και του Κικέρωνα, χάθηκαν δύο εκπρόσωποι της κλασικής πεζογραφίας: κάτι καινούριο, σχεδόν από την αρχή του συνδεδεμένο με τις πολιτικές εξελίξεις, αρχίζει με τις «Εκλογές» του Βιργιλίου και άμεσα μετά με τις «Επωδές» και τις «Σάτιρες» του Όρατιού. Η δημοκρατία είχε στην πράξη εκπνεύσει, και ο Αύγουστος μετά το 42, και κυρίως από το 36, είναι κυρίαρχος της Ίταλίας και φορέας των ελπίδων για το μέλλον.

Σε σύγκριση με τις νεότερες φιλολογίες, προξενεί εντύπωση το πόσο λίγες είναι οι ως τώρα μελέτες συγκεκριμένων περιόδων στην κλασική φιλολογία. Έδω αξίζει κυρίως να αναφερθούν: το βιβλίο του H. Fränkel «Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums»⁵¹, που παρουσιάζει την αρχαία ελληνική λογοτεχνία της αρχαϊκής περιόδου από τον Όμηρο ως τον Πίνδαρο με συνεξέταση του περιεχομένου, της καλλιτεχνικής μορφής και της θέσης των έργων μέσα στη ζωή, συνεξέταση όπου η έρμηνεία των κειμένων και ο χαρακτηρισμός της περιόδου συνδυάζονται με υποδειγματικό τρόπο: το βιβλίο του U. von Wilamowitz «Hellenistische Dichtung»⁵², ένα έργο που αποκάλυψε για πρώτη φορά μία ολόκληρη περίοδο: ο πρώτος και μοναδικός τόμος της «Ιστορίας της ρωμαϊκής λογοτεχνίας» από τον F. Leo, που αποτελεί μία άξεπραστη ως σήμερα παρουσίαση της αρχαϊκής ρωμαϊκής λογοτεχνίας⁵³: η επισκόπηση του R. Heinze για τον πολιτισμό της εποχής του Αύγουστου⁵⁴ ως προσπάθεια να συσχετιστούν τα επιτεύγματα του ήγέτη, η σκέψη της εποχής και τα λογοτεχνικά έργα.

4.3.3. Το γραμματειακό είδος

Τό γραμματειακό είδος τό αποτελούν λογοτεχνικά έργα διάφορων περιόδων, που παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηρι-

στικά. Η ένταξη σ' ένα γραμματειακό είδος γίνεται εν μέρει από τον ίδιο τον συγγραφέα, όταν χαρακτηρίζει π.χ. ένα έργο «τραγωδία», εν μέρει είναι δυνατό, με βάση κάποιες παρατηρήσεις της έπιστήμης της λογοτεχνίας, να όριστεί και να χαρακτηριστεί ως λογοτεχνικό είδος μία ομάδα έργων που συνανήκουν, όπως ή διδακτική ποίηση. Τά κριτήρια για την ομαδοποίηση μπορεί κατά περίπτωση να είναι διαφορετικά. Αν, παράλληλα με τις κοινές σταθερές των έργων, εξακριβώσουμε και τις διαφορές τους, τότε είναι δυνατό να αναγνωρίσουμε τόσο την ενότητα όσο και την ετερότητα, την εξέλιξη και την Ιστορία ενός γραμματειακού είδους. Τά γραμματειακά είδη σχετίζονται στενά με όρισμένους τρόπους έκφρασης, οι όποιοι, με τη σειρά τους, αντιστοιχούν σε επικοινωνιακές καταστάσεις. Από αυτή την άποψη τά γραμματειακά είδη αποτελούν συχνά «κρυσταλλώματα αυτών των τυπικών καταστάσεων» και «άποτυπώσεις όρισμένων στάσεων και τρόπων συμπεριφοράς», όπως είναι ο διάλογος στο δράμα. Σημαντικά χαρακτηριστικά του είδους αποτελούν, επιπλέον, όρισμένες μορφές έκφρασης, οι όποιες μπορούν να ονομαστούν «Ιστορικό πλαίσιο», π.χ. ή δράση στη θεατρική παράσταση⁵⁵, καθώς και όρισμένες ομάδες, με βάση τό περιεχόμενο, που διαφοροποιούν την τραγωδία από την κωμωδία, τη σάτιρα από τό έπος και τη βουκολική ποίηση.

Η όπτική γωνία του γραμματειακού είδους έχει ιδιαίτερη σημασία ειδικά στην αρχαιότητα, γιατί όρισμένα γλωσσικά φαινόμενα και λογοτεχνικές τεχνικές είναι συναρτήσεις του εκάστοτε είδους, πράγμα που επιτρέπει να συλλάβουμε έναργέστερα τά στοιχεία του ύφους και της λογοτεχνικής τεχνικής σε ένα συγκεκριμένο έργο με βάση τό γραμματειακό είδος, όπως ή χρήση σταθερών επιθέτων και ο θεϊκός μηχανισμός στο έπος.

Ειδικά ή θεωρία των ειδών κατέχει πάντοτε μία σημαντική θέση στην ποιητική θεωρία, όπως δείχνει ή θεωρία περί τραγωδίας. Από την ίδια την αρχαιότητα προέρχεται ή πρωτοποριακή θεωρία της άριστοτελικής «Ποιητικής», που έπρόκειτο να αποτελέσει θεμέλιο της λογοτεχνικής κριτικής. Στην Αναγέννηση, π.χ. στον J. C. Scaliger, ή ποιητική θεωρείται σύνολο κανονιστικών προδιαγραφών για την ποιητική παραγωγή. Στά τελευταία χρόνια την αντιλαμβανόμαστε μάλλον ως περιγραφική παρουσίαση και συγκέντρωση επιλεγμένων

ή εύριστικῶν κριτηρίων ἀπό τήν ἐπιστήμη τῆς λογοτεχνίας, ὅπως δείχνουν ὁ πρόλογος τοῦ A. Lesky στό βιβλίο του «Die griechische Tragödie» ἢ τό «Elements of Tragedy» τοῦ D. Krook⁵⁶. Γιά τήν κατανόηση καί τή φιλολογική ἐρμηνεία ἑνός συγκεκριμένου ἔργου οἱ θεωρίες τῶν εἰδῶν εἶναι, ἐξαιτίας τοῦ ἀναγκαστικά ὑψηλοῦ βαθμοῦ ἀφαίρεσης, πάρα πολύ γενικές. Αὐτό γίνεται φανερό π.χ., ὅταν, μέ τή βοήθεια ὀρισμῶν καί θεωριῶν τῆς τραγωδίας, προσπαθοῦμε νά ἐρμηνεύσουμε συγκεκριμένες τραγωδίες. Οἱ θεωρίες μποροῦν νά δώσουν κάποιες πρῶτες ἐνδείξεις γιά τίς διάφορες πλευρές τῆς ἀνάλυσης, ἡ ὁποία πρέπει νά συμπληρωθεῖ ἀπό τήν ἱστορική ἐρμηνεία.

Τόν ἀντίθετο πόλο σέ σχέση μέ τήν ἀφηρημένη θεωρία περὶ εἰδῶν τόν κατέχει ἡ ἱστορία τῶν εἰδῶν, πού λαμβάνει ὑπόψη τῆς τῆς συγκεκριμένη ποικιλία τῶν ἐπιμέρους ἔργων καί παρακολουθεῖ λεπτομερειακά τήν ἐξέλιξή τους. Ἡ ἐξέλιξη τῆς ρωμαϊκῆς σάτιρας δείχνει μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια τίς δυσκολίες μιᾶς θεωρίας τῶν εἰδῶν καί τήν ἀναγκαιότητα γιά μιᾶ ἱστορία τῶν εἰδῶν.

Ἡ σάτιρα τοῦ Λουκίλιου πραγματεύεται τά πῶς διαφορετικά θέματα, ὅπως πολιτική, ἠθική, φιλοσοφία, δεισιδαιμονία, γραμματική, λογοτεχνική κριτική, ἐνῶ ἡ μορφή καί ἡ γλῶσσα τῆς δέν εἶναι ἀσπηρές. Ὁ Ὀράτιος ἐπικαλεῖται ρητά τόν Λουκίλιο γιά τό περιεχόμενο τῶν δικῶν του σατιρῶν, ἀλλά περιορίζεται σέ τρία κύρια θέματα: σκῶμμα γιά τά κακῶς κείμενα, λογοτεχνική κριτική, παρουσίαση καί διαμόρφωση τῆς δικῆς του προσωπικότητας. Κατά τήν πορεία τῆς σατιρικῆς του ποίησης ἀμβλύνει ὄλο καί περισσότερο τήν δεξυτέτα σέ σύγκριση μέ τόν Λουκίλιο καί, μέ αὐτόν τόν τρόπο καθῶς καί μέ τήν ἀξίωσή του γιά ἀσπηρότητα στή μορφή, γίνεται ἐκπρόσωπος τῆς κλασσικῆς περιόδου. Στόν Πέρσιο, πού αὐτοχαρακτηρίζεται διάδοχος τοῦ Λουκίλιου καί τοῦ Ὀρατίου, συναντοῦμε εὐστοχη λογοτεχνική κριτική, κοινότοπη στωική λαϊκή φιλοσοφία καί εὐγενικό φρόνημα – ὅλα αὐτά ἐκφρασμένα μέ μιᾶ ἐξεζητημένη καί σκοτεινή γλῶσσα. Ἡ σάτιρά του προϋποθέτει ὑπερβολικά πολλές γνώσεις, ἀλλά γιά τόν γνώστη εἶναι εὐστοχη καί περιεκτική. Πικρόχολο σκῶμμα καί ἀγανάκτηση γιά τήν ἰσομετρία ἀνάμεσα στό ἐπιθυμητό καί τό πραγματικό σέ μιᾶ ταξική κοινωνία χαρακτηρίζουν τίς σάτιρες τοῦ Γιουβενάλη, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀνήκει

στήν παράδοση τοῦ Λουκίλιου καί τοῦ Ὀρατίου, ἀλλά δέν διαθέτει καθόλου χιοῦμορ καί θέρημη· στό ἀπόγειο τοῦ πάθους καί τῆς πλούσιας ρητορικῆς λιγότερο ἐνδιαφέρει ἡ ἐπεξεργασία τῆς γλῶσσας, ἐνῶ μεγαλύτερη σημασία ἔχουν οἱ πετυχημένες αἰχμές.

Ἐν ὄψει αὐτῆς τῆς ποικιλίας θεμάτων, μεθόδων καί μορφικῶν ἀξιώσεων, δέν εἶναι περίεργο πού δέν ὑπάρχει πολὺ μεγάλο περιθώριο γιά τήν εὕρεση ἑνός κοινοῦ παρονομαστή στά χαρακτηριστικά τοῦ εἶδους. Σύμφωνα μέ τόν D. Korzeniewski, αὐτός ὁ παρονομαστής συνίσταται στήν «ἐριστική πραγμάτευση ἐπίκαιρων προβλημάτων κυρίως ἀπό τήν περιοχὴ τῆς πολιτικῆς, τῆς λογοτεχνίας, τῆς κοινωνίας καί τῆς ἠθικῆς»⁵⁷. Προϋποθέτοντας ἕναν τέτοιο βαθμὸ ἀφαίρεσης, μποροῦμε, βέβαια, νά ἀντιμετωπίσουμε τὴ σάτιρα ὡς ἐνότητα καί νά τὴ συνάψουμε μάλιστα μέ τὴ μεταγενέστερη σατιρικὴ λογοτεχνία, δημιουργώντας ἔτσι ἕνα λογοτεχνικό εἶδος· ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ τῆς πορεία ἀπὸ τόν Λουκίλιο ὡς τόν Γιουβενάλη δείχνει ὅτι ὁ Wilamowitz εἶχε δίκαιο, ὅταν ὑποστήριξε ὅτι δέν ὑπάρχει ρωμαϊκὴ σάτιρα, ἀλλὰ μόνο ὁ Λουκίλιος, ὁ Ὀράτιος, ὁ Πέρσιος καί ὁ Γιουβενάλης⁵⁸.

Παρέκβαση: θεωρία τῆς ρητορικῆς (ἐξέλιξη καί σύστημα)
Στό πλαίσιο τῶν εἰδῶν ἡ ρητορικὴ κατέχει μιᾶ ἰδιαίτερη θέση. Θέμα τῆς εἶναι ἡ ρητορικὴ πράξη καί ἡ ρητορικὴ θεωρία. Στόν πρῶτο τομέα ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τόν ρητορικό λόγο, ἕνα ἀπὸ τά πῶς περιβλεπτα εἶδη τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Ὡς θεωρία – μέ κεντρικὴ σημασία γιά τὴν ἀρχαία παιδεία – εἶναι σημαντικὴ γιά τὴ φιλολογία καί τὴν ἐπιστήμη τῆς λογοτεχνίας ἀπὸ δύο ἀπόψεις: Τά σχετικὰ ἔργα εἶναι σέ ὑψηλὸ βαθμὸ λογοτεχνικῶς διαμορφωμένα καί ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου προσφέρουν στόν φιλόλογο καί τόν μελετητὴ τῆς λογοτεχνίας ἕνα εὐσυνειδήτητα ἐπεξεργασμένο σύστημα κατηγοριῶν καί μιᾶ παρακαταθήκη ἐννοιῶν γιά τὴν ἐρμηνεία ἀρχαίων ρητορικῶν λόγων καί ὄλων τῶν ὑπόλοιπων κειμένων στά ὁποῖα διαδραματίζει κάποιον ρόλο ἡ ἀποτελεσματικὴ χρῆση γλωσσικῶν μέσων μέ τό νόημα τῆς ρητορικῆς.

Ἡ ρητορικὴ πράξη καθόρισε ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρὶς, τόσο στήν Ἑλλάδα ὅσο καί στή Ρώμη, τὴν ἐκφώνηση λόγων σέ συγκεκριμένες εὐκαιρίες, π.χ. σέ οἰκογενειακά γεγονότα, σέ πολιτικὲς συγκεντρώσεις ἢ σέ διπλωματικὲς ἀποστολές.

Ἐκτός ἀπὸ τῆς πρώτης μορφῆς δραστηριοῦ λόγου ἀντλεῖ ὁ «ἐντεχνος ρητορικός λόγος» μέ τή στενότερη σημασία τοῦ δρου – δηλαδή ὡς ἑκτενῆς ὁμιλία γιά συγκεκριμένα θέματα, μέ συγκεκριμένο στόχο καί σέ συγκεκριμένη περίσταση. Ἐπειδή αὐτές οἱ πρώτες μορφές καθώς καί οἱ λόγοι μέ τή στενότερη σημασία ἤδη ἀπό νωρίς ἐνσωματώθηκαν στή λογοτεχνία, ἡ θεωρία τῆς ρητορικῆς περιγράφει συχνά γλωσσικούς καί ὀργανωτικούς τρόπους λογοτεχνικῶν κειμένων. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ θεωρία ἐπηρέασε ὀλο καί περισσότερο τήν καθημερινή ὁμιλία καί γραφή στήν πράξη, ἀπό τότε πού ἐγίνε ἀντικείμενο ἐμπρακτικῆς διδασκαλίας ἀπό τοὺς σοφιστές καί τόν Ἰσοκράτη καί κυρίως, ἀπό τή στιγμή πού κατά τή ρωμαϊκή ἐποχή ἀπέκτησε σταθερή θέση στό ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα κάθε καλλιεργημένου πολίτη. Γιά τόν λόγο αὐτόν ἡ ρητορική παιδεία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ αὐτονόητη προϋπόθεση γιά τήν πλειονότητα τῶν ρωμαίων συγγραφέων ἀπό τή στροφή τοῦ 2ου πρὸς τόν 1ο αἰῶνα π.Χ.

Σημαντική προϋπόθεση γιά τήν ἐξέλιξη μιᾶς ρητορικῆς θεωρίας εἶναι ἡ πράξη στόν ἐντεχνο λόγο (π.χ. στρατιωτικός λόγος, ἐπιτάφιος λόγος), ἡ πολιτική πράξη στίς δημοκρατούμενες πόλεις (συνέλευση, συνεδρίαση, δίκη), ἡ πλατιά διαδεδομένη γραπτή μορφή τῆς τέχνης τοῦ λόγου μετά τόν 6ο καί τόν 5ο αἰῶνα καθώς καί οἱ λόγοι πού περιέχονται στή λογοτεχνία καί οἱ ἀπαρχές γιά τή διαμόρφωση μιᾶς θεωρίας τοῦ ρητορικοῦ λόγου.

Σύμφωνα μέ μιᾶ ἀρχαία πληροφορία, ἡ θεωρία τῆς ρητορικῆς κατάγεται ἀπό τή Σικελία, ἀπό ὅπου ἦρθε στήν Ἀθήνα μέ τόν Γοργία τό κοσμοϊστορικό ἔτος 427 π.Χ. Σ' αὐτόν ἀποδίδουν τήν πράξη καί τή θεωρία τοῦ συναρπαστικοῦ ὕφους πού διεγείρει τὰ συναισθήματα μέ τή βοήθεια ὀρισμένων «ρητορικῶν σχημάτων» καί τῆς «σύμμετρης» πρὸς τήν περίσταση ὁμιλίας. Ἄλλα στοιχεῖα τῆς θεωρίας προστέθηκαν ἀπό τόν Θρασύμαχο (ρυθμικός πεζός λόγος), τόν Θεόδωρο (διάρθρωση τοῦ λόγου) καί τόν Ἀλκιδάμαντα (αὐτοσχέδιος λόγος), προτοῦ ὁ ρήτορας καί ρητοροδιδάσκαλος Ἰσοκράτης διατυπώσῃ τοὺς τρεῖς παράγοντες τῆς παιδείας (φύσις [φυσική προδιάθεση], παιδεία [γνώση], ἐμπειρία).

Ἀκολουθώντας τόν Σωκράτη καί στό ὄνομα μιᾶς φιλοσοφίας ἡ ὁποία ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιά τήν ἀλήθεια παρά γιά τήν ἐντυπωσιακή ὁμιλία, τήν πειθῶ καί τόν κόσμον τῶν

φαινομένων, ὁ Πλάτων ἀπορρίπτει κατηγορηματικά τή ρητορική στοὺς διαλόγους τοῦ *Γοργίας* καί *Φαῖδρος*.

Ἐντούτοις, ὁ μαθητής τοῦ Πλάτωνα Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει στή «Ρητορική» του ἓνα ἀναλυτικό καί, σέ γενικές γραμμές, δεσμευτικό γιά τοὺς μεταγενεστέρους σύστημα: ἐννοῶ τόν κανόνα τῶν τριῶν ρητορικῶν εἰδῶν (γένος δικανικόν, γένος δημηγορικόν [συμβουλευτικόν], γένος ἐπιδεικτικόν [πανηγυρικόν]) καί τὰ στάδια ἐργασίας τοῦ ρήτορα (ἐντοπισμός τῶν ἐπιμέρους σημείων [εὗρεσις], διάταξη [τάξις], γλωσσική μορφή [λέξις], ἐκφώνηση [ὑπόκρισις]). Παράλληλα, ἀνάμεσα στά ἄλλα, ἀναπτύσσονται μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια οἱ τύποι τῆς ρητορικῆς ἐπιχειρηματολογίας (σύντομη ἀπόδειξη, παραδείγματα, ἀνάλυση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἀντιπάλου) καί τὰ μέρη ἑνός λόγου (προοίμιον, διήγησις, πίστωσις [ἀπόδειξις], ἐπίλογος). Ὁ μαθητής τοῦ Ἀριστοτέλη Θεόφραστος τελειοποίησε τή θεωρία κυρίως χάρι στήν ὕφολογική του διδασκαλία γιά τῆς τέσσερις ποιότητες τοῦ ὕφους (Ἑλληνισμός, σαφήνεια, πρέπον, κόσμος) καί τὰ τρία εἶδη ὕφους (χαρακτήρ ἰσχνός, χαρακτήρ μέσος, χαρακτήρ ὕψηλός). Τό σύστημα μέ αὐτή τή μορφή υἱοθετήθηκε καί τροποποιήθηκε ἀπό τοὺς μεταγενεστέρους, καί οἱ στωικοί μέ τήν προτροπή τους γιά ὀρθή χρήση τῆς γλώσσας καί γιά συντομία πρόσφεραν μιᾶ οὐσιαστική συμβολή.

Τά πρῶιμότερα ρωμαϊκά συγγράμματα γιά τή ρητορική βασίζονται ἀφενός στήν ἐντόπια πράξη καί ἀφετέρου στήν ἐνασχόληση καί ἀντιπαράθεση μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική θεωρία. Ἡ ἀκμή τόσο τῆς πρακτικῆς ὀσο καί τῆς θεωρητικῆς ρητορικῆς σημειώνεται μέ τόν Κικέρωνα. Σέ πολλοὺς λόγους του προσφέρει ἓνα παράδειγμα ὕψηλοῦ ρητορικοῦ ἐπιπέδου καί σέ μερικά θεωρητικά συγγράμματα («De inventione», «De oratore», «Orator», «Brutus») παρουσιάζει, μέ βάση τήν ἀρχαία ἑλληνική θεωρία, τή ρωμαϊκή πράξη καί τήν προσωπική του ἐμπειρία, τήν εἰκόνα ἑνός ὀλόπλευρα μορφωμένου καί στήν πράξη πετυχημένου ρήτορα.

Μετά τόν θάνατο τοῦ Κικέρωνα ὁ ρητορικός λόγος τῆς πράξης χάνει κατά τήν αὐτοκρατορική ἐποχή σέ μεγάλο βαθμό τή σημασία του ἐξαιτίας τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος τῆς Ρώμης καί τυποποιεῖται στίς διάφορες μορφές τῆς σχολικῆς πράξης καί τῆς ἐπίδειξης (declamationes). Ἐντούτοις, ἡ συστηματική θεωρία γνωρίζει μιᾶ ὀψιμη ἀναλαμπή μέ τό ἔργο τοῦ

Κοϊντιλιανού «Institutio oratoria». 'Ο Κοϊντιλιανός αναπτύσσει, στο πνεύμα του Κικέρωνα, μία διδακτική διαδικασία ρητορικής παιδείας στο πλαίσιο μιάς περιεκτικής διαπαιδαγωγικής από τη βρεφική ηλικία ως την πλήρη ώριμότητα.

Παρ' όλα αυτά, ο έκφυλισμός της πρακτικής ρητορικής, για τον οποίο παραπονιέται ο Τάκιτος στο έργο του «Dialogus de oratoribus», δέν είναι δυνατό να ανασταλεί, και έτσι η επαφή της παραδεδομένης θεωρίας, όπως αυτή τροποποιήθηκε και απλοποιήθηκε, με την πράξη μειώνεται ολο και περισσότερο. 'Από τους Χριστιανούς προσαρμόστηκε σε νέα καθήκοντα (κήρυγμα) και έμεινε, από τό Μεσαίωνα ως τον 18ο αιώνα, λιγότερο ή περισσότερο δεσμευτική. 'Η επίδρασή της πάνω στη λογοτεχνία, επίδραση που άσκήθηκε χάρη στην ποιητική θεωρία των νεότερων χρόνων, ήταν μεγαλύτερη από ό,τι στην έκ νέου άνερχόμενη ρητορική πράξη στο πλαίσιο δημοκρατικών μορφών πολιτεύματος. Στόν τομέα της επιστήμης της λογοτεχνίας και της επικοινωνίας ή ρητορική γνωρίζει σήμερα μιά άναγέννηση.

Τό σύστημα της ρητορικής: οι κυριότερες ύποδιαιρέσεις³⁹

1. 'Υποσχέσεις ('Ισοκράτης)	(praesuppositiones)
α) φύσις	natura
β) παιδεία (έπιστήμη, τέχνη)	doctrina (scientia, ars)
γ) έμπειρία (μελέτη)	usus (exercitatio)
2. Γένη των λόγων ('Αριστοτέλης)	genera causarum
α) γένος δικανικόν	genus iudiciale
β) γένος δημηγορικόν (συμβουλευτικόν)	genus deliberativum
γ) γένος επιδεικτικόν (παρηγορικόν)	genus demonstrativum
3. Έργα του ρήτορος ('Αριστοτέλης)	officia oratoris
α) εύρεσις	inventio
β) τάξις	dispositio
γ) λέξις (έρμηνεία)	elocutio
δ) μνήμη	memoria
ε) ύπόκρισις	pronuntiatio (actio)
4. στάσις ('Ερμαγόρας)	constitutiones (status)
α) στοχασμός	const. coniecturalis
β) όρος	const. definitiva
γ) ποιότης	const. generalis
δ) μετάληψις	const. translativa

5. μέρη του λόγου ('Αριστοτέλης, 'Ερμαγόρας)	partes orationis
α) προσίμιον	exordium
β) διήγησις	narratio
γ) πρόθεσις (προκατασκευή)	propositio (divisio, partitio)
δ) πίστις	argumentatio
πίστωσις (άπόδειξις, κατασκευή)	confirmatio (probatio)
έλεγχος (λύσις, άνασκευή)	confutatio (refutatio)
ε) επίλογος	peroratio (conclusio)
6. άρεταί της λέξεως (Θεόφραστος)	virtutes dicendi
α) 'Ελληνισμός	Latinitas (puritas)
β) σαφήνεια	perspicuitas
γ) πρέπον	aptum
δ) κόσμος	ornatus
ε) συντομία	brevitas
7. Χαρακτήρες της λέξεως	genera elocutionis
α) Χαρακτήρ ίσχνός	genus subtile
β) Χαρακτήρ μέσος (μικτός)	genus medium (mixtum)
γ) Χαρακτήρ μεγαλοπρεπής (ύψηλός)	genus grande (sublime)

4.4. Μορφές φιλολογικής έρευνας

Στίς διάφορες μεθόδους της φιλολογίας άντιστοιχούν όρισμένες μορφές παρουσίασης. 'Ο χρήστης τους πρέπει να γνωρίζει τίς ιδιομορφίες τους, για να μπορεί να χρησιμοποιήσει τίς έργασίες αυτές ευστοχα και άποτελεσματικά. Σέ άλλα συμφραζόμενα (κεφ. 2.4 και 3.5) αναφερθήκαμε ήδη διεξοδικά στην κριτική έκδοση άφενός, ως άποτέλεσμα της κριτικής των κειμένων και της εξασφάλισης των όρθων γραφών, και στη μετάφραση άφετέρου, ως άπόδοση των νοημάτων του πρωτοτύπου σε κάποια άλλη γλώσσα.

Τό έρμηνευτικό ύπόμνημα ύπηρετεί κυρίως την εξήγηση ενός συγκεκριμένου κειμένου. Μέ τον συνεχή ύπομνηματισμό ό μελετητής εξηγεί όλα τά χωρία που κατά τή γνώμη του πρέπει να σχολιαστούν, προπάντων από κριτική, γλωσσική, πραγματολογική και λογοτεχνική άποψη, με διαφορετικό κάθε φορά κέντρο βάρους.

Τό ύπόμνημα άποτελεί μιά από τίς παλαιότερες μορφές εξήγησης στη φιλολογική έπιστήμη. Πρωτοεμφανίζεται, με αυτό τό όνομα, στην άλεξανδρινή φιλολογία και ύπηρε-

7. 'Επίμετρο

7.1. Συντομογραφίες του κριτικού ύπομνήματος

acc.	accedente, accedit	μέ τήν προσθήκη, προσθέτει
adscr.	adscript (-tum)	προσέγραψε, προσγεγραμμένο
add.	addunt, addidit	προσθέτουν, προσέθεσε
ad l., ad loc.	ad locum	στό (οίκετο) χωρίο
al.	alii, alios locos, alibi	ἄλλοι (φιλόλογοι), ἄλλα χωρία, ἄλλοῦ
al. al.	alii aliter	ἄλλοι (φιλόλογοι) μέ διαφορετικό τρόπο
ap.	apud	σέ κάποιον (συγγραφέα)
a. r.	ante rasuram	κρίν ἀπό τό στήσιμο
cet., cett.	ceteri	ὑπόλοιποι (κώδικες)
cf.	confer	κρβ. (παράβαλε)
cod., codd.	codex, codices	κώδιξ, κώδικες
coll.	collato	καρᾶβάλλοντας (μέ κάποιο χωρίο)
coni.	coniecit, coniecerunt	εἰκασε, εἰκασαν
cont.	contulit, contulerunt	καρέβαλε, καρέβαλαν
corr.	correxerunt, correctum	διόρθωσε, διόρθωσαν, διορθωμένο
defend.	defendit, defenderunt	ὑποστήριξε, ὑποστήριξαν (π.χ. τήν ὀρθότητα μιᾶς γραφῆς)
		ὀθέλισε, ὀθέλισαν
del.	delevit, deleverunt	ἔστιξε, ἔστιξαν
dist.	distinxit, distinxerunt	ἐκδόση, ἐκδότης· ἐκδόσεις, ἐκδότες
ed.; edd.	editio, editor; editiones, editores	διόρθωσε, διόρθωσαν
em.	emendavit, emendaverunt	διέγραψε, διέγραψαν
exp.	expunxit, expunxerunt	ἴσως
fort.	fortasse	δηλαδή
i. e.	id est	στό περιθώριο
i. m.	in margine	πάνω σέ κάτι σθησμένο
i. r.	in rasura	καρενέβαλε
ins.	inseruit	ἐπανάλαβε
it.	iteravit	χάσμα (σημείωσε, διαπίστωσε χάσμα)
lac. (ind.; stat.)	lacuna (lacunam indicavit, statuit)	γραφῆ
lect.	lectio, lectionem	χέρι
m.	manus	πρώτο χέρι
m. 1	manus prima	νεότερο χέρι
m. r.	manus recentior	τροκοποίηση
mut.	mutavit	δέν εἶναι σαφές
n. l.	non liquet	παρέλειψε, παρέλειψαν
om.	omisit, omiserunt	μέ τήν ἐπιδοκιμασία τοῦ ἡ τῶν
prob.	probante, probantibus	νέος, νεότερος (νεότεροι)
rec(c).	recens, recentior (recentiores)	οἱ ὑπόλοιποι
rell.	reliqui	ἡ
s.	sive	

7.2. Περιοδικά κλασικῆς φιλολογίας

277

saec.	saeculum, saeculi, saeculo	αἰώνας, αἰῶνες
Schol, Σ, σχ	Scholium, Scholia	σχόλιο, σχόλια
secl., scl.	seclusit	ὀθέλισε
sim.	similia, similiter	ὁμοια (χωρία), ὁμοίως
sp(at).	spatium, spatio	διάστημα, στό διάστημα
sq., sqq.	sequentem, sequentes	καί ἔξης
sup., ss.	superscript, superscriptum/-rio	ἔγραψε ἀπό πάνω, γραμμένο ἀπό πάνω
suppl.	supplevit, -erunt	συμπλήρωσε, συμπλήρωσαν
i. t.	in textu	στό κείμενο
transpos.	transposuit	μετέθεσε
v. (vv.)	versum, versus (versus)	στίχος, στίχοι
vd. (v.)	vide	βλ. (βλέπε)
v(ar.) l(ect.)	varia lectio	διαφορετική γραφή

7.2. Περιοδικά κλασικῆς φιλολογίας

(μέ τόπο ἐκδόσης καί συνηθισμένη συντομογραφία: οἱ συντομογραφίες πού χρησιμοποιούνται στό APh τυπώνονται μέ κλάγια στοιχεία)

L' Année Philologique (Paris) [βιβλιογραφία] – *APh* («Marouzeau»)
 L' Antiquité Classique (Louvain) – *AntCl, AC*
 Acta Classica (Cape Town) – *AClass*
 Der altsprachliche Unterricht (Stuttgart) – *Altspr. Unterr., AU*
 American Journal of Philology (Baltimore) – *AJPh*
 Antike und Abendland (Berlin) *AA*
 Anzeiger für die Altertumswissenschaft (Wien) [ἐπισκόπηση τῆς ἔρευνας· βιβλιοκρισίες] – *AnzAW, AAHG*
 Classical Philology (Chicago) – *CPH, CPh*
 Classical Quarterly (Oxford) – *CiQu, CQ*
 Classical Review (Oxford) [βιβλιοκρισίες] – *CRRev, CR*
 Classical World (Bethlehem/USA) – *CIW, CW*
 Estudios Clasicos (Madrid) – *EstCl, EClas*
Emerita (Madrid)
Eranos (Uppsala)
Glotta (Göttingen)
Gnomon (München) [βιβλιοκρισίες]
Gymnasium (Heidelberg)
Hermes (Wiesbaden)
 Indogermanische Forschungen (Berlin) – *Idg. Forsch – IF*
 Journal of Hellenic Studies (London) – *JHS*
 Journal of Roman Studies (London) – *JRS*
 Jahrbuch für Antike und Christentum (Münster) – *JbAC*
 Les Études Classiques (Namur) – *EtCl, LEC*
Latomus (Brüssel)
Lustrum (Göttingen) [δελτίο ἔρευνῶν]
 Museum Helveticum (Basel) – *MusHelv, MH*
Maia (Bologna)
Mnemosyne (Leiden)
 La Parola del Passato (Neapel) – *PP*

B'
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ

a. C(hr). (ante Christum) = π.Χ., πρὸ Χριστοῦ
 a. corr. (ante correctionem) = πρὶν ἀπὸ τῆ διόρθωσις
 add. (addidit, addiderunt) = προσέθεσε, προσέθεσαν
 ad. loc. (ad locum) = γιὰ τὸν ἴδιο στίχο ἢ χωρίο
 adnot. (adnotatio, adnotationes) = ὑποσημείωση, ὑποσημειώσεις
 al. (aliter) = καὶ ἄλλοῦ, σὲ ἄλλα χωρία
 alt. (alter, -a, -um) = δεύτερος, -η, -ο
 anonym. (anonymus) = ἀνώνυμος, -ο (συγγραφέας, -έα)
 ap. (apud) = στὸν («παρὰ + δοτ.»)
 appar. cr. (apparatus criticus) = κριτικό ὑπόμνημα
 cett. (ceteri) = οἱ ὑπόλοιποι (κώδικες, συγγραφείς κτλ.)
 cf. (confer) = παράβαλε
 ci. (coniecit) = ὑπέθεσε, εἰκασε
 cod. (codex) = κώδικας
 codd. (codices) = κώδικες
 coll. (collato, collatis) = σὲ - ἢ μετὰ ἀπὸ - σύγκριση μὲ, παραβάλλον-
 τας
 corr. (correxerunt, correxerunt) = διόρθωσε, διόρθωσαν
 damn. (damnavit, damnaverunt) = καταδίκασε, ὀβέλισε, καταδίκασαν,
 ὀβέλισαν
 def. (defendit, defenderunt) = ὑποστήριξε, ὑποστήριξαν
 del. (delevit, deleverunt) = ὀβέλισε, ὀβέλισαν
 dett. (deteriores) = δευτερεύοντες (κατώτεροι) κώδικες
 e corr. (e correctione) = ἀπὸ διόρθωσις
 ed. (edidit, editor, editio) = ἐξέδωσε, ἐκδότης, ἔκδοσις
 edd. (ediderunt, editores, editiones) = ἐξέδωσαν, ἐκδότες, ἐκδόσεις
 ed. pr. (editio princeps) = πρώτη ἔντυπη ἔκδοσις
 e.g. (exempli gratia) = π.χ., παραδείγματος χάριν
 em. (emendavit, emendaverunt) = διόρθωσε, διόρθωσαν
 epit. (epitome) = ἐπιτομή
 etc. (et cetera) = κλπ. (καὶ λοιπά)
 ex. (exeuntis) = στὸ τέλος, «λήγοντος» (αἰώνα)
 fab. (fabula) = μῦθος
 fort. (fortasse) = ἴσως

fr. (fragmentum, fragmenta) = ἀπόσπασμα, ἀποσπάσματα
 ibid. (ibidem) = στὸ ἴδιο ἔργο (αὐτόθι)
 id. (idem) = ὁ ἴδιος συγγραφέας
 in. (ineuntis) = στίς ἀρχές, «ἀρχομένου» (αἰώνα)
 in marg. (in margine) = στὸ περιθώριο
 leg. (legit) = ἐδιάβασε, ἀνέγνωσε
 loc. cit. (loco citato) = στὸ χωρίο τοῦ παραθέσαμε παραπάνω
 m.² (manus altera) = γραφή ἀπὸ ἄλλο (δευτέρο) χέρι
 ms. (codex manu scriptus) = χειρόγραφο
 mss. (codices manu scripti) = χειρόγραφα
 om. (omisit, omiserunt) = παρέλειψε, παρέλειψαν
 op. cit. (opere citato) = στὸ ἔργο τοῦ παραθέσαμε παραπάνω
 p. (pagina) = σελίδα
 Pap. ἢ pap. (papyrus) = πάπυρος
 p. C(hr). (post Christum) = μ.Χ., μετὰ Χριστό
 p. corr. (post correctionem) = μετὰ τῆ διόρθωσις
 pr. (prior, -us ἢ prius, -a, -um) = πρῶτος, πρώτη, πρῶτο
 prob. (probavit, probaverunt) = ἀποδέχτηκε, υιοθέτησε, ἀποδέχτηκαν,
 υιοθέτησαν
 prop. (proposuit, proposuerunt) = πρότεινε, πρότειναν
 put. (putavit, putaverunt) = νόμισε, νόμισαν
 ras. (rasura) = ξέσμα, χάρος κενὸς ἀπὸ ἀπόξεση γραμμῶν
 rec. (recensuit, recensuerunt, recepit, receperunt) = υιοθέτησε, υιοθέτη-
 σαν (στὴν ἔκδοσις)
 rec. (receptior, receptiores) = νεώτερο ἢ νεώτερα χειρόγραφα
 rell. (reliqui) = οἱ ὑπόλοιποι (κώδικες, συγγραφείς κλπ.)
 saec. (saeculi) = τοῦ αἰώνα
 sc. (scilicet) = δηλαδή
 secl. (seclusit, secluserunt) = ὀβέλισε, ὀβέλισαν
 scr. (scripsit) = ἔγραψε
 sq. (sequens) = ἐπόμενος, -η, -ο
 sqq. (sequentes, sequentia) = ἐπόμενοι, -ες, -α
 superscr. (superscripsit) = ἔγραψε πάνω ἀπὸ
 suppl. (supplevit, suppleverunt) = συμπλήρωσε, συμπλήρωσαν
 s.v. (sub voce) = στὴ λέξη, στὸ λήμμα
 tempt. (temptavit, -erunt) = δοκιμαστικά πρότεινε, πρότειναν
 transp. (transposuit, -erunt) = μετέθεσε, μετέθεσαν
 v. (versus) = στίχος
 vett. (veteri) = καλλιότεροι (κώδικες, συγγραφείς κλπ.)
 vid. (vide) = βλέπε
 v.l. (varia lectio) = διαφορετικὴ γραφή
 vol. (volumen) = τόμος
 vv. (versus. Πληθυντικός) = στίχοι